BIBLIOTHECA ORIENTALIS

TWEEDE JAARGANG

Nos 1—6

BIBLIOTHECA ORIENTALIS

UITGEGEVEN VANWEGE HET

NEDERLANDSCH INSTITUUT VOOR HET NABIJE OOSTEN
TE LEIDEN

ONDER REDACTIE VAN

F. M. Th. BÖHL
A. DE BUCK
A. A. KAMPMAN

TWEEDE JAARGANG

1945

N^OS 1—6

NEDERLANDSCH INSTITUUT VOOR HET NABIJE OOSTEN TE LEIDEN – 1945

REDACTIE EN ADMINISTRATIE:

Nederlandsch Instituut voor het Nabije Oosten, Noordeindsplein 4a, Leiden

INHOUD

VAN DEN

TWEEDEN JAARGANG 1945 (Nos. 1—6)

BOEKBESPREKINGEN

LIJST DER AANWINSTEN

Bladzijde: 24; 40; 105—112.

LIJST DER MEDEWERKERS

INDICES

OP DEN

TWEEDEN JAARGANG 1945 (N^OS 1—6)

A — ALPHABETISCH REGISTER VAN EIGENNAMEN *

* De letter a achter de cijfers beteekent tweede kolom van de respectieve bladzijde. Pap. = Papyrus.

B — BRONNEN-REGISTER

BIBLIOTHECA ORIENTALIS

UITGEGEVEN VANWEGE HET

NEDERLANDSCH INSTITUUT VOOR HET NABIJE OOSTEN

ONDER REDACTIE VAN

F. M. Th. BÖHL, A. DE BUCK en A. A. KAMPMAN

Redactie en administratie: Nederlandsch Instituut voor het Nabije Oosten Noordeindsplein 4a, Leiden (Nederland)

Tweede Jaargang

N° 1 — Januari 1945

Tweemaandelijksch recenseerend en bibliographisch tijdschrift op het gebied van het oude Nabije Oosten

Abonnementsprijs f 20.— per jaar

INHOUD

BOEKBESPREKINGEN

EGYPTOLOGIE

T. SÄVE—SÖDERBERGH, *Ägypten und Nubien. Ein Beitrag zur Geschichte altägyptischer Aussenpolitik.* Lund, H. Ohlsson, 1941 (8vo, VII, 276 blz., 16 afb.); proefschrift Uppsala 1942.

Terwijl in de oudheid de politieke grens van Egypte in het Zuiden bij de eerste Nijlkatarakt lag, dus bij Aswân (Syene), ligt deze tegenwoordig ongeveer bij Wadi Halfa, iets ten Noorden van de tweede katarakt. Hier begint de Soedân of „het land der zwarten" (il-bilâd is-soedân); daar het Nijldal ten Zuiden van Aswân door Nubiërs bewoond wordt, noemt men het gebied tusschen de eerste en vierde katarakt ook Nubië en verdeelt dit dan in Beneden Nubië (ten Noorden van Wadi Halfa) en Boven Nubië. In het Nieuwe Rijk heet het laatste Koeš (Kꜣš) en het eerste Wawat (Wꜣwꜣ.t). Deze laatste naam komt reeds in het Oude Rijk voor, maar duidt dan een veel kleiner gebied aan, evenals dit het geval is met Koeš, dat wij voor het eerst in de z.g. vervloekingsteksten [1]), door K. Sethe uitgegeven, vermeld vinden. Daar de klassieke schrijvers de bewoners ten Zuiden van Egypte, naar het voorbeeld van Homerus, Aethiopes of „menschen met verbrand gezicht" noemen, werd dit heele gebied vroeger veelal samengevat onder den naam Ethiopië.

Reeds de eerste Egyptologen, Champollion, Rosellini, Lepsius vooral [2]), exploreerden de archaeologische overblijfselen in deze streken, maar pas door den bouw van den stuwdam bij Aswân, waardoor een belangrijk gedeelte van Beneden Nubië het grootste deel van het jaar onder water kwam te staan, is men ertoe gekomen, hier opgravingen op groote schaal te doen vóór het te laat was: hiertoe werd een Archaeological Survey of Nubia [3]) in het leven geroepen, terwijl de Egyptische Oudheidkundige Dienst de publicatie der tempels ter hand nam. Ook voor den Soedân was deze belangstelling gunstig, zooals blijkt uit verschillende expedities, bv. die der Egypt Exploration Society, van Ernst von Sieglin, en der universiteiten van Harvard-Boston en Oxford, terwijl Pennsylvania en Weenen groeven in Beneden Nubië.

Deze expedities stonden vrijwel alle onder leiding van Egyptologen, en terecht; want het was op de eerste plaats te doen om de sporen der Egyptenaren in dit gebied te onderzoeken. Want al heeft het zijn eigen geschiedenis gehad, pas door hetgeen wij weten, te zetten in het kader der Egyptische geschiedenis, gaat deze praehistorie over in historie.

Het was dan ook uitermate wenschelijk, al datgene wat men thans van Egyptologisch standpunt er over weet, te ordenen en samen te vatten; dit is uit een bepaalden gezichtshoek op voortreffelijke wijze gedaan door T. Säve-Söderbergh in zijn bovengenoemde dissertatie. Hij bepaalt zich tot de betrekkingen, die bestaan hebben tusschen Egypte en zijn zuidelijke buren in het Nijldal, vanaf de vroegste tijden tot ongeveer 1000 v. Chr.; want daarna komt een leemte in onze bronnen, totdat Egypte in de achtste eeuw v. Chr. onderworpen wordt door den Ethiopiër Pianchi en het land een eigen geschiedenis heeft gekregen.

De bronnen voor dit onderzoek waren op de eerste

[1]) Vergelijk hiervoor JEOL II, 1943, 592—593.

[2]) Zie bv. JEOL II, 1943. XXX—XXXI.

[3]) Zie bv. JEOL I, 1938, 5 en 24.

plaats de archaeologische vondsten en inscripties in Nubië, daarnaast vondsten en vooral die teksten uit Egypte zelf, waarin Nubië ter sprake komt. Het geheel is dan ook een archaeologisch-philologisch-historische studie geworden, waarbij de schrijver zich vooral een knap archaeoloog toont.

Na een inleiding, die een korte samenvatting der resultaten is [4]), volgt het eigenlijke onderzoek. Reeds onder de eerste dynastieën blijken er wederzijds handelsbetrekkingen bestaan te hebben, terwijl een stele van farao Chasechem (2de dynastie) een overwinning op Nubiërs uitbeeldt. Onder de derde dynastie werd waarschijnlijk reeds een vesting op het eiland Elephantine gebouwd, terwijl de z.g. Palermosteen, die een uittreksel der officieele annalen is, een veldtocht onder Snofroe vermeldt (begin 4de dynastie). Sindsdien konden de Egyptenaren ongestoord de diorietgroeven in de Libysche woestijn bij Toschke exploiteeren.

Vanaf de zesde dynastie weten wij meer, vooral omdat de leiders der expedities naar Nubië (bv. Choefher, Weni, Pepinacht) over deze op koninklijk bevel uitgevoerde opdrachten betrekkelijk uitvoerig beginnen te vertellen. Elephantine is het punt, waar men Egypte verlaat en binnengaat, het is stapelplaats en contrôlestation; de nomarchen van deze gouw, die evenals Nubië tꜣ-sti wordt genoemd, omdat de bevolking nog Nubisch is en Elephantine met de naaste omgeving slechts een Egyptische enclave in Nubisch gebied, speelden dan ook een voorname rol en hun macht blijkt o.a. nog uit hun rotsgraven. De inscripties hiervan, evenals de bovengenoemde, deelen ons een aantal aardrijkskundige namen mee, maar het is niet gemakkelijk, ook omdat de bevolking toentertijd vaak nomadisch was, deze namen te localiseeren. Door vergelijking der verschillende teksten weet men hier echter heel wat te bereiken. Welken weg men in Beneden Nubië koos, hing af van datgene, wat men exporteerde: zware lasten als hout en steen, vervoerde men per schip; voor lichtere waren, als ivoor, koos men den kortsten weg, dwz. men maakte van ezels gebruik om de krommingen van den Nijl af te snijden, maar gebruikte, waar dit geen verschil maakte, de rivier. De schepen, die daartoe noodig waren, bouwde men in Nubië zelf, omdat er toen meer hout was dan in Egypte; de houtsoorten waren echter dezelfde als in eigen land, vooral de doornacacia, en dus van slechte kwaliteit. De goederen werden meestal door ruilhandel verkregen; als ruilmiddelen gebruikte men bv. zalfolie, honig, kleeren, voorwerpen uit fayence, albasten vazen en zeer waarschijnlijk graan. Men verkreeg daarvoor grondstoffen als wierook, ebbenhout, ivoor, pantervellen en bizonder mooie soorten steen; onder de zesde dynastie was de smaak op dit laatste punt blijkbaar anders geworden en importeerde men dezen laatste niet meer. Opvallend is, dat in deze periode geen sprake is van goudimport. De z.g. Oude-Rijksvestingen in Beneden Nubië dateert schrijver in later tijd.

De verhouding tusschen Nubiërs en Egyptenaren was tot in het begin der zesde dynastie van vreedzamen aard. Dit verandert onder de regeering van Pepi II, wanneer de inboorlingen zich gaan verzetten en de farao strafexpedities moet gaan sturen. Maar deze krachtige politiek duurt niet lang, omdat Egypte te zeer met binnenlandsche moeilijkheden te kampen kreeg, om nog aandacht aan Nubië te kunnen schenken; het komt buiten de Egyptische invloedssfeer te liggen. Dit was voor Nubië nadeelig, want juist nu komen er nieuwe stammen opdringen: de vertegenwoordigers der z.g. C-groep vestigen zich in Beneden-Nubië, meer zuidelijk die der z.g. Kerma-cultuur, genoemd naar de plaats van dien naam bij de derde katarakt. Tegenover G. A. Reisner, W. B. Emery en L. P. Kirwan verdedigt schrijver de stelling van H. Junker, dat de C-groep heelemaal niet vreedzaam is geweest. Zeer waarschijnlijk heeft zij pogen door te dringen in Egypte, maar de vorsten der dynastie van Koptos (1ste tusschenperiode) wisten dit te verhinderen. Toen deze te gronde ging, nam Thebe deze defensieve taak over. Toch onderhield Nubië in dezen tijd handelsbetrekkingen met Egypte, maar deze handel vond door particulieren plaats en op kleine schaal. Ook namen Nubiërs als soldaat dienst in Egypte; dat wij daarvan alleen de bewijzen hebben in het Heracleopolitaansche Kamp en niet in dat der tegenstanders, het Thebaansche, is wel toevallig.

In het Nubische materiaal van dezen tijd vinden wij twee koningsnamen, die ons uit Egypte niet bekend zijn en waaruit bv. H. Gauthier het bestaan van een kleine Nubische dynastie heeft willen afleiden. Met H. Junker bestrijdt schrijver dit en maakt minstens zeer aannemelijk, dat wij hier te doen hebben met gouwvorsten uit Thebe, die zich buiten Egypte misschien reeds koning noemden, indien zij dit tenminste niet geweest zijn.

Toen onder de elfde dynastie het Egyptische gezag weer in één hand vereenigd was, kon men opnieuw aandacht schenken aan de betrekkingen met het Zuiden. De bewijzen hiervan vinden wij pas sinds Mentoehotep II; men beperkte zich tot expedities, die men als militaire ondernemingen met een economisch doel moet opvatten. Vandaar, dat de inscripties spreken van „schatplichtig maken der Nubiërs". Daar eveneens in Egypte de geschiedenis der elfde dynastie nog vele duisterheden bevat, heeft schrijver gelegenheid ook hier deze kwesties aan te raken, waarbij hij zich echter beperkt tot datgene, wat voor zijn onderwerp van belang is.

De twaalfde dynastie nam geen genoegen meer met dezen stand van zaken. Onder Amenemhat I vond een veldtocht tegen Beneden Nubë plaats en men ging de steengroeven weer exploiteeren. De ziel van deze actieve politiek was Amenemhat's zoon en opvolger, Sesostris I, wiens eerste oorlog tegen Nubië gericht was. Hij regelde eerst den toestand in de gouw van Aswân, door een nieuwen gouwvorst, Sarenpoet, aan te stellen; deze kreeg speciale volmachten en was verantwoordelijk voor de grens-contrôle en het verkeer over de katarakt. Pas jaren daarna ondernam de farao een expeditie, die tot de militaire bezetting van Wawat leidde. Waarschijnlijk stammen de vestingen, waarin zich Egyptische garnizoenen bevonden, reeds uit dezen tijd. Zij vervallen in drie groepen: allereerst waren er degenen, die noodig waren om de inheemsche bevolking militair te beheerschen, en die dus gelegen zijn bij centra met een betrekkelijk dichte bevolking; op een strategische ligging werd daarbij weinig gelet; een andere groep vormen die, welke dienen om de ongestoorde exploitatie der koper- en vooral der goudmijnen te garandeeren; de derde vormde de verdediging van de tweede katarakt; zij zijn talrijk, liggen dicht bij elkaar en konden met een kleine bezetting verdedigd worden. Bovendien kon deze laatste behulpzaam zijn bij het sleepen van schepen door de katarakt, want de handelsbetrekkingen gingen nu veel zuidelijker, tot Kerma toe, waar een factorij werd gesticht. In tegenstelling met de anderen bestaat de derde groep uit rotsvestingen. Voor de watervoorziening is dan ook apart gezorgd. Ook bezaten de meeste een tempel, zoodat wij hetzelfde voor de vestingen in de vlakte mogen aannemen, ofschoon deze veel slechter bewaard zijn gebleven en de bestemming der verschillende gebouwen soms niet meer is uit te maken.

4) Men vindt deze verkort weergegeven in CdÉ XVII, 1942, 245—246.

Onder de beide opvolgers van Sesostris I heerschten er vreedzame toestanden in Beneden Nubië, maar dit veranderde onder Sesostris III, die niet minder dan vier veldtochten ertegen moest ondernemen. Evenals zijn eerste naamgenoot zorgt hij voor Elephantine, de operatiebasis bij al deze ondernemingen, en laat een kanaal van 150 el (bijna 79 m) graven, om de scheepvaart door de eerste katarakt te vergemakkelijken, en versterkt de tweede. Bekend is zijn inscriptie bij de zuidelijkste vesting, die van Semneh [5]). Niet ten onrechte gold hij voor latere geslachten als de eigenlijke veroveraar van Beneden Nubië. Daarna heerschte er rust en orde, zoodat de handel, ook met den Soedân, bloeide. De monumenten in Egypte en Wawat zeggen hierover niets, zoodat wij heelemaal op de archaeologische vondsten in Kerma zijn aangewezen. Deze zijn tweeërlei: de resten der Egyptische nederzetting en de begraafplaats der inboorlingen. De factorij lag op een kunstmatige hoogte in de vlakte en was daardoor gemakkelijk te verdedigen. Zij ging nog vóór het begin van het Nieuwe Rijk te gronde, waarschijnlijk op het einde der Hyksosperiode. De inlandsche begraafplaats vertoont een cultuur, die in wezen autochthoon is, maar onder sterken Egyptischen invloed staat. Daar wel de onderlinge tijdsverhouding, dus de relatieve dateering door Reisner zorgvuldig is onderzocht, maar zijn absolute dateering aanvechtbaar is, wordt deze uitvoerig besproken. Eveneens komt ter sprake, in hoeverre er kolonisatie in Wawat heeft plaats gevonden. Er zijn aanwijzingen voor een Egyptische immigratie, minstens bij het einde van het Nieuwe Rijk, maar deze was niet van grooten omvang en men vestigde zich in of in de onmiddellijke nabijheid der versterkte plaatsen. In hoofdzaak zijn het ambtenaren en hun personeel geweest. Door hun hoogerstaande cultuur oefenden zij een bescheiden invloed uit op de inheemsche bevolking, wier cultuur ongestoord verder bloeide, vooral in de dorpen.

Met de dertiende dynastie begint de tweede tusschenperiode, een der meest duistere tijdperken der geschiedenis van Egypte. Toch is het mogelijk gebleken, de politieke ontwikkeling in Beneden Nubië en Kerma in hoofdtrekken te reconstrueeren. Schrijver vermeldt de inscripties, waarin koningsnamen voorkomen en bespreekt deze, evenals de titulatuur dezer farao's, uitvoerig. Hij concludeert, dat er in dezen tijd rust heeft geheerscht in het Zuiden en dat de Egyptische nederzettingen tot grooten bloei kwamen. Onze voornaamste bron wordt gevormd door de Egyptische necropolen; in verband met die van Boehen worden de z.g. Tell il-Jehoedījeh-vazen besproken; Junker achtte deze van Nubischen oorsprong en wanneer deze dus in Egypte of Palestina-Syrië werden gevonden, moesten zij daar geïmporteerd zijn. Tegenwoordig is men van meening, dat zij uit Syrië-Palestina afkomstig zijn en ingevoerd tot in het verre Zuiden, tot Kerma toe. Zooals uit afdrukken van zegels blijkt, heeft daar tot onder de Hyksos de handel gebloeid. Wanneer echter in Egypte de oppositie tegen hen sterker wordt en de Thebanen als zeventiende dynastie een voorname positie hierbij innemen, absorbeert de binnenlandsche politiek alle krachten en wordt men gedwongen Nubië aan zichzelf over te laten. Alle politieke invloed van Egypte gaat er dan verloren, maar doordat de Egyptenaren cultureel hooger stonden, brak de cultureele invloed zich nu baan; de Nubische stamhoofden en kleine vorsten trachtten in alles de Egyptenaren na te volgen: men ging in kisten begraven, importeerde Egyptisch aardewerk en volgde het na, kocht Egyptische parfumartikelen en kleedde zich op zijn Egyptisch. Bovendien namen vele Nubiërs als soldaten dienst in den strijd tegen de Hyksos; men mag hen misschien identificeeren met de Mḏꜣjw, die in de teksten voorkomen. Men kan in deze periode spreken van een Nubische emigratie, die blijkbaar werd geduld, omdat het schijnt, dat de contrôle over de eerste katarakt in Egyptische handen is gebleven. De sporen van deze emigratie vinden wij in de kerkhoven der z.g. pan-graven, waarvan een groot aantal in Boven Egypte is gevonden. Indien het zou blijken juist te zijn, dat deze menschen oorspronkelijk ten Zuiden van de tweede katarakt thuis hoorden, dan is hun emigratie waarschijnlijk pas begonnen, nadat Egypte deze als zuidgrens had moeten laten varen. Deze émigré's verloren na eenigen tijd hun eigen cultuur en namen de Egyptische over, zooals dit in mindere mate het geval was in Beneden Nubië. Maar het gevolg was er veel belangrijker, omdat daardoor de tegenstelling met de Egyptenaren veel kleiner was geworden en men cultureel reeds geca-

5) Zie JEOL II, 1943, XXXI, noot 8.

pituleerd had. De tijd was gekomen, dat Nubië een Egyptische provincie zou worden.

Eerst na de verdrijving der Hyksos kon men aan een herovering van Nubië denken. Reeds Ahmose maakte er een begin mee, terwijl wellicht pas onder Amenophis I de grens tot Semneh werd verlegd. Waarschijnlijk stelde deze farao ook het ambt van onderkoning van Nubië in. Hiermee was de oude grens uit het Midden Rijk dus hersteld en had dit gebied een nieuwen bestuursvorm gekregen. Onder Toethmosis I drong men door tot achter de derde katarakt, zoodat Kerma nu politiek afhankelijk was van Egypte; het rijk van Dongola, waartoe het behoorde, liep groot gevaar. Toch ging de opstand bij het aan de regeering komen van zijn opvolger, Toethmosis II, wel niet van hier uit, maar van Beneden Nubië. De wraak was vreeselijk: „Dit leger nu van zijne Majesteit onderwierp deze barbaren; zij lieten geen man van hen in leven, precies zooals zijne Majesteit het bevolen had, behalve één van deze kinderen van den vorst van het ellendige Koeš, dat als krijgsgevangene werd gebracht samen met hun tros naar de plaats, waar zijne Majesteit zich bevond, en gelegd onder de voeten van den goeden god.” Zelfs van Toethmosis III, wiens annalen ons toch in uittreksels bewaard zijn, is onze historische kennis niet groot: vanaf zijn 31ste regeeringsjaar geven zij in bizonderheden het Nubische tribuut op, de bij den Gebel Barkal gevonden stele uit het 47ste jaar [6]) is daar ter plaatse opgesteld geworden, dus verder dan eenig voorganger ooit geweest was, zonder dat er sprake is van een militaire actie om het Egyptische gebied tot de vierde katarakt uit te breiden; maar een inscriptie uit zijn 50ste regeeringsjaar vermeldt ineens een veldtocht tegen de Nubiërs. Wanneer men deze gegevens combineert met het archaeologische materiaal, mag men concludeeren, dat door dezen farao de zuidelijke grens tot aan de vierde katarakt is verlegd. Deze natuurlijke hindernis was gemakkelijk te verdedigen en de kolonie Napata, bij den Gebel Barkal, heeft zich eeuwenlang als zuidelijkste grenspost kunnen handhaven. Hier was de markt voor de Afrikaansche producten. Militair en economisch had het Egyptische imperium zijn hoogtepunt bereikt.

In de volgende eeuwen lezen wij nog herhaaldelijk van veldtochten naar het Zuiden, maar in het algemeen zal hier wel sprake zijn van strafexpedities tegen Bedoeienen, niet van het onderdrukken van opstanden in Nubië. Dit is het geval met bv. Toethmosis IV, terwijl Amenophis III blijkbaar een opstand ten Noorden van de derde katarakt moest neerslaan; bij deze gelegenheid stichtte hij er Sedeinga en Soleb [7]). Ofschoon Amenophis IV zich weinig of niet om de politieke toestanden in zijn rijk bekommerde, bleef in het Zuiden de Egyptische macht ongeschokt en werd ook daar de Atondienst doorgevoerd: in Sesebi werd een Atontempel gebouwd, een misschien reeds onder zijn vader gebouwde stad kreeg den naam Gem-Aton, terwijl Amon er tot den Gebel Barkal toe werd vervolgd. Na Achnaton treedt Horemheb op den voorgrond en onderneemt als generaal een expeditie naar Nubië, maar het schijnt geen veldtocht geweest te zijn, maar een inspectiereis. Want door zijn grooten rijkdom en betrekkelijke zelfstandigheid was het een niet te onderschatten factor geworden in de binnenlandsche politiek van Egypte: immers wie den onderkoning van Nubië op zijn hand had, stond daardoor sterk in het moederland. Na zijn troonsbestijging ondernam Horemheb een veldtocht naar het Zuiden, maar wij weten er weinig meer van dan dat hij heeft plaats gevonden. Dit laatste kan men zelfs niet met zekerheid zeggen van de vele veldtochten, die wij in de daarop volgende periode vermeld vinden; want niet alleen wordt zelden of nooit jaar of plaats genoemd, — men volstaat met van „het ellendige Koeš” te spreken — het wordt zelfs typisch elken farao als overwinnaar ervan af te beelden, hoe hij de bewoners neervelt en hun dorpen verwoest. Historische waarde kan men er dus niet aan toekennen. Pas onder den opvolger van Ramses II, Mernephtah, weten wij iets meer van het historische verloop. Deze farao had met groote buitenlandsche moeilijkheden te kampen en het is dan ook voor de hand liggend, dat wij het bedwingen van een opstand in Wawat letterlijk moeten verstaan. Ofschoon de militaire situatie onder Ramses III nog gevaarlijker was [8]), zijn de lijsten van overwonnen volkeren en de afbeeldingen dezer overwinningen zoozeer ontleend en typisch, dat er niets zekers uit valt af te leiden. Ongetwijfeld heeft er rust en orde geheerscht in Nubië, dat reeds lang een gebied was geworden, dat zijn nationale en cultureele zelfstandigheid niet alleen verloren had, maar er ook voor goed van had afgezien. In ruil daarvoor kreeg het, zooals reeds gezegd, een belangrijke rol in de binnenlandsche politiek van Egypte. Het was bij oneenigheden immers van het grootste gewicht, deze provincie met haar rijkdom aan grondstoffen en goede soldaten aan zijn zijde te hebben. Dit kwam den eersten keer duidelijk tot uiting op het einde der negentiende dynastie bij Ramses-Siptah en Mernephtah-Siptah. Deze laatste bv. stuurde een van zijn naaste vertrouwensmannen om het tribuut te halen, dat anders door den onderkoning in de hoofdstad werd afgeleverd. Misschien is zijn opvolger eerst onderkoning geweest. Bij de samenzwering tegen Ramses III [9]) trachtte de oppositie met succes steun in Nubië te vinden, zoodat de bevelhebber der Nubische troepen onder de schuldigen was. De onderkoning was trouw gebleven en werd in zijn ambt gehandhaafd. Het meeste gewicht legt Nubië echter in de schaal vlak vóór het einde van het Nieuwe Rijk, wanneer onder Ramses XI een opstand in Thebe uitbreekt tijdens het hoogepriesterschap van Amenophis. De onderkoning van Nubië, Panehsi, is dan toevallig in Boven Egypte en weet de orde te herstellen. Dan wordt de militair Herihor, die van Panehsi’s partij was, opvolger van Amenophis. Een jaar of vijf later volgde Herihor Panehsi op en werd tevens vizier. Hij was dus de feitelijke heerscher van Boven Egypte en Nubië: als hoogepriester van Amon bezat hij de contrôle over de onmetelijke rijkdommen van dien god, als vizier regelde hij het bestuur van Boven Egypte en als onderkoning van Nubië waren de Nubische troepen in zijn hand. En wanneer hij twee jaar daarna Nebmaatrenacht het vizierschap overdoet, blijft hij toch zelf onderkoning van Koeš. Pas wanneer hij zelf farao is geworden, treedt hij als onderkoning af en laat zich door zijn zoon Pianchi opvolgen.

Zooals wij reeds zagen, stelde waarschijnlijk Amenophis I dit ambt in. Schrijver vermeldt al-degenen, die dit ambt bekleed hebben evenals datgene, wat van hen bekend is. In de vijftiende eeuw begon hun ambtsgebied ten Zuiden van de eerste katarakt en hield natuurlijk op bij de rijksgrens. In het midden der veertiende eeuw ligt echter de noordelijke grens hooger en is alles ten Zuiden van il-Kâb aan hen toevertrouwd; dat dit vóór Toetanchamon het geval was, is niet te bewijzen, maar wel is waarschijnlijk te maken, dat dit reeds onder Amenophis III is gebeurd. Want het voordeel van deze machtsuitbreiding was, dat alle belangrijke goudmijnen onder één hoofd kwamen.

De onderkoningen werden meestal gekozen uit den kring, die in nauwe betrekking stond met den farao; men behoefde er geen bepaalde rangorde voor te doorloopen, maar men werd uitgekozen om zijn persoonlijke kennis en kundigheden. Als hoogste beambte was hij verantwoordelijk voor de stipte aflevering van het Nubische tribuut en naar de grootte daarvan zal waarschijnlijk zijn grootere of mindere geschiktheid zijn afgemeten. Soms droeg hij dit persoonlijk over aan den koning. Het bestuursapparaat bestond uit een grooten staf van ambtenaren; allereerst de gouverneurs voor de beide provinciën, waarin zijn gebied verviel, Wawat en Koeš. Daarnaast stond de bevelvoerende generaal. Overigens weten wij weinig van de ambtenaren, vooral over hun competentie, zooals dit ook in Egypte zelf het geval is. Voor bepaalde opdrachten stuurde men speciale gevolmachtigden. Het grootste deel der ambtenaren bestond uit Egyptenaren, maar er waren ook veregyptischte Nubiërs onder hen. Bovendien bleef een vijftal Nubische vorsten in zijn functie gehandhaafd. Over hun politieke rol is ons niets bekend. Wel kunnen wij vermoeden, dat onder hen de drijvers van het verzet te vinden zijn, dat enkele malen in een opstand tot uiting komt. Om dit te voorkomen namen de Egyptenaren de Nubische prinsen mee naar het moederland, waar zij opgroeiden aan het hof en daardoor reeds in hun jeugd degenen, die later hun superieuren zouden zijn, of met wie zij moesten samen werken, leerden kennen. Niet het minst hieruit blijkt, dat men een vreedzame verhouding met de inheemsche bevolking nastreefde en deze zooveel mogelijk, tenminste van boven af, trachtte te winnen.

Daarnaast hield men het land militair vast in de hand; in Wawat werden de vestingen uit het Midden Rijk na een grondig herstel weer in gebruik genomen. De vestingen bij de katarakt hadden hun militaire beteekenis verloren, omdat de Zuidgrens zooveel was verschoven. Andere, veel meer zuidelijk gelegen versterkingen kwamen er voor in de plaats; vermoedelijk dienden zij ook als aanvalsbasis bij expedities tegen stammen in de woestijn. Van de meest zuidelijke stad, Napata, bij den Gebel Barkal, zijn slechts de overblijfselen der tempels teruggevonden. Behalve deze vestingen bestonden er, vooral in Beneden Nubië, een aantal versterkte steden en tempels; onder deze laatste nemen de, speciaal tijdens het bestuur van Ramses II tot stand gekomen rotstempels, een aparte plaats in. Alleen reeds te Aboe Simbel of Ipsamboel liet hij er twee maken. Waarschijnlijk was in deze periode de bevolkingsdichtheid van het land gering, zoodat zij niet allen als cultuscentrum hebben gediend, maar op de eerste plaats als even zoovele bewijzen van de grootheid en vroomheid van dezen farao moesten gelden. Het gros lag echter bij steden of bevolkingscentra.

De goden, die men vereerde, waren, op Dedwen na, Egyptische of droegen in elk geval Egyptische namen; het is dus zeer goed mogelijk, dat men aan verwante Nubische goden Egyptische namen gaf; van eenzelfde aanpassing kan bij den dierencultus (bv. bij den ram) sprake zijn. Naast de trias van de katarakt, die bestond uit Chnoem met de godinnen Satis en Anoekis, treffen wij er Amon-re aan en verschillende Horusgoden, evenals de godin Hathor. Daarnaast staat nog de vereering van vergoddelijkte farao’s: Sesostris III wordt als patroon van Nubië vereerd; ook Toethmosis III gold er als god, terwijl Amenophis III voor zichzelf een cultus stichtte in Soleb en voor zijn gemalin een tempel te Sedeinga liet bouwen. Misschien werd ook Toetanchamon er tijdens zijn leven als god vereerd, terwijl dit zeker het geval was met Ramses II. Wij vinden deze koningsvergoding ook in Egypte, maar in Nubië treedt zij veel meer op den voorgrond.

Wij bezitten twee bronnen om het economische belang van dit gebied voor het Egyptische imperium te beoordeelen: vooreerst de tribuutlijsten of officieele monumenten of de vermelding ervan in ambtenareninscripties, ten tweede de afbeeldingen van de tribuutleveranties, die vooral in particuliere graven voorkomen. De voornaamste plaats wordt ingenomen door het goud, dat meestal in den vorm van ringen of baren, soms ook in klompen of in buidels (stofgoud?) werd ingevoerd. Aan dezen goudimport dankte Egypte zijn fabelachtigen goudrijkdom. Daarnaast worden mineralen, ivoor en ebbenhout geïmporteerd; ander hout werd in den vorm van voorwerpen of schepen geleverd. Ook struisveeren en struisvogeleieren waren zeer gewild. Bijna nooit ontbraken pantervellen of panters, die men evenals giraffen, apen en windhonden, levend naar Egypte

6) Tekst ook in A. de Buck, *Egyptisch Leesboek*, Leiden 1941, 61—73.

7) Over den bekenden leeuw van dezen koning, die eens in den tempel van Soleb stond, zie men I. E. S. Edwards, *The Prudhoe Lions*, in Annals of Archaeology and Anthropology, Liverpool, 26, 1939, 3—9.

8) Vergelijk bv. JEOL I, 1938, 175—176.

9) A. de Buck, *Documenten betreffende een samenzwering in den harem van Ramses III*, JEOL I, 1938, 165—170.

bracht; hetzelfde was het geval met vee en gazellen. Een enkelen keer vond zelfs graanimport plaats. Bovendien worden de getallen van Nubische slaven opgegeven, doch deze zijn in vergelijking met de Aziatische niet groot. Of al deze Nubiërs krijgsgevangenen zijn of dat misschien een deel van hen in den slavenhandel werd verworven, is niet duidelijk. Samenvattend kan men zeggen, dat al deze rijkdom Egypte niet alleen voor zijn eigen gebruik van pas kwam, maar dat het daardoor zelfs een monopoliepositie bekleedde aan de Middellandsche Zee wat de Afrikaansche producten betreft, als bv. ivoor, ebbenhout en struisveeren.

Tijdens het Nieuwe Rijk woonden vele Nubiërs in Egypte. Allereerst degenen, die er slaven of hoorigen waren, en die men bij voorkeur het hardste en zwaarste werk (mijnen) liet verrichten: vaak treffen wij hen echter ook als huisbedienden aan. Zij zelf kunnen, evenals hun kinderen, worden vrijgelaten en geadopteerd. Zonder rechten waren zij niet, maar zij werden toch algemeen veracht. Daarnaast deed een groot aantal Nubiërs dienst al soldaten of politie. Deze hebben waarschijnlijk vrijwillig dienstgenomen, zooals ook bij het huispersoneel mogelijk is.

Er zijn aanwijzingen, dat deze vreemdelingen, evenals in eigen land, de mogelijkheid hadden zich op te werken. Het is echter moeilijk, wanneer de persoon zelf dit niet uitdrukkelijk zegt, om uit te maken, of men al dan niet met een tot Egyptenaar geworden Nubiër te doen heeft. Soms kunnen somatische eigenaardigheden een aanwijzing zijn, of het feit, dat iemand, die in Egypte was gestorven, zich toch in Nubië heeft laten begraven. Dit laatste is anders moeilijk te verklaren. Dat men deze menschen, die niet van Egyptische afkomst waren, hooge ambten toevertrouwde, past goed in het beeld, dat wij van het einde van het Nieuwe Rijk hebben.

Nu wij ons overzicht van den rijken en gevarieerden inhoud van dit boek hebben voltooid, is het goed even de balans op te maken. Men kan dan constateeren, dat de schrijver met dit werk een omvangrijk en belangrijk onderzoek tot een prachtig einde heeft gebracht. Het doet de Zweedsche wetenschap alle eer aan en het is verdiend, dat ook deze doctorspromotie, zooals dit in Zweden het gebruik is, in het centrum der publieke belangstelling heeft gestaan. Daarmee is natuurlijk niet gezegd, dat dit boek volmaakt is, maar wel, dat zelfs de drukfouten als even zoovele „grains de beauté" aandoen [10]). De groote verdienste van den schrijver bestaat niet hierin, dat hij nieuw materiaal [11]) publiceert, maar dat hij na een grondig en zoo volledig mogelijk

10) Bv. 43, n. 3: Cat. or Scarabs, lees: Cat. of Scarabs.
44: Ethymologie, lees: Etymologie; n. 5 (op blz. 45): centinario, lees: centenario.
60, n. 2: Marseilles, lees: Marseille.
62, n. 3 van blz. 61: et décévante, lees: est décévante.
163, n. 4: Verzammeling, lees: Verzameling.
247: bij Mém. Inst. Fr. (*Mél. Maspero*) is weggevallen: I, 874 (A. de Buck).
259: Polotzky, lees: Polotsky.
263: Niet de Leipziger W. Wolf schreef over de dwergen, maar een naamgenoot, die H. P. als voorletters heeft.

11) Dit is het geval met de lijsten van blz. 207—208.

onderzoek steeds nuchter bij de feiten blijft en zich niet vermeit in het lanceeren van nieuwe theorieën. Soms is zijn oordeel te bescheiden. Enkele malen ook worden er woorden gebruikt, die mij niet schijnen te passen in den Egyptischen cultuurkring [12]); het is echter zeer goed mogelijk, dat dit een gevolg is van het vertalen. Waarschijnlijk is daardoor ook het begin van blz. 161 niet goed te begrijpen.

De schrijver heeft zich de moeite getroost, de bruikbaarheid van zijn boek niet weinig te verhoogen door een drietal registers: van goden- en persoonsnamen, van aardrijkskundige namen en een zakenregister [13]). Jammer, dat een index locorum ontbreekt, alsook dat enkele onjuistheden [14]) zijn binnengeslopen. En hoewel een overvloed van litteratuur wordt opgegeven (de litteratuurlijst telt 18 blz.) mist men enkele titels [15]).

Een kwestie, die men gaarne in dit boek behandeld zou zien, heeft de schrijver geheel buiten beschouwing gelaten. Dit is de beantwoording van de vraag, waar de negers woonden, die wij sinds ʿAmârna [16]) herhaaldelijk zien afgebeeld, en hoe zij in Egyptische handen kwamen: waren het alleen overwonnenen of als tribuut geleverde slaven, kocht men ze misschien op slavenmarkten of waren er wellicht onder hen, die vrijwillig naar Egypte gekomen waren? Dit laatste is bij de lijfwacht in ʿAmârna het meest waarschijnlijke.

Misschien mogen wij hopen, dat de schrijver ons ook nog een verzameling der hiëroglifische teksten zal geven, die hij voor zijn werk gebruikte en waarvan het altijd zeer gemakkelijk is, deze bij elkaar te

12) Bv. Limesinschrift (11 en 26) voor grensinscriptie: Bevölkerungsüberschuss: 3 en 189; Reichsregierung: 14, 80 en 128; Naturreservat: 22. Wat Tongo beteekent (19 en 29) kan men nog uit den context afleiden, bij Deffufa is dit niet goed mogelijk (o. a. 65, 103, 108, 115); volgens ZÄS 52, 1914, 35 is Defûfa de plaatselijke naam voor deze „large mud-brick structure".

13) Waarom zijn wel pap. Harris en Prisse opgenomen en bv. niet pap. Abbott (47), Berlijn III (12, n. 7), Elephantine (12—13, 14 vlg.); Petersburg (42, n. 1; 63, n. 5)? Bovendien werd dan onnoodig zoeken voorkomen; bv. Berlijn 19 500 zou ook blz. 80 kunnen staan; dit is niet het geval, maar men vindt dit blz. 99. Blz. 16 (W3w3-t) denkt men aanstonds aan Schipbr. 8—9; deze moeilijkheid wordt pas blz. 99, n. 5 behandeld.

14) 70, laatste alinea: vier (?); de 4 strepen staan voor de drie pluralisstrepen, zooals bv. Kairo 20 503, 2; *Urk* I, 77, 10; Hammamât 114, 9; Hatnoeb 24, 4; Sinoehe passim bv. B 194, 213, 266, 268, 271, vaak in sarcofaagteksten (bv. de Buck, *Egyptisch Leesboek* 41, 6), enz.
75: De naam van het kanaal is: „Goed zijn de wegen van Ḫʿ-K3.w-kʿ in eeuwigheid."
76: vertaal „grootste der 10 van Boven Egypte"; zie H. Junker, *Gîza* II, 1934, 47.
77—78: Semneh-stele: in den eersten regel is „zuidelijke" voor grens weggevallen; um zu bewahren, vertaal „met succes"; zie vooral A. H. Gardiner, *Egyptian Grammar*, blz. 361.
79: in 6 (Tagen?): neen, zie Gardiner, a. w. blz. 196, 2.
114, n. 5: „mit Kraft" staat er niet.
143, vertaling van *Urk.* IV, 5, 13: men dient anders te splitsen, want „in (m, niet ḥr) dapperheid en overwinning" behoort bij „Zijne Majesteit voer stroomaf".
147: De vertaling van Urk. IV, 9, 1 kan moeilijk juist zijn, daar wij hier dan de volgende woordvolgorde zouden moeten hebben: werkwoord, adverbium, adverbiale tijdsbepaling, onderwerp. Het is daarom misschien het beste ḫbj·t als directen genitief bij 3·t op te vatten en te vertalen: „Er werd gehandeld op het oogenblik der afrekening", d.w.z. men liet het gunstige oogenblik om af te rekenen niet ongebruikt voorbijgaan.

hebben, te meer, daar sommige gepubliceerd zijn in werken of tijdschriften, die niet iedereen bij de hand heeft. Wij denken ons dit werk in den geest van de zoo praktische tekstenverzameling, die zijn landgenoote M. Sandman voor ʿAmârna heeft samengesteld [17]).

Tenslotte zou het goed zijn te zeggen, in welke punten nu onze kennis van Nubië de jaatste 35 jaar vooruit is gegaan. Dit eenigszins goed te doen was onmogelijk, omdat het vergelijkingsmateriaal ontbrak. Want het boek van E. A. W. Budge, *The Egyptian Sudân. Its History and Monuments*, 2 deelen, Londen 1907, was in de bibliotheken niet te krijgen, en het voortreffelijke overzicht van G. Roeder [18]), waarin hij heeft samengevat, wat er voor een dertigtal jaren over de geschiedenis van Nubië bekend was, is te summier, om als vergelijking met een onderzoek te dienen, dat zoo in bizonderheden afdaalt.

Leiden, December 1944 JOZEF JANSSEN

15) 14 vlgg.: G. Farina, *Contributo alla geografia dei „paesi barbari meridionali" dell' antico Egitto*, Aegyptus, Rivista italiana di egittologia e di papirologia, 6, 1925, 39—53.
17, n. 7: Zie nu ook H. Junker, *Gîza V*, 1941, 7 vlg.
55, 2de alinea: Helaas is de schr. niet bekend met A. de Buck, *Het typische en het individueele bij de Egyptenaren*. Leiden 1929; ook blz. 75 en 155 zou dit aan de formuleering ten goede gekomen zijn.
86, n. 5: Zie R. J. Forbes, *Gold in the Ancient Near East*, JEOL II, 1939, 237—254.
100, n. 2: Gaarne zou men lezen, hoe deze bijnaam van Nisoementoe (Louvre C 1) luidt.
153, n. 8: Zie onze noot 6.
164, n. 6: Zie nu ook C. Kern, *Een fragment van het Memphitisch graf van Horembeb in Frankfort aan den Main*, JEOL 9, 1944, 55—60.
167, n. 1: Zie ook A. de Buck, *De liquidatie van Echnaton's hervormingswerk*, JEOL II, 1943, 569—580.
174: Vergelijk R. Anthes, *Die Bildkomposition in Amarna und die ramessidischen Schlachtenbilder*, VI. Internationaler Kongress für Archäologie, Berlin 1939, Bericht, 273 vlg. Voor den tijd van Ramses III vergelijke men ook Medinet Habu III, Pl. 138, r. 42—43: „Ik heb dit gedaan door mijn macht, met hetgeen .... ik heb buitgemaakt in Nubië en Syrië."
188, n. 3: Het was toch zeer gemakkelijk geweest de Koebânstele ook te citeeren naar C. E. Sander-Hansen, *Historische Inschriften der 19. Dynastie*, Teil I, Brussel 1933, 30 vlg. (Bibliotheca Aegyptiaca IV); hetzelfde geldt voor het z.g. decreet van Naoeri, dat aldaar blz. 13—24 staat (Säve-Söderbergh 195, 3; 199, 6; 220, 5; 229, 2).
196 vlgg.: Zie nu ook Fr. W. von Bissing, *Die Baugeschichte des südlichen Tempels von Buhen (bei Wadi Halfa)*, München 1942 (SBAW).
213, n. 5: Zie ook Ann. Serv. 38, 1938, 133—135.
222, n. 5: G. Jéquier, *La panthère dans l'ancienne Égypte*, Revue d'ethnographie et de sociologie, 4, Parijs 1913, 353—372.
235, n. 1: O. Koefoed-Petersen, *Le triomphe du Pharaon*, Actes du XXe congrès international des Orientalistes, Bruxelles, 1938, Leuven 1940, 100—101.
243, n. 3: Zie onze noot 9.
266: Hrḫwf, lees liever ḫw·f-ḥr, met bv. K. Sethe, *Urk.* I, blz. V; zie echter H. Ranke, *Die ägyptischen Personennamen*, I, Glückstadt 1935, 250, nr 11.

16) Negers van Poent blijven hier buiten beschouwing; zie bv. Ed. Naville, *Deir el Bahari*, III, London, 1898, Pl. 70—71.

17) M. Sandman, *Texts from the Time of Akhenaten*, Brussel, 1938, Bibliotheca Aegyptiaca VIII; L. G. Leeuwenburg, *Indexes on Bibliotheca Aegyptiaca VIII*, Leiden, 1943.

18) *Die Geschichte Nubiens und des Sudans*, Klio, Beiträge zur alten Geschichte, 12, 1912, 51—82.

OUDE TESTAMENT EN JUDAICA

N. JOHANSSON, *Parakletoi. Vorstellungen von Fürsprechern für die Menschen vor Gott in der alttestamentlichen Religion, im Spätjudentum und im Urchristentum.* Lund, 1940 (8vo, XVI en 323 blz.); proefschrift Lund 1940.

Het hier te bespreken boek is blijkens het woord vooraf een theologisch proefschrift, tot stand gekomen onder leiding van, of met medewerking van den professor der exegese van het Nieuwe Testament der universiteit van Lund in Zweden, den bekenden H. Odeberg. Ofschoon het problemen behandelt uit de Oud-Testamentische, buiten-Bijbelsche en Nieuw-Testamentische litteratuur, gaat de belangstelling van den schrijver toch evident met voorkeur uit naar het Nieuw-Testamentische. Het schijnt, dat in de Scandinavische landen de scheiding tusschen Oud- en Nieuw-Testamentische wetenschap nog niet zoo scherp is doorgevoerd als in onze streken veelal het geval is; een feit, dat gezien het organisch samenhooren der twee Testamenten zeker verheugend mag worden genoemd.

De belangrijkheid van Johansson's studie bestaat vooreerst hierin, dat hij een zeer uitgebreid materiaal omtrent het voorsprekervraagstuk heeft verzameld en bijeengezet, en ten tweede, dat hij de aandacht heeft gevraagd voor de groote beteekenis, die voorsprekers en voorspraak in Israël en het Christendom hebben gehad, resp. hebben. De conclusies, waartoe Schr. komt, zijn echter voor een deel sterk voor discussie vatbaar en zullen zeker niet door allen gelijkelijk worden aanvaard.

In het eerste deel van zijn werk (blz. 1—62) tracht Schr. ál het materiaal saam te vatten, dat de voorstellingen van Godsmannen en profeten als voorsprekers der menschen bij God in het Oude Testament kan belichten. Slechts bijzondere personen kunnen in het Oude Testament de voorspraak verrichten, n.l. godsmannen als Abraham, Isaac, Moses, de profeten (Jeremias!). De overlevering heeft slechts van de grootsten onder hen voorsprekers gemaakt; het is mógelijk, dat zij dit van oudsher zijn geweest, waarschijnlijker is het echter, dat zij het pas zijn geworden door het oordeels- en reformprofetisme (21). Later werd de hoogepriester de officieele en voornaamste voorspreker of voorbidder van zijn volk.

In hfdst. 2 tracht Schr. (gedeeltelijk met citeering van S. Mowinckel) aan te toonen, dat engelen als voorsprekers der menschen optreden in Job 16, 19—22; 19, 25—27; 33, 23—28; Zach. 1, 12; 3, 1—7 (22—40). Hfdst. 3: „Der Fürbitter als Zeuge, Wegleiter und Mittler" (41—48) is zeer belangrijk, daar Schr. hierin de hoofdthese van zijn boek opstelt. Na te hebben opgemerkt, dat de voorbidders zoo goed als altijd Gods toorn, d.i. zijn straffende gerechtigheid zoeken af te wenden, stelt hij vast, dat de voorbeden „in einem Zusammenhang vorkommen, der am ehesten dem Rechtsleben angehört" (42). Het zuiver juridische karakter der voorbede zou verder ook zijn af te leiden uit de beteekenis

van den Hebr. stam *palal*, resp. *hitpallēl*, waarvan de eigenlijke zin „oordeelen, scheidsrechter zijn" is, en die van daaruit de technische term is geworden voor de voorbede van den godsman (43). Met het ambt van voorspreker zijn verder verbonden de functie van *ʿēd*, d.i. „getuige" in Oud-Testamentischen zin opgevat (in zoover van den getuige werd verwacht, dat hij zijn *invloed* zou aanwenden ten aanzien van den beschuldigde, niet alleen maar „objectief" getuigen). Verder is hij ook „leidsman" (de Duitsche tekst van Johansson gebruikt het woord „Wegleiter", een vertaling van het Zweedsche „vägledare"), in zoover hij degenen voor wie hij bidt langs het goede pad moet leiden (in godsdienstigen zin), opdat deze daardoor niet door den Rechter zouden behoeven te worden gestraft (46). Voorts is de voorspreker ook middelaar, die verzoening bewerkt. Eeuwen lang is het complex van voorspreker — getuige — leidsman — middelaar blijven voortbestaan, gelijk de laat-Joodsche litteratuur, en ook de figuur van Jesus in het Oerchristendom bewijzen (48; 181 vv.).

In zijn boek over *De Voorbede in het Oude Testament* (Leiden 1943) heeft P. A. H. de Boer reeds, m.i. terecht, kritiek uitgeoefend op de opvatting van Johansson, dat de Oud-Testamentische voorbede-idee in de rechtssfeer zou liggen of daaraan zou zijn ontleend (zie mijn recensie in Bibliotheca Orientalis I (4), 1944, 52—55). Al lijkt het mij, met Schr., waarschijnlijk, dat een bepaalde beteekenis van *palal* hiertoe wél behoort (contra de Boer, zie BO I, 1944, 53—54), toch kan *hitpallēl* hier buiten vallen, wanneer men er maar, gelijk wij in genoemde recensie hebben gedaan, de beteekenis aan hecht van „om vulp verzoeken" (voor zichzelf of anderen). Schrijver herzuimt verder na te gaan, wáárom bepaalde godsmannen en profeten als voorsprekers konden optreden; hij had dit niet mogen nalaten, want dit kan de verklaring leveren van hun andere handelingen. Men vraagt de tusschenkomst van een derde omdat hij machtig is en zoo iets bij een ander kan bereiken; machtig bij God waren in het Oude Testament de mannen aan wie God bijzondere kracht had geschonken, aan wie hij een deel had verleend van zijn Geest: de charismatici. Het bezit van het charisma, waardoor profeten uit naam van God konden optreden, maakte hen tot de door God aangewezen leidslieden van zijn volk, tot middelaars, die soms trachtten God met zijn volk te verzoenen, maar ook tot voorsprekers. Indien de profeten vooral dan als voorsprekers optraden, wanneer het gold Gods straffende gerechtigheid af te wenden, betrekt dit hun voorspraak nog niet tot de juridische sfeer, evenmin als geheel hun optreden in de sfeer van het juridische ligt. In verband met heel den inhoud hunner „prediking", d.i. hunner orakelspreuken, zouden zij moeilijk om een andere reden als voorsprekers hebben kunnen optreden dan om Gods straffenden toorn te weerhouden. Zoodoende hangen de begrippen leidsman en getuige slechts accidenteel en niet wezenlijk samen met die van voorspreker en middelaar en kan men van het een niet tot het ander besluiten.

In hfdst. 4 (49—62) tracht Schr. aan te toonen, dat de voorspreker-engel het voorbeeld is geweest, waarnaar de figuur van den Ebed Jahwe uit de vier bekende stukken van Is. 40—55 is geteekend. De Ebed is voor hem het collectieve Israël; de moeilijkheden, tegen dezen uitleg ingebracht, zouden gemakkelijk zijn te weerleggen.

In het tweede deel van zijn boek (65—178) worden de voorspreker-ideeën onderzocht in de apocryphen en pseudo-epigraphen (Aristeas, Apoc. van Moses, Assumptio Moysis, II en III Baruch, IV Esdras, Judith, Jubileën, II en IV Makk., Wijsheid van Salomon, Test. XII Patr., Tobias, Visio Isaïae), waarin menschen, engelen en de Geest als voorsprekers voorkomen (65—95), in het Ethiopische Henochboek (96—129) en het Hebreeuwsche boek van denzelfden naam, in Midraš en Talmoed (120—178). Schr. meent, dat de Geest Gods in Wijsheid van Salomon als voorspreker wordt geteekend (blz. 86, laatste alinea) en haalt hiervoor aan Sap. 1, 6—8; 7, 27—28; 9, 17—18, die hij verklaart met behulp van het boven vermelde „voorspreker-complex", m.i. geheel ten onrechte. De Wijsheid wordt in Sap. Salomonis niet eens op consequente wijze concreet genoeg beschreven om tusschenpersoon te kunnen zijn. Zij is een persoonlijk voorgestelde eigenschap Gods, van diens Wezen niet gescheiden, die zich mededeelt, op menschelijke wijze, aan de menschen. Wat Schr. dan verder zegt van den Geest als afzonderlijk wezen en voorspreker in andere litteratuur, moet van hetzelfde vraagteeken worden voorzien als het boven vermelde (87—95).

In hfdst. 6 (96—129) wijst Schr. uitvoerig op de belangrijke figuur van den Menschenzoon in het vóór Christus' tijd ontstane (eerste) Henochboek, echter zonder zich zelfs maar de vraag te stellen, of in den ná Christus' tijd ontstanen en door Schr. aangehaalden Ethiopischen tekst van dit boek christelijke interpolaties kunnen vóorkomen, speciaal wat betreft de werkzaamheid van den Menschenzoon. In I Henoch wordt de hoofdpersoon, Henoch, voorgesteld als de op aarde geïncarneerde en later ten hemel opgenomen Menschenzoon, die leidsman, getuige, rechter, voorspreker en middelaar tegelijk was. In het Hebr. Henochboek (III Henoch, uitgegeven door H. Odeberg, Cambridge 1928), treedt in plaats van den Menschenzoon de figuur op van den engel Metatroon, een soort vicarius van God, de tweede na God (ὁ μετὰ θρόνον), die ook weer leidsman, voorbidder, voorspreker, rechter, evenwel geen getuige, maar aanklager der menschen is. Als voorspreker, getuige en leidsman komt hij nog in den Babylonischen Talmoed voor. Voorts getuigt de rabbijnsche litteratuur nog van engelen, van den Geest, van de patriarchen en andere godsmannen als voorsprekers.

In het derde deel (181—308) tracht Schr. de kroon op het werk te zetten en Nieuw-Testamentische problemen in een nieuw licht te plaatsen aan de hand van tot dusver verkregen resultaten. Hij ziet de zending van Jesus, van historisch standpunt beschouwd,

voornamelijk als die van den Voorspreker, in wiens Persoon de Menschenzoon der Henochlitteratuur, de Ebed Jahwe-figuur en de verpersoonlijkte wijsheid zijn vereenigd (185). Zoo is dan ook in Jesus het „voorspreker-complex" aanwezig; hij is middelaar, voorbidder, leidsman, getuige. Ten aanzien der echtheid en oorspronkelijkheid van een aantal in de vier evangeliën meegedeelde woorden en uitspraken van Jesus neemt Schr. een conservatief standpunt in; zoo t.o.v. het bekende logion Mt. 11, 25—30 en een aantal teksten uit Joannes, o.a. Joann. 17 (231); 10, 11, 15, 17, 18 (239); de Parakleetplaatsen (266). Het apostel zijn en het volgen van Jesus is een godsdienstig begrip, dat organisch verbonden is met de voorbede en het middelaarschap van den voorspreker (cf. 221) en primair bestaat in het door eigen lijden deelgenoot zijn aan dat van Jesus; deze gemeenschap in het lijden waarborgt echter niet de verlossing, die alleen als afzonderlijke gave door den Menschenzoon kan worden geschonken (208). In blz. 244—255 zet Schr. kort uiteen welke centrale beteekenis Paulus in zijn brieven aan Jesus' sterven toekent; ook hier vindt hij de elementen van het voorspreker-complex (252).

Hfdst. 9 (256—274) handelt uitvoerig over den Geest als voorspreker, speciaal bij Joannes. De vijf bekende „Parakleetplaatsen" van Joannes (Joan. 14, 16—17; 25—26; 15, 26; 16, 7—15; I Joan. 2, 1—2) zijn volgens Schr. door den auteur van het evangelie en den brief aan een echte, op Jesus zelf teruggaande overlevering ontleend (265 vv.); zij vormen den overgang van de voorstelling van den Menschenzoon als voorspreker tot die van den Geest in dezelfde functie (257—258). Jesus, van zijn apostelen scheidend, heeft hun zijn Geest als een anderen voorspreker nagelaten. Paulus heeft deze idee verder uitgewerkt en den Geest tot drager van de functie van voorspreker bestempeld (267); men zie hiervoor vooral Rom. 8 (270—273). Nu wordt ook Luc. 12, 10 begrijpelijk: wie den Geest, d.i. den voorspreker lastert, heeft geen voorspreker meer bij God en is reddeloos verloren (269—270).

Hfdst. 10 handelt over de engelen als voorsprekers, terwijl Schr. in het slothoofdstuk (279—308) den oorsprong der oerchristelijke voorspreker-ideeën tracht na te gaan. Hij komt tot het besluit, dat deze geen parallel bezitten in het Mandeïsme (279—285), noch bij Philo, die slechts een nevenlinie der Joodsche gedachte vertegenwoordigt, welke geen invloed heeft uitgeoefend op het Christendom (282—292), noch in de Grieksche litteratuur (292—296). Ten slotte vat Schr. de resultaten van zijn onderzoek nog eens samen (296 vv.). Een belangrijke passagie citeeren wij: „Der Gerichtsprophetismus, den wir as Grund dessen ansahen, dass das Bedürfnis nach Fürsprechern der Menschen vor Gott lebendig wurde, ist nicht nur eine neue eigentümliche Erscheinung der alttestamentlichen Religion. Er ist in der Religionsgeschichte ohne jedes wirkliche Gegenstück. Dies trifft auch für den Fürsprecherkomplex zu, dessen Voraussetzung diese Profetie ist. Die grösste religionsgeschichtliche Bedeutung des Gerichtsprophetismus liegt darin, dass er durch die Bedeutung, die er für Entstehung und Gestaltung des Fürsprechercomplexes besass, entscheidenden Einfluss auf die Erlösungs-Gedanken Jesu und des Urchristentums genommen hat" (297). De historische oorsprong der oerchristelijke verlossingsidee is te zoeken in de voorsprekergedachten van Israël (302). Het specifiek christelijke ervan bestaat hierin, dat zij consequent en uitsluitend aan één enkele voorsprekerfiguur zijn verbonden, Jesus van Nazareth (303). Hierdoor zijn de mythische voorsprekerfiguren door één geschiedkundigen persoon vervangen (305). Doordat de voorsprekergedachte met Jesus van Nazareth werd verbonden, werd het werk van dezen voorspreker op andere wijze en in veel hoogere mate Gods eigen werk (307—308).

In het derde deel van zijn boek zegt Johansson veel waars. Met voldoening kan worden vastgesteld, dat hij recht laat wedervaren aan een aantal uitspraken van Jesus uit de synoptici en Joannes voor wier authenticiteit hij opkomt en daardoor tevens den innerlijken samenhang van het vierde evangelie met de drie eerste beter doet uitkomen. Onaanvaardbaar is voor mij echter, en dit niet alleen als katholiek theoloog, de wijze waarop hij de figuur van Jesus wil verklaren, die hij primair ziet — al zegt hij dit niet uitdrukkelijk — als die van den grooten voorspreker, de bekroning der voorsprekerreeks en voorsprekergedachte van wie hem zijn voorafgegaan. Jesus is immers vóór alles de Zoon Gods, die onder de menschen heeft gewoond (Mc. 1, 1 BD). Als leerstuk wordt dit blijkbaar door Schr. niet aanvaard (vgl. b.v. blz. 207, regel 4), maar dit neemt niet weg, dat het in de vier evangeliën het centrale Jesusdogma is, van waaruit Jesus' persoon, eigenschappen en werkzaamheid moeten worden verklaard. Juist ómdat Jesus Gods Zoon is, is hij leidsman, is hij middelaar, getuigt en betuigt hij; als mensch is hij tevens voorspreker en voorbidder. Om dit te verklaren is geen „voorspreker-complex" noodig, al valt natuurlijk niet te ontkennen, dat de figuur van Jesus zijn „voorafschaduwing" heeft gehad in wat er aan is voorafgegaan. Het „voorspreker-complex" in den zin van Schr. is m.i. een constructie aan de juistheid waarvan op zijn minst genomen ernstig moet worden getwijfeld.

Op nog een punt zij de aandacht gevestigd. Schr. erkent, dat o.a. uit de Brieven van het Nieuwe Testament blijkt, dat de voorbede een van de voorname plichten en rechten van den Christen is (228). Later maakt hij van Jesus den eenigen (bijzonderen) voorspreker. Dit is in zooverre onjuist, als een ondergeschikte voorsprekersfunctie blijkens teksten uit het Nieuwe Testament blijft worden uitgeoefend door hemelsche figuren, zooals de 24 oudsten der Openbaring (Apoc. 5, 8) en zeker ook door engelen, al staat er dit niet uitdrukkelijk (vgl. Mt. 18, 10; Luc. 16. 42 en vooral Hebr. 1, 14).

Opmerking verdient, dat volgens Schr. Jesus, evenals zijn Galileesche tijdgenooten, de boeken Sirach, Wijsheid van Salomon en Henoch tot de canonieke litteratuur heeft gerekend (184, 186). Dit besluit hij

eigenlijk vooral uit de overeenkomst van den inhoud dezer geschriften met Jesus' woorden; een zwak argument.

Nog een enkele opmerking tot slot. Schr. heeft het Zweedsch manuscript van zijn werk in het Duitsch doen vertalen en uitgeven, om het ook verstaanbaar te maken voor hen, die geen Zweedsch kennen. Het is derhalve inconsequent en te betreuren, dat er zooveel Zweedsche citaten onvertaald in zijn blijven staan, die toch wel van belang zijn voor een beter begrijpen van het geheel.

Huissen, 16 Sept. 1944 J. VAN DER PLOEG O.P.

* * *

WILHELM VISCHER, *Das Christuszeugnis des Alten Testaments. II Die früheren Propheten.* Zurich, 1942 (8vo, 570 blz., 2 pl., 3 afb., 1 kaart).

W. Vischer is blijkbaar bezig met een breed opgezet werk, dat den algemeenen titel draagt *Das Christuszeugnis des Alten Testaments.* In 1935 verscheen daarvan het eerste deel, dat handelt over *Das Gesetz* en in 1942 volgde het tweede deel over de boeken Jozua, Richteren, Samuël en Koningen, de zoogenaamde vroegere profeten. Blijkens den titel zoekt Vischer in dit werk naar Christuszeugnis, d.i. iets anders dan Christusverwachting. Bij *Christusverwachting* denken wij aan woorden, waarin welbewust en opzettelijk uiting werd gegeven aan het geloof aan, de hoop op en het verlangen naar een komenden Messias; *Christuszeugnis* kan een woord, een verhaal, een gebeurtenis, een persoon, een omstandigheid zijn, in zooverre als het onbewust heenwijzing is naar, afschaduwing is van den Christus des Nieuwen Testaments.

Het is duidelijk, dat bij het zoeken naar dergelijke Zeugnisse het gevaar van willekeur, van gewrongen exegese, van wild allegoriseeren allerminst denkbeeldig is, zoodat de ergste ongelukken hierbij kunnen gebeuren. Maar het moet tot Vischer's eer gezegd worden, dat hij dit gevaar heeft weten te vermijden. Dit verwondert des te meer, daar het destijds verschenen eerste deel over de Wet in dit opzicht van het ervolg het allerergste deed vreezen. Het resultaat daarbij is dan ook, dat er bitter weinig „Christuszeugnisse" in de behandelde bijbelboeken te vinden zijn, zoodat Vischer, als hij zich streng aan zijn thema gehouden had, geen boek van 570 blz. had behoeven te schrijven, maar nog geen 50 blz. noodig gehad zou hebben.

De schr. zoekt eerst naar „Christuszeugnis" in het boek Jozua (1—64). Het resultaat is pover, maar wij verwonderen ons, dat de verschijning in 5 : 13—15 totaal wordt overgeslagen. En hier had Vischer zonder zijn exegetisch geweten te belasten een heenwijzing naar Christus kunnen vinden, vooral, wanneer men in deze figuur den Engel des Heeren mag zien.

Dan volgt het boek der Richteren (65—144). Oogst nihil. Daarna wordt de persoon en geschiedenis van Samuël besproken (145—170). Vervolgens wordt een breede beschouwing aan Saul gewijd (171—236), die niets oplevert. Daarna volgen David (237—260) en Salomo (261—342). De heele breede behandeling van David geeft geen ander resultaat dan de bekende „laatste woorden" van David in 2 Sam. 23 : 1—7. Ook de oogst bij Salomo is heel mager, al wordt er van allerlei bijgesleept uit het Nieuwe Testament. Voorts komen Jerobeam (343—369), waarbij de geschiedenis van het noordelijk rijk tot op Achab wordt behandeld, maar over Achabs syncretisme geen woord gezegd wordt, Elia (371—433) en Elisa (435—476). Daarna vraagt „das Ende Israels" de aandacht (477—493) en eindelijk „der Rest" (495—556), waarbij Sanheribs strijd tegen Juda besproken wordt, en dat met de begenadiging van Jojachin eindigt (2 Kon. 25 : 27—30). Het werk heeft een register van Bijbelplaatsen en een kaartje van Palestina.

Wat het boek thans geeft, is dus niet wat de titel doet verwachten. Dat kon het ook niet geven. Wat het wel geeft, is een oververtellen van de Bijbelsche geschiedenis van den intocht in Kanaän af tot den uittocht in de ballingschap van Babel toe. En dit oververtellen gebeurt zonder dat de aanwezige problemen doorgaans worden aangewezen, laat staan besproken of opgelost. Het is alles zoo vlak, het verloopt alles zoo glad.

Natuurlijk komen er wel belangrijke passages in voor. Ik denk aan Rachabs geloof (31), al overdrijft de schr. wel wat, als hij dat „das umfassendste Glaubensbekenntnis" in het O. T. noemt. Ik denk aan de teekening van den tocht van Israël naar Kanaän als den gang naar het cultuurland (81). Of aan de juiste teekening van Simson als den man, die door eigen schuld schipbreuk leed (101). Zoo wordt de Richterentijd getypeerd als de tijd der mislukte theocratie (131). Ik noem nog het stuk „Leben und Tod" (419—433). En zoo is er meer. Maar dat alles heeft met het thema weinig uitstaande.

Een recensie schenkt gewoonlijk meer aandacht aan de gebreken dan aan de deugden van een boek. Zoo zouden tallooze beweringen tot krachtige tegenspraak nopen. Bijv. als de synagoge een heiligdom genoemd wordt zonder offer (28). Of als de éene stam uit 1 Kon. 11 : 36 als Benjamin wordt gezien (52). En is met de rust in Hebr. 4 de rust van den zevenden dag bedoeld (59)? Samuëls beteekenis voor de stichting en ontwikkeling van het koningschap, zoodat in Israël de koningsvergoddelijking per se onmogelijk was, zelfs bij de meest goddelooze heerschers, daarvan zegt Vischer niets. Bij het wonder van Ajalon is de zon niet minder betrokken dan de maan (185). Was Goliath meer dan 3 meter lang (204)? Waarom heengeloopen over een zoo markanten tekst als 1 Sam. 26 : 19 (223)? Waarom geeft de schr. geen beoordeeling van Davids gedrag jegens de Filistijnen (228)? Zelfs bij de geschiedenis van Endor verneemt men geen woord van critiek of verklaring, maar verloopt alles glad (231). Was Abdichepa de „vorst" van Jeruzalem in den Amarnatijd? Hij was eerder de officier der bezetting (247). Waarom voorbijgegaan aan de typische plaats 2 Sam. 5 : 8 (250)? De fundamenteele profetie van 2 Sam. 7 had een dieper gaande behandeling verdiend dan zij nu hier ontvangt (258—262). De parabel, die Nathan niet gemaakt, maar ontleend heeft, komt amper tot haar recht (266). In Spr. 9 : 10 is de vertaling „Prinzip" beslist fout; het is gewoon: begin, aanvang (283). Was het Libanonwoudhuis een „paardenpaleis" (301)? Salomo's persoon en regeering worden veel te mooi geteekend (309) en diens wijsheid wordt veel te wetenschappelijk opgevat (313). Op 319 moet *ihm* gecorrigeerd worden in *im*. Traden de tegenstanders eerst tegen den ouden Salomo op? De rangschikking der stof in 1 Kon. 3—11 is niet chronologisch (339). In 1 Kon. 19 : 18 moet het verbum stellig als futurum opgevat worden (385). Waarom geen krachtige veroordeeling uitgesproken over de wijze, waarop Jehu den dienst van God wil bevorderen? Hosea had hierin een voorbeeld kunnen geven (462). Van een vergelijking van het bericht op Sanheribs prisma met dat in 2 Kon. 18 is nauwelijks sprake (501). Mag men Nahum onder de valsche heilsprofeten rangschikken (527)? Amil-Marduk volgde Nebukadnezar niet op in 622, maar in 562 vóór Chr. (551).

Nog een enkel woord over de „Christuszeugnisse", die Vischer vindt. Ik zou daarbij allereerst willen opmerken, dat elke aardig gevonden parallel nog geen „Christuszeugnis" is. Leest men in de list der Gibeonieten de belofte, dat die van verre zijn, zullen komen (34)? Ik niet. Wat doet dat heele breedvoerige stuk over Benjamin-Saul-Saulus op blz. 44—57? De geestelijke toepassing op Ehuds moord op koning Eglon is al zeldzaam zonderling (88). Is Simsons dood een voorteeken van Jezus' dood? Daarmee laat hij zich vergelijken, maar een voorteeken (101)? Herinneren de zeventig koningen onder de tafel van Adoni-Zedek waarlijk aan de Kanaäneesche vrouw van Matth. 15 (120)? Mag men in Saul-David een schaduw zien van Saulus en de christelijke gemeente (223)? Waarom die heele geschiedenis van Saul zoo breed verhaald, als daarin toch geen enkel getuigenis aangaande Christus te vinden is? Is de verhouding Juda-Israël gelijk te stellen met die tusschen Joden en Heidenen (250)? Welke overeenkomst is er tusschen de volkstelling van 2 Sam. 24 en die van Luk. 2, behalve dat het beide volkstellingen zijn (258)? In de geestelijke beschouwing, die aan Salomo's eerste recht vastgeknoopt wordt, zal zich niet iedereen kunnen vinden (290—298). Wat heeft Salomo's praal te maken met het heerlijke woord van Joh. 3 : 16, dat ons op gansch ander niveau verplaatst (339)? Nog erger wordt het, als het offer van den eerstgeboren zoon door Moabs koning (2 Kon. 3 : 27) wordt gesteld naast den offerdood van Jezus (453 f)! Als men zoo „Christuszeugnisse" vindt!

De stof, die Vischer in dit deel te bewerken had, verzette zich weerbarstig tegen het thema van het vervolgwerk; dat blijkt uit alles. Met des te grooter belangstelling zien wij uit naar het volgende deel ervan, dat stellig handelen zal over het getuigenis aangaande den verwachten Messias, zooals de groote profeten dat hebben gegeven. Maar dan moge hun woord tot zijn recht komen, doordat het dieper behandeld wordt dan hier met 2 Sam. 7 en 23 : 1—7 geschiedt.

Amsterdam, November 1944 A. H. EDELKOORT

* * *

J. J. STAMM, *Erlösen und Vergeben im Alten Testament. Eine begriffsgeschichtliche Untersuchung.* Bern, A. Francke A.G. Verlag, 1940 (8vo, 148 blz.).

In deze dissertatie, aangeboden aan de protestantsche theologische faculteit der universiteit van Bazel, heeft de schrijver getracht de voor „verlossen" en „vergeven" in het Oude Testament gangbare uitdrukkingen en beelden te ontleden, zoo mogelijk hun herkomst naar tijdsorde te bepalen, en de beteekenis vast te stellen, die hun toekomt in het geheel der Oud-Testamentische heilsterminologie (blz. 5). Het werk is in twee deelen gesplitst. In het eerste (blz. 7—86) worden de in het Oude Testament voor verlossen en vergeven gebruikte termen en uitdrukkingen onderzocht, in het tweede (blz. 87—147) worden „zaak en begrip" van verlossen en vergeven onder de loupe genomen. Telkens geeft de schrijver samenvattingen van het tot dusver bereikte resultaat.

Als samenvatting van teksten en een aantal daarmee samenhangende problemen heeft het boek al zijn waarde. Ook is de exegese doorgaans zuiver en philologisch verantwoord. Onzuiver uitgedrukt lijkt mij de uitleg van Is. 55, 6 uit welken tekst zou volgen, dat de vergiffenis, als behoorend tot Gods wezen, niet van het menschelijk doen afhankelijk is. De „verandering van levenswandel", die ook volgens schrijver noodig is om het aangeboden heilsgoed te grijpen, is toch zeker een menschelijke handeling, die, anthropomorphisch voorgesteld, voor God aanleiding wordt tot het schenken van vergiffenis. De vergiffenis is toch niet te denken als iets dat uitsluitend tot het wezen Gods behoort, daar zij zonder een daad van den zondigen mensch niet bestaanbaar is.

Mogelijk heeft Stamm's promotor ook nog de vele citaten in de voetnoten gewaardeerd, waardoor de promovendus heeft bewezen, in de litteratuur thuis te zijn en deze zelfstandig te kunnen verwerken. In het algemeen gesproken moet het echter absoluut worden aanbevolen in citaten en voetnoten niet meer te bieden, dan voor de belichting van het behandelde onderwerp dienstig is. Stamm overschrijdt herhaaldelijk deze nuttigheidsgrens. Erger vind ik het, dat de auteur bijna alleen de in het Duitsch geschreven litteratuur aanhaalt, en daarom het vermoeden doet rijzen, dat hij geen andere heeft gebruikt. De aanhalingen uit niet in het Duitsch schrijvende auteurs kan men bijna op de vingers van één hand tellen en dit geeft aan het werk een eenzijdig karakter.

In tegenstelling tot P. A. H. de Boer, die in zijn studie over *De Voorbede in het Oude Testament* (zie Bibliotheca Orientalis I (4), 52—55) haast volledig heeft afgezien van een chronologische behandeling van zijn onderwerp, tracht Stamm het ontstaan en den groei van vergevings- en verlossingsgedachte tijdrekenkundig vast te leggen. Hierbij was litteraire kritiek onvermijdelijk en daarbij toont schrijver zich een leerling uit de nieuw-Wellhauseniaansche school (vgl. b.v. blz. 49, noot 1. 2 enz.); zelfs Eissfeldt's *Laienquelle* van den Pentateuch ontbreekt niet (blz. 60). Over de „onechtheid" van tal van stukken uit de Profeten en andere boeken oordeelt hij nog geheel volgens de begin-

selen dezer school en neemt haar m.i. in een aantal gevallen te spoedig en te gemakkelijk aan. Criterium zijn daarbij dikwijls een eenigszins van den samenhang afwijkende gedachte, deuteronomistische ideeën, enz. Er valt natuurlijk niet aan te twijfelen, dat in boeken als die der profeten interpolaties zijn geschied, al moet men deze niet al te spoedig zien als toevoegingen aan den geschreven tekst (vgl. wat hierover door Nyberg is naar voren gebracht). Ook is het mogelijk, dat stukken met een ietwat anderen gedachtengang zulke interpolaties zijn. Maar bewezen is dit laatste pas, wanneer men heeft aangetoond, dat zij niet van denzelfden auteur kunnen zijn. Het is onjuist éérst het positief bewijs der echtheid te verlangen, en zoolang dit niet is geleverd, stukken met varieerenden inhoud eenvoudig aan een anderen auteur, of zelfs een anderen tijd toe te schrijven. Onjuist is het ook, overal invloed van Deuteronomium aan te nemen, waar men verwante gedachten aanwezig acht, gedachten die soms zeer eenvoudig zijn en zeker niet pas omtrent 650 (zooals Stamm veronderstelt, ook al noemt hij geen jaartal) behoeven te zijn uitgesproken. Deze overwegingen van principieel karakter doen twijfel opkomen aan de juistheid van Stamm's chronologische reconstructie in haar geheel genomen, ja zelfs aan de mogelijkheid van een dergelijke tot in onderdeelen afdalende reconstructie. De werkwijze van de Boer wordt er begrijpelijker door.

In het tweede deel van zijn studie handelt Stamm over de *begrippen* „verlossen" en „vergeven" en tracht deze uit te diepen. Hij besluit het geheel met zeven conclusies (blz. 146—147), waaruit wij hier, ter oriëntatie van den lezer het belangrijkste noteeren. 1. Het Oude Testament drukt „die Sachen der Erlösung und der Vergebung" slechts in beperkte mate uit in zijn beeldspraak en woordkeus. 2. De termen פדה en גאל zijn uit de rechtssfeer afkomstig en daarom minder goed bruikbaar in het verband, waarin ze door het Oude Testament worden gebezigd. 3. Men moet onderscheid maken tusschen een verlossingsbegrip in engeren en een in ruimeren zin. Tot de sfeer van het laatste behooren de populaire heilsverwachting, de eschatologie der profeten en die der psalmen. Het eerste wordt slechts uitgedrukt door de termen פדה en גאל, het laatste heeft voorkeur voor הושיע, הציל, enz. 4. De verlossing in engeren zin (omschreven door פדה en גאל) is te verdeelen in redding uit individueelen nood, de bevrijding uit Egypte, en de hulp aan het einde der tijden. Verlossing is hier bevrijding uit nood of politieke overmacht, maar wordt toch steeds streng godsdienstig beoordeeld. 5. De termen סלח en כפר gaven al van ouds de afzonderlijke vergevingsdaad weer; de bereidheid van God om te vergeven werd echter pas later met behulp dezer termen abstract uitgedrukt. 6. De vergiffenis gaat steeds van een uiterlijke bevestiging vergezeld. 7. Slechts bij Deuterojesaja komt het samengaan van verlossing met vergeving duidelijk tot uitdrukking door het naast elkaar en in verbinding met elkaar optreden der beide termen. Wat echter de zaak zelf betreft, is dit samengaan ouder en te verklaren uit den inhoud der begrippen.

Bij dit alles heeft schrijver zijn best gedaan om zijn onderwerp zoo goed, zoo duidelijk en zoo verantwoord mogelijk uiteen te zetten. Toch is hij m. i. te veel aan de oppervlakte der dingen blijven staan. De samenkoppeling van vergeven en verlossen is voornamelijk een christelijke gedachte en als zoodanig vermoedelijk ook in den christen-theoloog Stamm opgekomen. Hij toont echter niet, of onvoldoende aan, hoe men, uitgaande van een Oud-Testamentischen gedachtengang, tot de samenkoppeling dezer beide begrippen komt. Dit zou ook wel erg moeilijk zijn geweest. Vooral het begrip „vergeven" is zeer onvolledig behandeld. Stamm beschouwt dit voornamelijk als daad Gods; hij had echter vóór alles het object er van moeten beschouwen, daar dit het eigen karakter geeft aan de daad. Dit object is de zonde van den mensch. Wil men dus het begrip „vergeven" duidelijk uiteenzetten, dan moet eerst duidelijk zijn, wat de zonde is. Zonder dat begrijpt men het wezen der vergiffenis nooit en blijft men aan de oppervlakte. Met de verlossing is het in Stamm's werk wat beter gesteld, maar ook hier is het onderzoek niet fundamenteel genoeg en bevredigt het dus niet.

Kortom: deze dissertatie verdient ongetwijfeld gelezen te worden door ieder die zich met het behandelde onderwerp speciaal bezig houdt, maar de lezer, die het gaarne geheel zag uitgediept, legt het boek onbevredigd weg.

Huissen, 23 Aug. 1944 J. VAN DER PLOEG O.P.

ASSYRIOLOGIE

Twee nieuwe publicaties over Vooraziatische en Egyptische zegelcylinders

F. BASMADSCHI, *Landschaftliche Elemente in der Mesopotamischen Kunst des IV. und III. Jahrtausends.* Bazel, Verlag E. Birkhäuser [1941] (8vo, 141 blz., 9 platen, 9 tabellen in den tekst).

F. W. VON BISSING, *Ägyptische und mesopotamische Siegelzylinder des III. Jahrtausends vor Christus*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1943 (8vo. 36 blz., 2 afb.) = NAWG, Jahrgang 1943 Nr. 12, 481—516.

In de oudheid placht men zich in de wereld van den Levant bij wijze van legitimatie van steenen zegelcylinders, in mindere mate van vlakke stempelzegels, te bedienen. Op schrift gestelde verdragen, voorschriften voor religieuze en ritueele handelingen, brieven en bewijzen van aankoop en verkoop, al deze en nog weer andere documenten kregen door een afdruk van de teekening soms met bijbehoorenden tekst, in het rond op den buitenkant van den cylinder uitgesneden, de verzegeling van hun echtheid. Er is alle kans, dat niet alle zegelcylinders even druk voor de officieele doeleinden zijn gebruikt, waar wij den oorsprong en de bedoeling van deze in groote voorraden tot ons gekomen stukken in moeten zien. 't Kan best, dat sommige stukken meer als kostbaarheid of ook magisch getint als amulet dienst hebben gedaan. Doch over de geheele linie genomen zijn het voorwerpen, die voor practische doeleinden waren be-

stemd: hun afrolling diende om iets te staven en te bevestigen. Het zijn ook de afdrukken op klei, gips of plasticine, die ons bij een onderzoek naar deze stukken moeten leiden. De voorstellingen die zich op die manier aan den beschouwer ontrollen, zijn van velerlei aard, overwegend godsdienstig, soms ook profaan of louter decoratief (de grenslijnen hiertusschen zijn natuurlijk heel vaag). 't Spreekt vanzelf dat de kwaliteit, de stijl en de aard van de uitgesneden tafereelen geweldig uiteenloopen, naar gelang van tijd, plaats en nog tal van andere, meestal met geen mogelijkheid meer te bepalen, omstandigheden van hun ontstaan en vervaardiging. Er zijn oude afdrukken en stukken die zijn gevonden in lagen van den Uruk-tijd (2de helft van het 4de millennium v. Chr.). Terwijl er, om van het eene naar een ander uitertse te springen, ook nog tal van zegelcylinders onder de heerschappij van de Achaemenidische koningen over het Perzische wereldrijk werden gemaakt. Voor een ieder, die met deze stukken aan den rol gaat, is het dus allereerst zaak, te trachten orde te scheppen in het tot ons gekomen myriaden-leger van materiaal. Nu is dat, ook al beperken wij ons voorloopig tot Voor-Azië, makkelijker uitgestippeld dan in practijk gebracht. In werkelijkheid zwemmen we, vaak nog in een zee van onzekerheid rond, zoodra wij een poging doen, om afzonderlijke specimina van een bonte verzameling van zegelcylinders thuis te brengen. De eerlijkheid gebiedt ons hier onomwonden voor uit te komen. Te zwart moeten wij de zaak ook weer niet voorstellen. Er zullen stukken bij zijn, waarvan de identificatie meevalt. Maar toch blijft het zoo, dat we met een heeleboel specimina nog steeds geen raad weten. Met name is er, zelfs met de fijnste waarneming en de verbluffendste scherpzinnigheid, weinig aan te vangen met stukken, die niet den duidelijk herkenbaren stijl van een bloeiperiode of van een afzonderlijk beschavingsgebied vertoonen, maar een verbastering en verslapping; vooral bij zegelcylinders, die in een periode van achteruitgang of in een minder beschaafd randgebied naar voorbeelden uit een verganen bloeitijd, onderscheidenlijk uit de eigenlijke beschavingshaarden zijn nagebootst, een veelvuldig voorkomend verschijnsel, dat den archaeologen danig wat hoofdbrekens bezorgt. Er zijn dus overstelpende moeilijkheden, die tot een vooral eerlijk te bekennen scepticisme inzake onze kennis op dit gebied nopen. Toch komt er in de laatste tientallen van jaren wel wat meer teekening in het onderzoek van de Vooraziatische zegelcylinders, als kleine maar niet te verwaarloozen monumenten van oude beschavingen. Vandaar dat er alle aanleiding is, om elke nieuwe bijdrage, die in de oudheidkundige litteratuur over dit onderwerp verschijnt, met belangstelling door te nemen.

Zoo zeker ook het werk van Dr Faradsch Basmadschi, een Zwitserschen archaeoloog, die onder de auspiciën van Professor K. Schefold in Bazel, onlangs — uit de aangehaalde werken en tijdschriftartikels blijkt dat het in 1941 moet zijn geweest — een verrassend aparte studie aan den man heeft gebracht. De schrijver heeft onderzocht, wat men aan voorstellingen van bergen, rivieren, planten en dieren, kortom bestanddeelen van een landschap, kan aantreffen, in de kunst van het oude Tweestroomenland in het 4de en 3de millennium. 't Beste en volledigste materiaal voor zulk een synoptisch onderzoek doen de zegelcylinders aan de hand. Daar vindt men inderdaad allerlei elementen van een landschap. 't Blijven betrekkelijk losse of hoogstens losjes samengevoegde elementen. De oudoostersche kunstenaars kwamen er over het algemeen zelden toe, om verschillende elementen tot een artistiek, als uit één gezichtspunt gezien geheel te vereenigen, zooals dat voor het tot stand komen van een kunstwerk naar onze westersche begrippen noodzakelijk is. Zij blijven verbrokkeld en vertellen a.h.w. stukje voor stukje, beetje voor beetje. Bij de weergave van dingen van een landschap, hebben de zegelsnijders van het 4de en 3de millennium ook vrijwel nooit één groots vertolkte eenheid van indrukken, één beeld waarin alle afzonderlijke lijnen zijn vereenigd, gewrocht. Dat wordt pas anders met de Assyriërs, die heel dicht bij de creatie van landschappen in hun meesterlijke reliëfs zijn gekomen, vooral onder Sanherib (705—681), evenwel eeuwen en eeuwen na den tijd, waar Basmadschi zich toe beperkt. Vandaar dat wij niet te veel in den zin van een landschap moeten verwachten op de zegelcylinders uit den vroegen tijd. De, zooals het heele werkje, dat voor den schappelijken prijs van 7.50 Zwitsersche Franken in den handel is, onberispelijk uitgevoerde platen met afdrukken van zegelcylinders, vooral I tot VI, geven er een duidelijken indruk van. Soms zijn enkele elementen op stijlvolle wijze op een stuk tezamengebracht, maar een landschap, sub specie van de levende natuur in al haar oneindige verscheidenheid gezien, spreekt er toch nauwelijks uit. Men begrijpt dus wel, dat het ook in het karakter van Basmadschi's onderwerp ligt opgesloten, dat zijn boek weinig eenheid van conceptie kan vertoonen, maar meer een classificatie van afzonderlijke elementen, en hoe die in de verschillende periodes voorkomen, wordt. Het maakt het geheel zoo hier en daar wat vermoeiend: zoo pijnlijk zorgvuldig is de schrijver bij zijn registreerend werk in rubrieken en vakjes te werk gegaan, vooral blz. 74—79. De aangevoerde stukken, en de waarnemingen, die deze den schrijver hebben ingegeven, blijven ook hierom nogal apart staan, omdat er in het geheel geen proces van geleidelijke ontwikkeling in de richting van een landschap, van den vroegsten tijd tot tegen 2000, valt te constateeren. De lijn gaat sterk op en neer. In den Uruk-tijd meteen al heel mooie voorstellingen van dieren, gewassen, bergen en stroomen, deels naturalistisch weergegeven, deels schematisch aangeduid, pl. I. In enkele periodes nadien eerder een achteruitgang dan een vervolmaking, gesteld dat onze kennis, en ons aanvoelen van stijl en voorstellingen, ons werkelijk het recht geeft, om met evenveel zekerheid in periodes en sub-periodes onder te verdeelen, als Basmadschi zulks met de zegelcylinders doet. De periode van het vorstenhuis van Akkad, 2de helft van het 3de millennium, laat dan

ineens weer staaltjes zien van uitvoering en combineering van details van het landschap, die stellig uitgaan boven de periode van Uruk. Doch tegen 2000 is er voor een onderzoek, zooals dat van Basmadschi, weer niets dan verval te bespeuren.

In zeer grove lijnen is met het bovenstaande de opzet en de inhoud van de te bespreken eerste publicatie geschetst. Over het algemeen is het zeer plezierig om van den inhoud van Basmadschi's op sympathieken toon geschreven boek kennis te nemen. Hij blijft, gelukkig voor den zoo eens belangstellenden lezer, nimmer te lang stilstaan bij de vele onopgeloste problemen, waar de Vooraziatische archaeologie nog steeds door wordt verontrust, doch is er een meester in, om bij zulke omstreden punten met een korte weergave, waar precies het belangrijkste in staat, te volstaan. Men moet daar alle bewondering voor voelen. Het werk is niet te zwaartillend-wetenschappelijk, doch heeft, op zekere uitgesponnen registraties na, iets bijzonder vlots en iets onderhoudends. In dat kader van verdiensten gezien, is het ook niet erg, dat de wetenschappelijke staving zoo hier en daar tot op aanstippens toe summier is gehouden. Een enkelen keer zou men het probleem-ontduiking kunnen vinden, en onvolledige documenteering. Zoo ontbreken alle gegevens inzake materiaal en afmetingen van de dikwijls voor het eerst bekend gemaakte zegelcylinders in het *Iraq Museum* te Bagdad, welke op platen VII en VIII, tekst 110—112, 137—139 aan de orde komen, terwijl er — heel iets anders — nauwelijks op één plaats in het geheele werk gerept wordt van de perikelen eener uiteindelijke dateering. Ook al is het zeer juist, om wanneer men voor een bepaald onderzoek van wal is gestoken, niet meteen alle vraagstukken, die men tegenkomt te willen aanpakken, zoo hier en daar heeft Basmadschi het zich toch wel erg gemoedelijk en gemakkelijk gemaakt. Vaak is iets niet zoo eenvoudig, als men op grond van zijn vereenvoudigenden trant van samenvatten zou kunnen aannemen. In ieder geval zijn er op vele plaatsen aanvullingen en nadere beschouwingen voor te stellen. Om een enkel punt te noemen, waar schrijver dezes het toevallig zelf zou kunnen doen, het betreft Basmadschi's onbekendheid met de publicaties van de verzameling van zegelcylinders in 's-Gravenhage, waarvan hij op pl. VI, onder n⁰ 226, vgl. blz. 134 een mooi Akkadisch stuk met vrouwen tusschen dadelpalmen reproduceert, zóó goed van stijl en uitvoering, dat het beslist met de monumentale kunst dier dagen correspondeert, en als zoodanig zeer waardevol is. Zijn verwijzingen zijn indirect, over standaardwerken geleid zooals dat van W. H. Ward, *Seal Cylinders of Western Asia* (Washington 1910) en H. Frankfort, *Cylinder Seals* (Londen 1939). Toch zijn de stukken in de Haagsche verzameling ook rechtstreeks, in speciale werken die erover gaan, te vinden. De collectie van zegelcylinders in 's-Gravenhage, in hoofdzaak in de vorige eeuw door een van onze gezanten in Konstantinopel, Baron van Zuylen van Nyevelt, bijeengebracht, is wel de eenige in ons land, die de schitterende verzamelingen in buitenlandsche centra als Londen, Oxford, Parijs, Berlijn, Weenen, Leningrad, Moskou, Chicago, New York, Boston, Philadelphia, Bagdad en Istanbul — en dan soms nog meer dan een keurverzameling in een plaats — bescheiden gezelschap mag houden. Een geringer aantal, deels bijzonder representatieve zegelcylinders, bevindt zich — nog onuitgegeven — in de verzameling van Prof. Dr F. M. Th. Böhl te Leiden. Men denke aan Joachim Menant, *Catalogue des Cylindres Orientaux du Cabinet Royal des Médailles* (Den Haag 1878); tekst begrijpelijkerwijze zeer verouderd, platen nog altijd zeer goed. Later is er nog de *Gids van het Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Steenen,* van de hand van Dr M. A. Evelein, in 1940 bij de Algemeene Landsdrukkerij te 's-Gravenhage verschenen, waar ook iets over de zegelcylinders in staat, blz. 138—145, pl. X met de drie pronkstukken der verzameling. Beide publicaties zijn aan Basmadschi's aandacht ontgaan. Natuurlijk is dit geen doodzonde, maar zoo iets heet nu eenmaal wetenschappelijk niet te mogen. Maar het zou aan den anderen kant tot topzware overlading leiden, om er bij wijze van spreken overal alles bij te halen.

Echte kritiek tegen beweringen waar Basmadschi mee aankomt, mag niet alleen bestaan uit het vermelden van veronachtzaamde publicaties. Daar behoort nog wel iets anders, en iets belangrijkers toe. Een bezwaar tegen Basmadschi's boek heb ik persoonlijk gevoeld in de ietwat eenzijdige wijze, waarop de schrijver, soms buiten verband met andere zaken en gegevens, naar elementen van landschap zoekt, om die vervolgens keurig in zijn lijstjes en staatjes onder te brengen. Iets dergelijks krijgt men vanzelf bij elke gespecialiseerde onderzoeking, maar er moet soms toch wel even tegen worden gewaarschuwd. Zoo is het toch een beetje vreemd, wanneer op blz. 126 onder n⁰ 132 de stele met de aasgieren, door koning Eannatum van Lagasj opgericht, waarschijnlijk al een eind in het 3de millennium, tezamen met een zegelafdruk van koning Lugalanda van Lagasj n⁰ 141 (vgl. blz. 38) in het Vroeg-Dynastisch III staat. Eannatum en Lugalanda behooren alle twee tot de vroege dynastie van Lagasj, maar er zijn zooveel koningen tusschen den eersten als vroegen en den tweeden als laten vertegenwoordiger, dat ze toch bezwaarlijk gebroederlijk Vroeg-Dynastisch III kunnen worden genoemd. Maar ook dit is niet meer dan een kleinigheid. Bepaald twijfelachtig schijnt mij hoogstens Basmadschi's overigens niet erg zelfstandige opvatting te zijn, dat er nogal veel invloed van de hoogvlakte van Iran en Elam op de vlakke landen van Tigris en Euphraat is uitgegaan. Dat is zoo'n beetje het verhaal van A. Moortgat, *Die bildende Kunst des Alten Orients und die Bergvölker* (Berlijn 1932) en passim in diens werken en bijdragen van later datum, Maar zou het allemaal wel opgaan? Zeker, de bewoners van het barre hoogland, die graag naar de vruchtbare laagvlakte wilden opdringen, zijn niet uit de geschiedenis van de beschaafde volkeren, die hun vaste woonsteden hadden aan de boorden van Tigris en Euphraat, weg te denken. De menschen in

Mesopotamië moesten tegen die indringers voortdurend op hun hoede zijn, en kwamen wel eens op onzachte wijze met hen in aanraking. Maar daarmee is heelemaal niet gezegd, dat de beschavingen in het Tweestroomenland door wat de bergbewoners aan cultuur hadden tot nieuw en frisch leven werden gebracht. 't Is eigenlijk wel zoo aannemelijk, dat de ontwikkeling meer andersom ging: geleidelijke ontbolstering = beschaving van de ruwe zonen van het bergland, door de ingezetenen der vlakte-staten. In sommige gevallen, bij voorbeeld veel later in den strijd van de Assyriërs tegen de noordelijke buren in de Armeensche bergen, het volk van Urartu, duidelijk na te gaan. Er kan een nogal naïeve heldenvereering in de voorstelling schuilen, dat de opkomende bergvolkeren aan de al over hun hoogtepunt heen zijnde bewoners der beschaafde landen in de vlakte, nieuwe elementen van beschaving hebben toegediend. Ook bij Basmadschi vindt men wel wat klakkeloos den invloed van Elam en Susa op Mesopotamië gepropageerd, en te weinig andersom. (Dat het beschilderd aardewerk uit Elam in sommige decoratieve opzichten verder is, dan die vergelijkbare stukken welke we uit Mesopotamië hebben, zegt niets voor de richting van invloeden. Iets wordt vaak overtreffenderhand overgenomen. Voorbeelden en archetypen worden vaak geheel overvleugeld door zooals het later en elders kan worden). Maar ik vrees met mijn talmend wikken en wegen al een buitengewoon onbillijke bespreking te leveren van Basmadschi's werk, dat juist zoo genietbaar is, omdat het geheel met vaart en geesdrift is opgevat. In geen geval mag mijn kritiek mijn bijval overstemmen. Het is een aardig, weer eens wat anders brengend werk. Het papier, de platen en de druk zijn ook niet genoeg te loven. Een hoogst enkele fout op blz. 69, Christen inplaats van Christian. Een uiterst welkom teeken van spontane en levenskrachtige wetenschappelijke activiteit, in het vroeger door zoo vele Nederlanders bereisde land, waar een ieder zich als vanzelf in de grootschheid van de natuur en de majesteit van het landschap voelt opgenomen.

Doch laten wij nu, na ons in den aanblik van elementen van het landschap, meer speciaal op Vooraziatische zegelcylinders te hebben vermeid, de strenge teruggetrokkenheid van een gansche bibliotheek op Vooraziatisch-Egyptisch archaeologisch gebied bezoeken. Zulks is noodig, om het tweede werk van onzen aanhef, dat van Professor Dr Friedrich Wilhelm Freiherr von Bissing, onder de loupe te nemen. Daar heeft men nu bijna teveel aan diepte en gedegenheid, waar Basmadschi er lichter en zorgeloozer overheen ging. Beide publicaties zijn in hun soort zeer toe te juichen, en moeten dan ook elk afzonderlijk op geheel verschillenden voet van waardeering worden geschat. Bij Baron von Bissing is het de spheren omspannende uitgebreidheid van 's mans kennis en ervaring, tot in de kleinste en geringste archaeologische uithoeken, die ons eigenlijk met bewonderend stilzwijgen slaat. Feitelijk staat er in het geschrift van de Akademie der Wissenschaften te Göttingen, dat voor 2.50 RM afzonderlijk is te krijgen, veel meer dan de titel doet vermoeden. 't Komt hier ongeveer op neer, dat de schrijver nagaat, wat er in Egypte aan zegelcylinders voorkomt, van de vroegste tijden tot ook nog later dan 2000, en, met wisseling van beschavingstooneel, wat in het Tweestroomenland. Het onderzoek naar de gevende en ontvangende betrekkingen tusschen beide gebieden, aan de hand van de zegelcylinders, staat in het brandpunt van zijn verhandeling. Het is, als steeds bij geslaagde publicaties van Von Bissing, weer onuitputtelijk, waar zijn bijdrage uit 1943 niet allemaal uitsluitsel over geeft. Over den oorsprong van zegelcylinders, het naast-elkaar-voorkomen van zegelcylinders en stempelzegels — d.w.z. in beginsel platte schijfjes met een handvat — beide phaenomena hemelsbreed verschillend, naar gelang men in Egypte of Mesopotamië is, en een massa andere, bij uitstek wegwijzende en wetenswaardige dingen meer. Er schuilt geen overdrijving in de bewering, dat men verbaasd is, dat al die overvloed op luttele tientallen bladzijden kan staan. Ik zou ook deze laatste bijdrage van von Bissing een bundel archaeologische snufjes willen noemen, waaronder een massa, die zoo voor over-dankbare toepassing gereed zijn. Maar het zou geen doen zijn, zulke detail-kwesties op de kolommen van dit tijdschrift ter sprake te brengen. Vooral niet waar ik zelf, volkomen onbekend met de meeste van de door von Bissing behandelde zaken, hoogstens alinea's van het geschrift zou kunnen navertellen. Maar het zou geen pennevrucht van von Bissing zijn, als het werk ons ook niet verrijkte met kennis en inzicht in breeder verband. Dit is wel in de eerste plaats de verhouding Egypte-Mesopotamië in de kunst van de zegelcylinders — de glyptiek zegt men wel met een dan bedenkelijk praegnant genomen woord. Voorts de invloeden over en weer, waarbij bijzondere aandacht wordt besteed aan het kruisvuur van stroomingen, waar de Syrisch-Palestijnsche gebieden veelal onder kwamen te liggen. In allerlei dingen blijkt weer heel opvallend, hoe groot de invloed is geweest, dien Egypte ook op de glyptiek van het oude Voor-Azië heeft uitgeoefend, soms nog sterker dan het heele Tweestroomenland. Men moet namelijk weten, dat er ook in het land van de Nijl al tegen het eind van het 4de millennium zegelcylinders — en vrijwel meteen met schriftteekens, vgl. afb. 1 en 2 bij von Bissing, in tegenstelling met Mesopotamië, waar dat nog eeuwen op zich laat wachten — werden gemaakt. De vroegste Egyptische stukken dienden vaak voor de verzegeling van de stoppen van klei op wijnkruiken. Stempelzegels komen in het Tweestroomenland veel vroeger voor dan in Egypte. Maar of er nu tot in de verste consequenties een overname heeft plaats gevonden, of liever een ontleening, of dat niet eens? Meestal is de zelfstandigheid, en vaak ook de kracht van uitstraling, van de Egyptische beschaving zoo geweldig groot, dat de 'Mesopotamismen' gemakkelijk worden overtroefd. Met name beklijft het Egyptische in Syrisch-Palestijnsche contreien gemakkelijker en meer zichzelf blijvend, dan tenminste dikwijls het Mesopotamische. Het is bij uitstek boeiend, om van Bissing's be-

toog ook voor deze zaken, in het kader van het nooit beëindigde onderzoek naar de betrekkingen tusschen Egypte en Voor-Azië, te volgen. Kortom, zijn ook technisch zeer zorgvuldig verzorgde publicatie is een betrouwbare vraagbaak voor allerlei problemen, die met de oude oostersche zegelcylinders in het algemeen verband houden. Bovendien is de bewuste verhandeling niet alleen heel knap en deskundig van opzet en inhoud, doch ook zeer plezierig leesbaar, als men er maar voor zorgt, niet in doolhoven van alle aangevoerde problemen te verdwalen. Soms is von Bissing op het hatelijke af, wanneer hij naar zijn meening eigenwijze betweters en onredelijke dissenters op hun nummer zet. Dat wordt soms naar mijn idee wel wat te gestreng volgens de beginselen van een wetenschappelijken vernietigingsslag gedaan, ofschoon het toch ook wel weer dikwijls door fijnen humor wordt goed gemaakt. En ook in ons vak gaat ongetwijfeld dikwijls de uitspraak van Goethe op: „.... ich mag lieber leiden, dass man lehrreich spottet, als dass man unfruchtbar lobt." Maar er kunnen zich gevallen voordoen, waarin alleen maar welgemeende loftuitingen aan de orde zijn. Ik meen dat zulks het geval is, bij von Bissing's kleine, doch van kwaliteit groote en veelbevattende nieuwe publicatie, welke zeker geruimen tijd haar waarde zal behouden. Weliswaar wordt de archaeologie van het oude Nabije Oosten nog voortdurend door hevige cyclonen en rukwinden geteisterd. Doch er zijn rotsen van geleerdheid en vakkundige ervaring, waar ook deze stormachtige ontketeningen hun omverwerpend geweld niet in onbeperkte mate tegen kunnen botvieren.

Leiden, 29 Augustus 1944 C. KERN

ARCHAEOLOGIE

C. WATZINGER, *Theodor Wiegand, ein deutscher Archäologe, 1864—1936*. München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1944 (8vo, 492 blz., 31 pl.).

In dit zware deel van 463 bladzijden wordt het leven van Th. Wiegand beschreven zóó uitvoerig als het geen anderen archaeoloog is te beurt gevallen, sedert K. Justi zijn onvolprezen biographie van J. J. Winckelmann in het licht heeft gegeven. Een vergelijking van deze twee mannen en van de twee boeken heeft anders geen zin. Als leider van de opgravingen in Klein-Azië, als directeur van de klassieke afdeeling der musea te Berlijn en als president van het Duitsche Archaeologische Instituut heeft Wiegand zich laten kennen als een archaeoloog van de daad meer dan als een man van de wetenschap. Met het meesterwerk van Justi, even bewonderenswaardig om het psychologische beeld van de persoonlijkheid en om de analyse der geschriften van Winckelmann, als om de schildering van het milieu waarin hij leefde, kan het werk van C. Watzinger niet wedijveren. Het laatste boek heeft trouwens ook een geheel anderen opzet.

Een slotwoord deelt ons mede, hoe deze biographie is tot stand gekomen. Oorspronkelijk had Wiegand zelf zijn levensherinneringen willen schrijven op grond van de dagboeken, brieven en rapporten, die hij met dat doel had bijeengebracht en geordend. Mocht hij dit werk niet meer kunnen voltooien, dan zou het materiaal ter beschikking moeten worden gesteld van iemand anders om met hulp daarvan een biographie te schrijven. Wiegand meende, dat er belangrijke gegevens in te vinden waren voor de ontwikkeling van Turkije, voor de geschiedenis van het Duitsche wetenschappelijke onderzoek in dat land, voor de werkzaamheid van de Duitschers gedurende den eersten wereldoorlog, voor den strijd om het Pergamon-museum te Berlijn, enz. Hij begeerde, dat zijn tegenstanders in den Museumoorlog niet zouden worden ontzien op een wijze, die de ernst, het gevaar en de gemeenheid van dien strijd zou kunnen bemantelen. — Men voelt duidelijk, hoe hoog hem op zijn ouden dag die strijd, waarin hij de overwinning had behaald, nog zat. — Het is Wiegand's wensch geweest, dat Watzinger de taak, die hij zelf niet had kunnen volbrengen, zou overnemen.

Een zeer omvangrijk materiaal was daarvoor beschikbaar, dagboeken van 1899 tot 1932, zeer talrijke origineele brieven, nota's, rapporten en uitknipsels, verder allerlei aanteekeningen die Wiegand zelf voor zijn biographie had verzameld, brieven van hem, die door zijn vrienden werden beschikbaar gesteld, stukken uit het archief van de musea te Berlijn over den bouw van het Pergamon-museum en over belangrijke aankoopen. Ten slotte heeft Mevrouw Wiegand den bewerker voortdurend ter zijde gestaan met hulp en raad.

C. Watzinger heeft dat alles met de grootste zorg en piëteit bewerkt. Toch bevredigt het boek niet geheel en wel voornamelijk om twee redenen. In de eerste plaats heeft het een tweeslachtig karakter; aan den eenen kant zijn het herinneringen van Wiegand gebleven en aan den anderen kant is het een biographie geworden, geschreven door een goeden vriend, zonder dat bij vele passages onmiddellijk blijkt, wiens meening men leest. In de tweede plaats heeft Watzinger, die toch de levensbeschrijver van Wiegand moest wezen, zijn taak zoo opgevat, dat hij zijn eigen persoonlijkheid geheel op den achtergrond hield. Bij voorbeeld noemt hij zich zelf nooit in de eerste persoon. Als hij mededeelt, hoe hij Wiegand heeft vergezeld op een tocht in de Peloponnesos, heeft hij het over den „Stipendiat Carl Watzinger" en, wanneer hij verhaalt, dat Wiegand hem heeft uitgekozen als medewerker bij wetenschappelijke onderzoekingen in Turkije tijdens den eersten wereldoorlog, over den „Archäologieprofessor Soldat Carl Watzinger".

Zooals van zelf spreekt, heeft deze overmaat van bescheidenheid het boek geen goed gedaan; maar bovendien mist Watzinger het vermogen een beeld te scheppen van den man en van de omgeving, waarin

hij heeft gewerkt. Wiegand blijft, voor wie hem niet hebben gekend, een vage persoonlijkheid en ook het milieu, waarin hij werkte, krijgt voor de lezers geen leven. Door een enkel voorbeeld moge dit duidelijk worden gemaakt. Het heeft lang geduurd, voordat Wiegand zijn weg vond. Na een moeilijken tijd op het gymnasium, waarbij hij van school moest veranderen, en een zeer lang verblijf aan eenige universiteiten, — hij was ruim 21 toen hij eindexamen deed, en bijna 30 toen hij promoveerde —, is Wiegand in de laatste dagen van 1894 te Athene aangekomen, waar hij reeds tijdens zijn studententijd was geweest. In September 1895 vertrok hij naar Priene om daar als assistent van K. Humann aan de opgraving van die stad deel te nemen. Humann werd intusschen ziek en moest Priene in October verlaten; daarna is hij telkens nog maar een paar dagen terug geweest. De feitelijke leiding berustte sedert dien bij Wiegand, totdat Humann op 12 April 1896 stierf. Spoedig daarna werd Wiegand met de volledige leiding belast en het volgende jaar kreeg hij de benoeming tot afdeelingsdirecteur bij de Koninklijke musea als opvolger van Humann.

Hoe kan men deze verbluffend snelle carrière voor den middelmatigen student en weinig onderlegden archaeoloog verklaren? Zonder twijfel moet men denken aan een keerpunt in zijn leven, aan een aansporing, die hij heeft ontvangen. Dat kan alleen te Athene zijn geschied. Wiegand leefde daar als stipendiaat in het Duitsche Archaeologische Instituut, dat toen door W. Dörpfeld als eerste en P. Wolters als tweede directeur (met den titel van secretaris) werd geleid. Reeds tijdens zijn eerste verblijf te Athene heeft Wiegand den krachtigen invloed ondergaan van Dörpfeld. Voor allen, die deze eminente persoonlijkheid in zijn goeden tijd hebben gekend, is het onmiddellijk duidelijk, van welke zijde de boven onderstelde aansporing is gekomen. Het is jammer, dat Watzinger, die zelf niet veel later eenigen tijd te Athene is geweest, niet de gelegenheid heeft gebruikt om een beeld te geven van het leven voor de jonge archaeologen in dat milieu en van den man, die daar de leiding had. Niet alleen voor Wiegand is de archaeologie onder Dörpfeld's leiding plotseling een springlevende wetenschap geworden!

Deze terughoudendheid van Watzinger moet men des te meer betreuren, omdat enkele passages, waar hij zijn persoonlijke indrukken mededeelt, zeker tot de beste in het boek behooren. Ik denk aan de voortreffelijke beschrijving van Priene, maar vooral aan het uitvoerige overzicht van de ontdekkingen te Milete en in de omgeving van die stad, benevens aan het verslag over den tocht, die Watzinger als begeleider van Wiegand tijdens den eersten wereldoorlog heeft ondernomen in Syrië. De laatste uiteenzetting heeft bovendien beteekenis als een bijdrage voor de geschiedenis van den strijd gedurende het opdringen van de Engelsche legers uit Egypte naar het noorden tegen Turkije.

Er zijn meer onderdeelen in dit boek, die voor den historicus van belang zijn. Men wordt buitengewoon goed ingelicht over den merkwaardigen internen toestand van Turkije, over de moeilijkheden om daar te werken en over de vreemdsoortige kunstgrepen, die noodig waren om iets tot stand te brengen. Wiegand heeft buitengewoon slag gehad met de Turken om te springen, zoo goed in leidende kringen als in het volk. Overigens verstond hij in het algemeen de kunst om met menschen om te gaan voortreffelijk. Wij zullen daar later nog over spreken.

Zeer opmerkelijk is een aantal uitlatingen van den Duitschen ambassadeur te Constantinopel, A. Marschall von Bieberstein, waarover Wiegand aanteekeningen heeft achtergelaten. Hij was met ingang van 1 April 1899 benoemd tot directeur bij de Koninklijke musea te Berlijn met standplaats te Constantinopel en tegelijkertijd aan de ambassade verbonden als wetenschappelijk ambtenaar. Met den ambassadeur was hij langzamerhand op een vertrouwelijken voet gekomen. Beiden hadden zij den wensch, dat Duitschland in Turkije een gebied zou vinden om zijn krachten te ontplooien, en zij hadden een gelijk oordeel over den toestand in dat land.

De aanteekeningen van Wiegand betreffen voornamelijk het optreden van Marschall bij de tweede Vredesconferentie in den Haag en de moeilijkheden in Marocco. Ook over de persoonlijke inmenging van den Keizer naar aanleiding van opmerkingen, die hem van particuliere zijde waren gemaakt, worden merkwaardige staaltjes medegedeeld. Marschall zeide naar aanleiding daarvan aan Wiegand: „Als de Keizer 's nachts in een bosch zou wandelen en er kwam plotseling van achter een boom een wildvreemde kerel te voorschijn, die hem een verhaal vertelde, dan zou de Keizer dien kerel gelooven, ook als twintig ambassadeurs hem het tegendeel schreven. De nacht, het bosch, de boom, de wildvreemde kerel, dat alles zou onmiddellijk op zijn fantasie werken".

Niet minder merkwaardig zijn berichten over reizen, die Wiegand in Rusland heeft ondernomen. De eerste geschiedde in het najaar van 1918 met het doel Duitsche opgravingen in de Ukraine voor te bereiden. Over de verhouding van Duitschland tot de Ukraine, dat toen een bondgenoot was, kreeg Wiegand denzelfden indruk, die hem reeds van Turkije bekend was: van de zijde van Duitschland naast groote militaire bekwaamheid te weinig politieke ervaring om op den duur een goede samenwerking te handhaven: „Schroffheit und Schärfe beim ersten Widerstand, verbunden mit Unkenntnis oder Unterschätzung der Wesensart einer fremden Nation". Tijdens de onderhandelingen over het sluiten van een wapenstilstand moest Wiegand naar Berlijn terugkeeren. Aanteekeningen uit zijn dagboeken geven ons een levendigen indruk van hetgeen hij in die woelige dagen heeft beleefd. Een tweede reis naar Rusland met bezoeken aan Leningrad en Moskou had in 1926 plaats. Daarover worden wij ingelicht door middel van uittreksels uit brieven, die Wiegand en zijn vrouw tijdens hun verblijf in Rusland hebben geschreven.

Van Wiegand's werkzaamheid in deze jaren krijgt men een voortreffelijk beeld. De opgraving van Priene was in 1899 afgesloten en nog datzelfde jaar kon Marschall als vertegenwoordiger van den Keizer, dien Wiegand voor zijn plannen had weten te winnen, de opgraving van Milete, een veel omvangrijker onderneming, inwijden. Daarmede werden tal van onderzoekingen verbonden; de belangrijkste was de volledige ontgraving van den grooten tempel te Didyma. Van de moeilijkheden, die eerst bij het verkrijgen van de officieele vergunning en later bij den aankoop van de terreinen moesten worden overwonnen, ontvangt men een goede voorstelling, alsmede van de buitengewone handigheid, waarmede Wiegand den weg voor de vervulling van zijn plannen wist te banen. Het resultaat van het werk te Milete heeft zonder twijfel de inspanning geloond, al werden nagenoeg geen vondsten gedaan uit de archaische periode, waarop men had gehoopt. Met name kwamen vrijwel geen oud-Ionische sculpturen en overblijfselen van architektuur aan den dag. Daarentegen gelukte het een beeld te krijgen van de wereldstad uit de latere Oudheid en van haar omgeving. Een lange reeks van publicaties kon over de ontdekkingen in het licht worden gegeven.

Intusschen was na den dood van R. Kekule, die te Berlijn zoowel hoogleeraar in de archaeologie als directeur van de klassieke afdeeling der musea was geweest, in 1911 het terrein van Wiegand's werkzaamheid door zijn benoeming tot directeur te Berlijn zeer uitgebreid. Het professoraat kreeg G. Loeschke en tegelijkertijd werd de verzameling gipsafgietsels overgebracht naar de Universiteit, zoodat voor de opstelling van de oudheden in het museum veel ruimte openkwam. Wiegand bleef evenwel belast met de leiding van de onderzoekingen in Turkije.

Als directeur van de klassieke afdeeling heeft Wiegand eveneens zeer belangrijke successen behaald. Onder de aanwinsten zijn zeker de merkwaardigste de verzameling-Gans, bestaande uit antiek goud, glaswerk en terracotta's, het Rijnlandsche glas van de verzameling-vom Rath en twee sculpturen, de zoogenaamde zittende en de staande godin. De eerste, een werk uit het begin van de 5de eeuw, is een zeer opmerkelijke vertegenwoordiger van de laat-archaische Zuid-Italiaansche kunst en als zoodanig een volkomen unicum; de tweede geldt als een voortbrengsel van Attische kunst uit vroeg-archaischen tijd, maar voor velen is de echtheid van dit werk niet boven allen twijfel verheven. Bovendien heeft de enorme som, die voor deze sculptuur is betaald in een tijd van algemeene economische ellende en van grooten nood voor de levende kunstenaars, zeer veel verontwaardiging gewekt.

Het voornaamste, dat Wiegand heeft tot stand gebracht, is intusschen de voltooiing en inrichting van het Pergamon-museum. Met dezen naam wordt het bouwwerk aangeduid, dat door den bekenden architekt A. Messel was ontworpen als een verbinding tusschen het „Neues Museum" en het „Kaiser-Friedrich-Museum". Het was bestemd voor de opstelling van de sculpturen van het altaar uit Pergamon en de fragmenten der bouwwerken, die door de musea in Klein-Azië waren ontgraven, benevens voor de Voor-Aziatische oudheden en voor de Duitsche sculpturen. Door den bouwmeester waren de moeilijkheden, die het terrein langs de spoorlijn stelde, op voortreffelijke wijze opgelost. Het grondplan, de afmetingen van de zalen en ook de uiterlijke vormen der architektuur werkten samen om een eenvoudig en monumentaal geheel tot stand te brengen. Na den dood van Messel was L. Hoffmann belast met de uitvoering der plannen. Veel inspanning had het gekost het oorspronkelijke ontwerp intact te laten en ook de slechte toestand van den bodem op het eiland tusschen twee armen van de Spree had zeer veel bezwaren opgeleverd. Toch was de bouw bij het einde van den wereldoorlog zoo ver gevorderd, dat althans boven één vleugel het dak was aangebracht.

De strijd, die daarna om dit museum is gevoerd, wordt in Wiegand's biographie uitvoerig verhaald. Gelijk men weet, is dat in overeenstemming met zijn wensch. Hij heeft daarbij volledig de overwinning behaald. Voor de klassieke afdeeling bleven de zalen ter beschikking, die oorspronkelijk voor haar waren bestemd. De Voor-Aziatische afdeeling en de verzamelingen van het Kaiser-Friedrich-Museum kregen een deel; maar voor de Egyptische collectie kon de ruimte, waaraan zij zoo dringend behoefte had, niet worden gevonden. Men kan dit resultaat betreuren; een ieder zal evenwel moeten erkennen, dat in de zalen, die aan de antieke bouwkunst zijn gewijd, iets zeer bijzonders is tot stand gebracht. Dit was het algemeene oordeel, toen het nog niet geheel voltooide museum voor het eerst bij de feestelijke herdenking van het honderdjarig bestaan van het Archaeologische Instituut in 1929 werd opengesteld.

Met ingang van 1 April 1931 moest Wiegand wegens het bereiken van de leeftijdsgrens aftreden als directeur van de musea te Berlijn; maar reeds met 1 October 1932 trad hij op als president van het Duitsche Archaeologische Instituut. Als zoodanig heeft hij zich veel moeite gegeven om het geheele archaeologische onderzoek, voor zoover het door Duitschers geschiedde, zoowel in het land zelf als in het buitenland, onder de opperleiding van den president van het Archaeologische Instituut te brengen. Inderdaad zou zulk een centralisatie zeer nuttig zijn geweest. Het is hem evenwel niet gelukt dit te bereiken door de tegenwerking van de leiders der zich op dat tijdstip sterk ontwikkelende praehistorie. Wel kon hij de positie van het Instituut volkomen handhaven, ondanks de aanvallen, die het moest verduren.

Toen Wiegand in de herfst van 1936 óok dit ambt neerlegde, was het Instituut, dat hij verliet, krachtiger dan ooit te voren. Het was een voortreffelijk georganiseerd lichaam, dat zijn taak over het geheele antieke gebied uitstrekte. Als zijn opvolger trad in 1937 volgens zijn wensch M. Schede op, zijn medewerker en later zijn vertegenwoordiger in Turkije. Nog vóór het einde van dat jaar is Wiegand overleden.

Van Wiegand's werkzaamheid geeft dit boek een uitstekenden indruk. Men leert hem daar kennen als een uitnemenden organisator van studiën op archaeologisch gebied, vooral van opgravingen, als den onvermoeibaren vechter voor het doorzetten van zijn plannen, als den man aan wien het voor een groot deel is te danken, dat Duitschland na den eersten wereldoorlog weer een vooraanstaande plaats in de archaeologie is gaan innemen.

Merkwaardigerwijze wordt er evenwel weinig uitgeweid over de persoonlijke eigenschappen van Wiegand, die het hem mogelijk hebben gemaakt met zoo veel succes werkzaam te zijn. Men heeft wel gesproken van zijn diplomatieke gaven; maar dat ergerde hem altijd. Zeker was de richtlijn, die Talleyrand, de meester-diplomaat, aan zijn medewerkers voorschreef, „surtout pas trop de zèle", niet naar zijn geest. Inderdaad miste hij ook de geschiktheid voor het ambt van diplomaat; hij was te impulsief en te weinig plooibaar. Wat hij evenwel in hooge mate bezat, was, gelijk gezegd, de gave met menschen om te kunnen gaan in de meest verschillende omstandigheden en zich aan die omstandigheden onmiddellijk aan te passen. Men behoeft hem slechts enkele malen te hebben ontmoet om de gemakkelijkheid te bespeuren, waarmede hij zich in dit opzicht wist te bewegen.

Ik denk aan de ontvangst in het zoo juist gereed gekomen Pergamon-museum, bij gelegenheid van de herdenking van het honderdjarig bestaan van het Archaeologische Instituut, op 22 April 1929, den schoonsten dag van zijn leven, zooals Watzinger zegt, toen hij op de trappen van het altaar van Pergamon, dat de Christenen eens als den troon van Satan hadden betiteld [1]), door den dekaan van de Theologische faculteit der universiteit te Greifswald tot doctor in de Theologie werd gepromoveerd. Wiegand was toen de zegepralende heerscher, die de bewonderende schaar in zijn domein ontving, genietend van het verbluffende effect, dat zijn schepping maakte, maar tevens de volmaakte gastheer, die zijn bezoekers zich zooveel mogelijk thuis trachtte te laten gevoelen.

Volkomen anders was Wiegand bij een bezoek aan Nederland, toen het zijn wensch was samenwerking te winnen voor een gemeenschappelijke wetenschappelijke onderneming. Bij die gelegenheid was hij de goede kameraad, die op joviale wijze zijn hulp aanbood, vooral vermijdend den indruk te vestigen, dat hij de leiding zou willen hebben of zou willen overheerschen.

Ik heb hem ook medegemaakt in een particulier gesprek, waarbij hij mij wilde overreden een niet zeer aangename taak te verrichten. Toen was hij inderdaad de diplomaat, die zijn geheele overredingskunst ten toon spreidde en de zaak zoo wist voor te stellen, dat een weigering niet wel mogelijk was.

Het merkwaardige is, dat men nooit het gevoel had, dat Wiegand een rol speelde. Hij keerde blijkbaar telkens alleen een andere zijde van zijn persoonlijkheid naar voren. Juist aan het gemak, waarmede hij dat kon doen, naast de energie en de doorzettingskracht waarover hij beschikte, dankte hij zijn succes in het leven. Deze opmerkelijke figuur verdiende inderdaad een uitvoerige biographie. Voor de geschiedenis van de cultuur in Duitschland gedurende het veelbewogen tijdperk, dat Wiegand heeft medegemaakt, is het werk van Watzinger een zeer belangrijke bron.

Het boek is verrijkt met een uitvoerig register op de namen der personen, die in de biographie voorkomen, met zeer nuttige gegevens over hun leven. Wat men mist, is een lijst der geschriften van Wiegand en van degene, die op naam van anderen staan, maar waarin de resultaten van de door hem geleide onderzoekingen worden beschreven. Door zulk een lijst zouden de vruchten van zijn werkzaamheid op sprekende wijze aan het licht zijn gekomen.

Leiden, November 1944 A. W. BYVANCK

* * *

Archaeologen als detective

DERMOT MORRAH, *Het mummie mysterie* (The mummy case), Den Haag, Servire, 1934 (272 blz.);

GLADYS MITCHELL, *Come away, Death!* London, *The Thriller Book Club*, 1939 (416 blz.);

AGATHA CHRISTIE, *Murder in Mesopotamia*, London, Collins, 1936 (284 blz.).

S. S. VAN DINE, *The Scarab Murder Case*, London, Cassell and Company, 1930 (341 blz.).

Misschien zullen enkelen, die dit lezen, zeggen, dat een dergelijk frivool onderwerp niet in dit blad thuis hoort. Maar welke lezer, hoe eerbiedwaardig hij ook moge zijn, zal willen ontkennen, dat hij niet eens in zijn leven het goede voorbeeld van een groot staatsman volgde en zich onder het rooken van een goede sigaar wijdde aan het lezen van een roman van deze soort?

De boog kan niet steeds gespannen blijven en menigeen onzer zal van tijd tot wijle Klio verlaten om verstrooiing te zoeken bij Themis. Wie kan een in onzen tijd zoo belangrijk gebied der belletrie voorbij gaan zonder ermede te hebben kennis gemaakt? Ook daar is veel kaf onder het koren en maar weinig zal den „archaeoloog en pantoufles" boeien, al zal hij in den detective meer dan een ander een zielsverwant kunnen zien, die als hij uit „uitgewischte sporen en resten" een gebeuren in het verleden wil reconstrueeren. Is niet b.v. Dr. Lucas, de scheikundige verbonden aan het museum te Cairo tevens de „van Ledden Hulsebosch" van Egypte, die een voortreffelijk werk over Forensic Chemistry schreef?

Intusschen zullen wij ons niet bezighouden met de duizenden detective-romans, die in den loop der jaren verschenen, doch hier slechts een viertal van een bepaalde groep vermelden, namelijk die, waarin de archaeoloog en zijn werk een hoofdrol spelen. Buitendien hebben we slechts die uitgezocht, waarin de schrijver blijk heeft gegeven, dat hij zich behoorlijk

[1]) Openbaring 2, 13.

van de archaeologie op de hoogte heeft gesteld, dan wel een werkelijk kenner blijkt te zijn; en deze zijn schaarsch!

Het eerste werkje, hoewel zeer boeiend, is naar mijn smaak het minste. De verschijning van de mummie van koning Pepi I, compleet met kist, in een Engelsche college is het begin van een duistere moordzaak, welke zich afspeelt in het college te Oxford en later op het eiland Wight. Het collegeleven is goed geteekend, de ontwikkeling van het probleem logisch en de ontknooping onverwacht. Ook archaeologisch is het „in orde" behoudens de lapsus, welke Pepi I laat sneuvelen door de hand van den ensi van Erech in een veldslag op de Sinaï (!), doch dit gegeven is voor de draad van het verhaal noodig, en overigens blijkt de schrijver behoorlijk op de hoogte van zijn gegeven te zijn.

Het tweede boek is de beschrijving van een reis, die een groot gezelschap maakt in Griekenland onder leiding van een professor, die door het verrichten van de oude riten op verschillende heilige plaatsen van het oude Griekenland meer denkt te weten te komen van de godsdienstige voorstellingen van de oude bewoners. Tijdens deze reis doen zich verschillende merkwaardige voorvallen voor en een der deelnemers wordt vermoord. De intrige is goed en spannend, de ontknooping een volledige verrassing. De verschillende heiligdommen als Eleusis, Epidaurus, Mykene, en Ephese zijn voortreffelijk geschilderd in kleur en sfeer.

Het feit, dat de schrijfster de echtgenoote is van een bekend archaeoloog en vele jaren met haar man in Syrië en Palestina heeft gegraven, maakt het derde boek al bijzonder interessant. Buitendien fluistert men, dat het boek een „roman à clef" is. Het verhaal gaat, dat de schrijfster jarenlang de opgravingen bezocht van een ouden studievriend als zij met haar man in Mesopotamië aan het werk was, doch dat de beroemde vriend trouwde met een zeer ambitieuze dame, die de jeugdvriendin van haar man op een gegeven dag de poort van het kamp wees. Uit wraak zou zij toen dit boek hebben geschreven, waarin de vrouw van den expeditieleider, een „femme fatale", wordt vermoord. De psychologische oplossing van het geval kan mij minder bekoren, doch de schildering van het expeditiehuis en de inwoners (waarin sommigen allerlei bekende figuren uit de opgraverswereld van Mesopotamië willen herkennen!) is zoo uitstekend getroffen dat dit alleen al voldoende belooning is voor wie het boek ter hand neemt.

De schrijver van het laatste boek, Willard Huntington Wright, die kort voor den huidigen oorlog stierf, wordt door kenners tot de allerbeste van dit genre gehouden. Ongetwijfeld heeft hij een boeiend moordverhaal geschreven, dat zich afspeelt in een Egyptologisch museum te New York. De schrijver heeft zich door de experts van het Metropolitan Museum voortreffelijk laten voorlichten en faalt niet éénmaal onder de critische oogen van den vakman. Brieven in het Middel-Egyptisch geschreven en het verschil tusschen schrijfwijze van het Berlijnsche woordenboek en die van Gardiner spelen een belangrijke rol in het verhaal, waarin een deskundige op het gebied van de archaeologie van den Hyksostijd de hoofdpersoon is. Zoowel door onderwerp als bewerking is dit wel het beste van het genre boeken, waarvoor hier een oogenblik uw aandacht is gevraagd.

Er zijn er zoo weinigen, die naar inhoud archaeologisch verantwoord zijn, dat ik er na jaren verzamelen niet meer weet op te noemen. Mogen zij U intusschen eenige avonden van ontspanning en vermaak brengen!

Amsterdam, 15 Juli 1944 R. J. FORBES

VARIA ORIENTALIA

Militia medicinae magistra

E. MASING, *Krieg und Soldat als Lehrmeister des Arztes*, Posen, Universitätsbuchhandlung Kluge & Ströhm, 1944 (8vo, 10 blz.) = Reichsuniversität Posen, Vorträge und Aufsätze, Heft 8.

Elke oorlog stelt het menschdom voor ongekende verschrikkingen. En toch kunnen sommige vormen van practische en toegepaste wetenschap, inzonderheid de geneeskunde, in oorlogstijd met sprongen vooruitgaan. Reeds in het oude Egypte heeft het verzorgen van gewonden in den oorlog den stoot gegeven tot een verrassend systematische, ja bijna wetenschappelijke behandeling van verwondingen en ongesteldheden: een aanvoelend en experimenteerend vooruitloopen op naderhand doctrinair bepaalde geneeskundige wetenschap. Zeer opmerkelijk, wanneer men bedenkt, dat de Oudheid vóór de Grieksche geestesverlichting van de 6e/5e eeuw v. Chr., niet aan het begrip van wetenschap om der wille van de wetenschap beoefend, is toegekomen. De behandeling van lichamelijk letsel en ongemak bleef regelrecht op het practische gericht. Of zij berustte, waar onvoldoende kennis en ervaring een uitweg van hooger geloof en vertrouwen zochten, op godsdienstigen (theourgischen) of magischen grondslag. De wetenschappelijk het best verantwoorde-proeven van Egyptische litteratuur over de in- en uitwendige heelkunde zijn ons in afschriften uit de 16e eeuw v. Chr. overgeleverd, d.w.z. uit den tijd na den bevrijdingsoorlog tegen de Hyksos. Met allen afkeer van den oorlog, er is nauwelijks een beter motto te bedenken, waar we de bewuste Egyptische teksten onder kunnen thuisbrengen, dan dat wat in den titel van bovengenoemde brochure van Ernst Masing, hoogleeraar in de interne geneeskunde te Posen, is vervat. Weliswaar beweegt Masing zich hoofdzakelijk ver buiten het bestek van de Egyptische teksten van (min of meer) medischen aard. De brochure gaat terug op een lezing, welke in 1942 is gehouden, en is op de actualiteit van den oorlog in het stadium van toen berekend. Het absorbeerend- en exclusief-Duitsche is ook, naast veel wat zeer objectief en internationaal is, terdege vertegenwoordigd. Doch zoo terloops plaatst Masing zeer verhelderende opmerkingen over de Egyptische litteratuur op chirurgisch-therapeutisch gebied. We bezien de zaken, dank zij Masing niet uitsluitend van den philologischen kant, doch meer van dien der hedendaagsche geneeskunde. Zulks heeft zeker zijn waarde. Men beschouwe mijn vluchtige aankondiging derhalve slechts als een pleidooi voor nauwe samenwerking tusschen medische en taalkundige geleerden. Er is op dit gecoördineerd gebied in het verleden al veel goeds tot stand gekomen, o.a. bij de bestudeering van den papyrus Edwin Smith te New York, een lijst van voorschriften voor de uitwendige heelkunde, zoo keurig en schitterend wetenschappelijk van opzet en indeeling, dat het een genot voor moderne doctoren en E.H.B.O.-cursisten is. Van Egyptologische zijde is er over dit document verschenen J. H. Breasted, *The Edwin Smith surgical papyrus* (Chicago 1930), vgl. de bespreking door W. Wolf, AfO 7, 1931/32, 291—292, terwijl de medische belangen werden behartigd door den Noorschen geneesheer in Stavanger B. Ebbell, *Die Alt-Ägyptische Chirurgie. Die chirurgischen Abschnitte der Papyrus E. Smith und Papyrus Ebers übersetzt und mit Erläuterungen versehen* (Oslo 1939) = Skrifter Utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo II. Hist.-Filos. Klasse, 1939, No. 2). Laten we dus hopen, dat de toekomst ook op dit gebied het vooruitstrevende en het op traditie verankerde in zich zal blijven vereenigen!

Leiden, 27 Maart 1944 C. KERN

* *
*

E. DIEZ, *So sahen sie Asien. Reiseberichte von Herodot bis Moltke*. Berlijn, Zsolnay Verlag, Karl H. Bischof, 1942 (8vo, 480 blz., 16 platen, 21 tekstill.).

E. DIEZ, *Entschleiertes Asien. Alte Kulturen vom Zweistromland bis zum Gelben Fluss*. Berlijn, Karl H. Bischof Verlag, 1943 (8vo, 362 blz., 16 platen, 21 tekstillustraties).

Van de hand van den kenner der Islamietische kunst Ernst Diez[1]) verschenen kort na elkaar een tweetal boeken, die, zooals de Schr. aangeeft, een voorlooper en aanvulling beoogen te zijn van een cultuurgeschiedenis van geheel Azië, welke tot nu toe nog niet werd geschreven. De Schr. is echter van meening, dat een dergelijk werk meer geraadpleegd zal worden, dan dat het aangenaam leesbaar zal zijn. Het eerste hier aan te kondigen werk is een anthologie van reisbeschrijvingen door Azië uit vroeger eeuwen met het doel den lezer een indruk van de afwisselende landschappen, zijn bewoners en hun gebruiken te geven. In het tweede werk wil Diez door een aantal capita selecta uit de beschavingsgeschiedenis van de vanuit historisch oogpunt belangrijke Oostersche volkeren te geven, het eerste boek aanvullen. Het doel van de beide boeken is dus zonder meer duidelijk: voorlichting in ethnographisch en historisch opzicht van het belangstellende publiek.

M.i. is de Schr., ondanks de moeite, die hij zich gegeven heeft bij de samenstelling der beide bundels, daarin niet ten volle geslaagd. Dit geldt niet alleen voor het oude Voor-Azië, waartoe ik mij bij de bespreking in BiOr uiteraard zooveel mogelijk beperk, doch ook voor den verderen inhoud. In het eerste boek vindt men interessante reisbeschrijvingen uit ver uiteenliggende eeuwen, uitsluitend geographisch en niet chronologisch geordend, in het tweede treft men een betrekkelijk willekeurig gekozen aantal mededeelingen aan over oudoostersche beschavingscentra en de opgravingen en archaeologische onderzoekingen aldaar, die chronologisch en geographisch ver uiteenliggen; het komt mij voor, dat vooral in het tweede boek voor den belangstellenden leek het historisch onderling verband niet te herkennen is. Er is nauwelijks eenige overgang of aanknoopingspunt van hoofdstuk tot hoofdstuk en de ontwikkelde leek, die zich zonder verdere voorbereiding aan de lectuur ervan zal wagen, zal zich zeker geen algemeen beeld van de beschavingen van Azië kunnen vormen, doch zal integendeel hopeloos in de war raken. De oorzaak daarvan ligt zeker niet uitsluitend bij Diez. Azië vormt nu eenmaal geen beschavingseenheid, de verschillende culturen, die daar werden en worden aangetroffen, zijn zóó uiteenloopend, dat de poging een beschavingsgeschiedenis voor het zoo weinig samenhangende Azië te schrijven, in synthetisch opzicht waarschijnlijk nimmer zal kunnen slagen. Wanneer wetenschappelijke tijdschriften, die de geheele orientalistiek omvatten, zoo moeilijk een eenheid kunnen vormen, hoe zou dan één geleerde dit labyrinth van beschavingen op summiere wijze bij beperkte plaatsruimte kunnen aanschouwelijk maken voor niet-vakgenooten? Beter ware het daarom geweest, indien Diez in zijn beide boeken de stof over een aantal beschavingskringen (Vooraziatisch,[2]) Islamietisch, Indisch en Oostaziatisch) had verdeeld en binnen deze een zekere eenheid had tot stand gebracht.

Wat betreft de samenstelling van de beide bundels het volgende: In *So sahen sie Asien* komt de oude Orient er wel zeer goedkoop af: het eerste hoofdstuk handelt over de reizen van Herodotus: *Aus Herodots Geschichte*, waarin ons in 3 blz. een indruk dient gegeven te worden van de afkomst en levensgebruiken der Perzen onder de heerschappij der Achaemeniden, terwijl aan Herodotus' beroemde beschrijving van Babylon een zestal blz. wordt gewijd. Uit de aanteekeningen achter in het boek blijkt niet, of Diez de jongste litteratuur op het terrein der topographie van Babylon kent, zoo bijv. het boek van O. E. Ravn, *Herodots beskrivelse af Babylon* (Kopenhagen 1939), waarvan in 1942 een Engelsche vertaling verscheen: *Herodotus' Description of Babylon* (men zie de bespreking ervan in BiOr I, 13—16 van de hand van F. M. Th. Böhl). Daarmede is het oude Oosten afgehandeld; Egyptische en Assyrisch-Babylonische, jazelfs Grieksche bronnen (zooals de Anabasis van Xenophon) over tochten door Voor Azië zijn Diez blijkbaar onbekend; noode mist men ook den tocht

[1]) E. Diez, *Die Kunst der islamischen Völker*, in: Handbuch der Kunstwissenschaft, herausgegeben von F. Burger, Berlijn—Neubabelsberg 1915.

[2]) De Egyptische beschaving zou noodzakelijkerwijze hier min of meer in betrokken dienen te worden in verband met den invloed, zoowel politiek als cultureel, die Egypte gedurende vele eeuwen in het tweede en eerste millennium v. Chr. in Palestina—Syrië heeft uitgeoefend.

van Alexander den Groote naar het Indus-gebied, welke van zoo grooten invloed voor de ontwikkeling der beschavingsuitwisseling [3]) tusschen Azië en Europa is geweest; de aanrakingen, die er tijdens het Romeinsche Keizerrijk tusschen Oost en West bestaan hebben, schijnt Diez evenmin belangrijk om te vermelden te hebben gevonden. Voor hen, die belangstellen in de *bronnen* van de ontdekkingsreizen in de oudheid en in het Oosten gedurende de Middeleeuwen wil ik verwijzen naar het vierdeelige werk van R. Hennig, *Terrae Incognitae, eine Zusammenstellung und kritische Bewertung der wichtigsten vorkolumbischen Entdeckungsreisen an Hand der darüber vorliegenden Originalberichte,* I. Altertum bis Ptolemäus; II. 200—1200; III. 1200—1415 Beginn des Entdeckungszeitalters en IV. 1416—1489 (Leiden 1936—1939). [4])

Van de twintig hoofdstukken, waarin het boek is verdeeld, spelen er 11 in Voor-Azië, Arabië en Perzië en 9 in Britsch-Indië en Oost-Azië; van de eerste groep noem ik op Vooraziatisch terrein de beschrijving van Aleppo door den Oostenrijker J. Ph. Fallmerayer (1850), de expeditie van den Kapitein der Amerikaansche marine W. F. Lynch naar de Doode Zee (1847), welke verlucht is met de afbeeldingen der oorspronkelijke editie, de beschrijving van den Engelschman H. B. Tristam van de ontdekking van het woestijnpaleis Mschatta (1873) in Moab; in Arabië spelen twee reisverhalen: H. von Maltzan's pelgrimstocht naar Mekka (1860) en de beroemde beschrijving van Carsten Niebuhr (1733—1815), een Duitscher in dienst van Frederik V van Denemarken, van zijn reis naar Arabië met vier andere geleerden in de jaren 1761—1767 (!), waarvan hij alleen terugkeerde; in Perzië spelen de reisbeschrijvingen van Chevalier J. Chardin, die als gezant van Lodewijk XIV in de jaren 1664—70 en 1671—77 Turkije, Perzië en Indië herhaalde malen bereisde, voorts van Adam Olearius naar Perzië (1639), van G. A. Olivier, die van de Fransche Republiek na 1792 opdracht kreeg het Ottomaansche Rijk te exploreeren en tenslotte van Madame Jane Dieulafoy, die haar echtgenoot den ingenieur, architect en archaeoloog Marcel Dieulafoy op een reis door Perzië begeleidde in de jaren 1881—1882; zij publiceerde haar reisindrukken in een prachtig werk van 740 blz. 4to *La Perse, la Chaldée et la Susiane* (Parijs 1887), hetwelk vooral belangrijk is voor de Iraansche bouwkunst. Op Vooraziatisch terrein is ook opgenomen een stuk uit het boek van den lateren Generaal-veldmaarschalk Helmuth von Moltke, die in de jaren 1835—1840 als militair adviseur en cartograaf van den Turkschen Sultan het Ottomaansche Rijk bereisde. Het is mij niet duidelijk, waarom de naam van Von Moltke als sluitstuk in den titel van het boek wordt vermeld, zijn reis is chronologisch niet het laatste en waarschijnlijk is dit alleen geschied om het boek bij het Duitsche publiek aantrekkelijk te maken.

Alle reisbeschrijvingen zijn door Diez in het Duitsch gepubliceerd, ten deele den origineelen Duitschen tekst volgende, ten deele de reeds verschenen Duitsche vertaling, zoodat Diez zich eigenlijk beperkt heeft tot het samenstellen van den bundel. Het eenige oorspronkelijke in het boek zijn de 20 korte inleidingen tot de reisbeschrijvingen, waar in het kort iets verhaald wordt omtrent den reiziger, wanneer en hoe hij de reizen volbracht en op welke wijze zijn reisbeschrijving, met eventueele vertalingen, gepubliceerd werd. Bij deze inleidingen blijkt duidelijk op welk terrein Diez het best thuis is: de Islamietische kunst. De inleidende stukken van de reizen van Von Maltzan en C. Niebuhr staan op een veel hooger peil dan de andere. Bij de inleiding von Von Maltzan somt hij de Europeanen op, die Mekka in den loop der eeuwen hebben bezocht. Hij schrijft dan: „Von diesen haben nur wenige schriftliche Aufzeichnungen gemacht, die veröffentlicht wurden. Von Maltzan gibt in seinem Buche *Meine Wallfahrt nach Mekka* (Leipzig 1865) eine Liste seiner Vorgänger, soweit sie bekannt wurden: der Italiener Lodovico Bartema 1508, der Franzose Le Blanc 1566, Johannes Wild 1604, der Engländer Joseph Pitto 1680, der Italiener Giovanni Finati 1700 (?), der Spanier Ali Bei-recte Domingo Badia 1800, der Engländer Bankes, dessen Reise übrigens angezweifelt wird, der Deutsche (!) Seetzen, der in Arabien starb, 1809, der Deutsche (!) Burckhardt 1814 [5]), der Franzose Wallin, der Engländer Burton 1853, und der Franzose Léon Roches". Volgens deze lijst was Von Maltzan, die Mekka in 1860 bezocht, de dertiende. Van de publicaties der latere bezoekers noemt Diez in de eerste plaats onzen C. Snouck Hurgronje „in seinem berühmten grundlegenden Werke *Mekka*", voorts J. L. Burckhardt, *Reisen in Arabien* (Weimar 1830), van R. Burton, *A personal Narrative of a Pilgrimage to El Medinah and Meccah* (Leipzig 1874), en tenslotte van F. Keanes, *Six Months in Mecca* (Londen 1881) en H.St.J.B.Philby, *The Heart of*

---

3) Men zie hiervoor: R. Fick, *Die Buddhistische Kultur und das Erbe Alexander des Grossen*, Leipzig 1933 = Morgenland Heft 25; W. W. Tarn, *The Greeks in Bactria and India*, Cambridge 1938.

4) Zij, die een goed boek zoeken over de ontdekkingsreizen vanaf de oudste tijden in hun samenhang met de geschiedenis in den loop der eeuwen wil ik verwijzen naar: W. J. van Balen, *Pioniers, De ontdekking der wereld*, 2 deelen, Amsterdam 1940. In het eerste deel behandelt de schrijver achtereenvolgens: De vroegste zeevaarders, Grieksche reizigers en denkers, De Romeinen, Arabische en Moorsche reizigers, enz.

5) U. J. Seetzen en J. L. Burckhardt zijn ook bekend door hun reizen in het Heilige Land. De eerste reisde van 1803—11, bezocht Klein Azië, Caesarea Philippi waar sinds de Kruisvaarders geen westerling meer een voet schijnt gezet te hebben, en ontdekte de ruïnes van Dzjerasj en Amman. Hij liet ook in het Catharinaklooster van den Sinai een lijst na van de door hem geëxploreerde nieuwe gebieden, bezocht in 1809 Mekka, waar hij een plattegrond van de groote moskee maakte, maar stierf tenslotte door vergift ergens in Zuid-Arabië nog voor hij al zijn ontdekkingen kon te boek stellen (1811). Zijn dagboeken, correspondentie en aanteekeningen werden pas lateruitgegeven: Ulrich Jasper Seetzen's *Reisen durch Syrien, Palästina, Phönicien, die Transjordan Länder, Arabia Petraea und Unter-Aegypten.* Herausgegeben und commentirt von Fr. Kruse, 4 deelen. Berlijn 1854—1859.

Burckhardt die, evenals Seetzen, een Zwitser was en geen Duitscher zooals Diez beweert, volgde voor een groot deel de route van Seetzen, maar had bovendien het groote geluk om de overblijfselen van het reeds dikwijls gezochte Petra te ontdekken. Zijn reizen in Palestina vindt men in *Travels in Syria an the Holy Land*, Londen 1822; Duitsche vertaling van W. Gesenius in 1823.

Arabia (Londen 1922) [6]). Als Nederlander heb ik de reisbeschrijvingen van onzen landgenoot Cornelis de Bruyn noode gemist, die niet alleen van wege de uitgestrektheid van zijn reizen en den langen duur ervan in den bundel zouden hebben thuis gehoord (1674—1693 reis naar Italië, Egypte en den Levant, met bezoek aan Palestina, Syrië, Smyrna en Constantinopel [7]); 1701—1708 reis naar Rusland, Perzië en Java, met bezoek aan de ruïnes van het oude Perzië [8])), doch vooral ook vanwege de fraaie teekeningen, waarmede hij als illustrator en schilder zijn reisbeschrijvingen zelf heeft verlucht en vanwege zijn juisten blik op de toestanden in den Levant en het verdere oosten; beroemd zijn de afbeeldingen van de ruïnes van het oude Persopolis geworden, alsmede zijn teekening van Jerusalem, zooals het zich den reizigers vanuit het Oosten vertoonde. — Ik heb mij tenslotte de moeite getroost de nauwkeurigheid van Diez dateeringen aan de hand van de litteratuur, die ik ter beschikking had hier en daar te controleeren, maar ontdekte toen tot mijn schrik, dat de helft van hetgeen ik controleerde, foutief was, zooals ik hierboven hier en daar heb aangegeven. Geheel betrouwbaar zijn de inleidingen van Diez dus niet!

Wat het tweede boek van Diez betreft, ook daartegen zijn ernstige bezwaren in te brengen. De belangstellende leek, dit boek lezende zal zeker geen goeden indruk van de oudoostersche beschavingen krijgen. Van de 15 hoofdstukken zijn er zes aan den ouden Orient toebedeeld, 3 aan het Middeleeuwsche Nabije Oosten en 6 aan het Verre Oosten en Britsch-Indië. In het eerste hoofdstuk *Das Goldene Zeitalter* behandelt D. op droge wijze de oudste culturen van het Tweestroomenland en Perzië in het 4de en 3de millennium v. Chr. (of zooals dat modern heet: „vor der Zeitwende"), in het tweede hoofdstuk *Die Nachkommen Noahs* behandelt hij de beschaving der oude Sumeriërs, w.o. de derde dynastie van Ur met de koningsgraven, waarbij hij zich niet ontziet heele stukken uit de desbetreffende werken van den opgraver van Ur Sir C. Leonard Woolley over te schrijven. Het overschrijven van andere onderzoekers neemt in de volgende hoofdstukken nog grooter afmetingen aan, nl. in het 3e: *Die Paläste und Tempel der Assyrer* en het 4e *Der Turm von Babel.* In het eerstgenoemde zijn tallooze bladzijden uit de Duitsche uitgave van Sir A. H. Layard's *Niniveh and its Remains* overgenomen, om zoodoende een pakkenden indruk te geven van de opgravingen in de Assyrische hoofdstad Nineve; in het laatstgenoemde hoofdstuk tracht hij een beeld te geven van den Marduktempel te Babylon en de daarin plaatsvindende feesten door bladzijde na bladzijde over te nemen uit H. Zimmern, *Das Babylonische Neujahrsfest,* H. Winckler, *Die Weltanschauung des Alten Orients* en Fr. Delitzsch, *Mehr Licht.* Het vijfde hoofdstuk *Es kündet König Darejawosch* is origineeler; men merkt duidelijk, dat Diez meer op zijn eigen terrein begint te komen. Op duidelijke wijze geeft hij een uiteenzetting van de organisatie van den staat der Achaemenieden. Het zesde hoofdstuk *Die Iranische Lichtreligion* handelt over de oude Perzische godsdienst. De beste hoofdstukken uit het boek zijn m.i. *Am Hofe der Sassaniden* en *Isfahan Nisfi Dschehan.* Men merkt duidelijk, dat Diez hier op zijn eigen terrein: de Islamietische en Iraansche kunst, speciaal bouwkunst, is. Hier geeft hij zijn eigen meening weer en weet hij zijn origineele uiteenzettingen op begrijpelijke wijze voor niet-vakgenooten duidelijk te maken. De aanteekeningen aan het einde van het boek zijn slordig en onsystematisch, nu eens wordt bij een publicatie plaats en datum van verschijnen genoemd, dan weer niet. Soms ontbreekt de belangrijke litteratuur, terwijl de minder belangrijke wel vermeld wordt. Zij, die dit boek ter hand nemen om in het kort over de geschiedenis van Azië en de archaeologische activiteit in het Oosten op prettige wijze te worden voorgelicht zullen nauwelijks bevredigd worden en zeker geen juisten indruk krijgen. Daarvoor zijn betere boeken beschikbaar [9]).

Leiden, 31 Maart 1945 A. A. KAMPMAN

---

6) Men zie voor verdere bijzonderheden over reizen in Arabië: D. G. Hogarth, *The Penetration of Arabia*, Londen 1905; D. Nielsen e.a., *Handbuch der Altarabischen Altertumskunde I. Die altarabische Kultur*, Kopenhagen 1927.

7) *Reizen van* Cornelis de Bruyn, *Door de vermaardste Deelen van Klein Asia, De Eylanden Scio, Rhodus, Cyprus, Metelino, Stanchio, &c. Mitsgaders de voornaamste Steden van Aegypten, Syrien en Palestina, Verrijkt met meer als 200. kopere Konstplaaten, vertoonende de beroemdste Landschappen, Steden, &c. Alles door den Auteur selfs na het leven afgetekend.* Tot Delft, Gedrukt bij Hendrik van Krooneveld, 1698.

8) Cornelis de Bruin's *Reizen over Moskovie, door Persie en Indie: Verrijkt met Driehondert kunstplaten, vertoonende de beroemdste lantschappen en steden, ook de bijzondere dragten, beesten, gewassen en planten, die daar gevonden worden; voor al derzelver oudheden en wel voornamentlijk heel uitvoerig, die van het heerlijke en van oudts de geheele werrelt door befaemde Hof van Persepolis, bij den Persianen Tchilminar genaemt. Alles door den Auteur zelf met groote naeukeurigheit na 't leven afgetekent, en nooit voor dezen in 't ligt gebragt*, t' Amsteldam 1714.

9) Over de monumenten en de geschiedenis bijv. *Wonderen der Oudheid*, onder leiding van J. A. Hammerton, 3 deelen, Amsterdam 1925; B. Meissner, *Könige Babyloniens und Assyriens*, Leipzig 1926; C. Bezold und C. Frank, *Ninive und Babylon*, 4de druk, Bielefeld 1926. Over de opgravingen en archaeologische ontdekkingen tot 1900: H. V. Hilprecht, *Explorations in Bible Lands during the 19th century*, Edinburgh 1903; speciaal die in Mesopotamië: V. Christian, *Altertumskunde des Zweistromlandes, I (Text und Tafeln)*, Leipzig 1940.

LIJST VAN AANWINSTEN DER BIBLIOTHEEK VAN 1 SEPTEMER 1944 TOT 31 DECEMBER 1944

samengesteld door A. M. P. Mollema

ALGEMEENE WERKEN

Esch, H. von der Weenak — Die Karawane ruft, auf verschollenen Pfaden durch Ägyptens Wüsten. Leipzig, 1944. 8⁰. 304 blz., 9 krt., 118 afb.
Forbes, R. J. Bibliographia antiqua III—IV. Leiden, 1944. 8⁰. nos 4131—4895.
Ludwig, E. Schliemann, Geschichte eines Goldsuchers. Berlin, 1932. 8⁰. 352 blz., 22 pl.
Mitteilungen der Schweizerischen Gesellschaft der Freunde Ostasiatischer Kultur. St. Gallen, 1939—1943.
Naber, S. A. Allard Pierson herdacht. Haarlem, 1897. 8⁰. XII, 308 blz.
Persson, A. New tombs at Dendra near Midea. Lund, 1942. 4⁰. 218 blz., 8 pl., 139 afb. Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund, XXXIV.
Sundwall, J. Minoische Kultverzeichnisse aus Hagia Triada. Åbo, 1942, 4⁰. 24 blz., 2 pl., 19 afb. Acta Academiae Aboensis, humaniora XIV, 4.
Vlugt, W. van der Levensbericht van Abraham Kuenen. Met portret. Leiden, 1893. 8⁰. 128 blz.

ALGEMEENE WERKEN OVER HET NABIJE OOSTEN

Diez, E. Entschleiertes Asien. Alte Kulturen vom Zweistromland bis zum Gelben Fluss. Berlin, 1943. 8⁰. 361 blz., 40 afb.
Endres, F. C. Die Türkei, eine Einführung in das Verständnis von Land und Volk. 4e dr., München, 1918. 8⁰. XII, 326 blz., 1 pl.
Hommel, F. Geschichte des alten Morgenlandes. 3e dr. Leipzig, 1904. 8⁰. 182 blz., 1 krt., 9 afb. Sammlung Göschen, 43.
Kolshorn, O. Die Türkei von heute, ihre geistigen und materiellen Grundlagen. Berlin, 1944. 8⁰. X, 144 blz., 18 krt. Fachbuchreihe für den Sprachmittler, 4.
Meininger, P. Préhistoire et peuples de l'Orient. Paris, 1929. 8⁰., 318 blz., 13 krt., 91 afb. Histoire générale de l'Antiquité, I.

GRAMMATICA'S EN WOORDENBOEKEN

Böttcher, F. Ausführliches Lehrbuch der Hebräischen Sprache, nach dem Tode des Verfassers herausgegeben und mit ausführlichen Registern versehen von F. Mühlau. 2 dln in 1 band. Leipzig, 1866—'68. 4⁰. 662, XI, 700 blz.
Montijn, J. F. L. Grieksch-Nederlandsch schoolwoordenboek. 2e dr. Zwolle, 1927. 8⁰. 776 blz.
Nieuwenhuis' Woordenboek van kunsten en wetenschappen. 10 dln in 5 banden. Leyden, 1855—'66. 4⁰. 384; XVIII, 384; 384; 384; 384; 384; 384; 480; 500 blz.
Odeberg, H. The Aramaic portions of Bereshit Rabba, with grammar of Galilaean Aramaic. 2 dln, Lund, 1939. 4⁰. 208; 178 blz. Lund Universitets Årsskrift, N.F., Avd. 1, Bd. 36, Nr. 3—4.
Rath, M. Lehrbuch der Hebräischen Sprache für Schul- und Selbstunterricht. I. 5e dr., Wien, 1920. 8⁰. 192, 192 blz.
Rich, A. Dictionnaire des aniquités romaines et grecqnes, accompagné de 2.000 gravures d'après l'antique représentant tous les objets de divers usage d'art et d'industrie des Grecs et des Romains. Paris, 1861. 8⁰. XII, 740 blz.
Robertsons, A. T. Beknopte grammatica op het Grieksche Nieuwe Testament, voor Nederland bewerkt door F. W. Grosheide. Kampen, 1912. 8⁰. XXII, 232 blz.
Roorda, T. Grammatika Hebraea. 2 dln in 1 band. Lugduni Batavorum, 1831—'33. 8⁰. XXVI, 286; XII, 390 blz.

EGYPTE

a. GODSDIENSTGESCHIEDENIS

Obbink, H. Th. Over Oud-Aegyptische voorstellingen aangaande dood en leven. Nijmegen, 1913. 8⁰. 35 blz.
Thierry, G. J. De religieuze beteekenis van het Aegyptische koningschap. I — De titulatuur. Leiden, 1913. 4⁰. XI, 140 blz.

b. GESCHIEDENIS EN GEOGRAPHIE

Magnus, F. Aegypten, seine volkswirtschaftlichen Grundlagen und sein Wirtschaftsleben. Tübingen, 1913. 8⁰. XVI, 252 blz.
Schäfer, H. Die „Vereinigung der beiden Länder", Ursprung, Gehalt und Form eines ägyptischen Sinnbildes im Wandel der Geschichte. Blz. 74—96, 41 afb. Overdruk: MDIÄA, 12, 1943, 2.
Wertheimer, O. von Cleopatra, naar het Duitsch door N. J. Beversen. 's Gravenhage, 1930. 8⁰. 305 blz., 1 krt., 15 pl.

PAPYROLOGIE

Engers, M. Papyrologie en oude Geschiedenis. Zwolle, 1923. 8⁰. 28 blz.

OUDE- EN NIEUWE TESTAMENT

Bleek, F. Einleitung in das Alte Testament. 4e dr. bewerkt door J. Wellhausen. Berlin, 1878. 8⁰. VIII, 662 blz. Einleitung in die Heilige Schrift von F. Bleek, I.
Bleeker, L. H. K. Jeremia's profetieën tegen de volkeren (Cap. XXV, XLVI—XLIX). Groningen, 1894. 4⁰. 222 blz.
Bijbel, dat is de geheele Heilige Schrift des Ouden en Nieuwen Testaments uit Hoogduitsche vertaling van Dr M. Luther, ... door A. Visscher in het Nederduitsch overgezet. Amsterdam, 1935. 8⁰. 1234 blz.
Cornill, C. H. Einleitung in das Alten Testament mit Einschluss der Apokryphen und Pseudepigraphen. 4e dr. Freiburg i. Br., 1896. 8⁰. XVI, 360 blz. Grundriss der Theologischen Wissenschaften bearbeitet von Achelis, Baumgarten, Benzinger .... 2, 1.
Gibb, H. O. „Torheit" und „Rätsel" im Neuen Testament den antinomische Strukturcharakter der Neutestamentlichen Botschaft. Stuttgart, 1941. 8⁰. VIII, 104 blz. BWANT, 4, 28.
Gronemeijer, C. F. Gedenkboek van het Nederlandsch Bijbelgenootschap 1814—1914. Amsterdam, 1914. 8⁰. 148 blz., 33 pl.
Grosheide, F. W. De geschiedenis der Nieuwtestamentische Godsopenbaring. Kampen, 1925. 4⁰. 71 blz.
Gunning, J. Hzn., J. H. Van Babel naar Jeruzalem. Rotterdam, 1898. 8⁰. XL, 394 blz.
Hirsch, S. R. Der Pentateuch. 5 dln. 5e dr. Frankfurt a/M., 1911. 8⁰. 563; 543; 648; 452; 515 blz.
Keil, C. F. Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in die kanonischen und apokryphischen Schriften des Alten Testaments. 3e dr. Frankfurt a/M., 1873. 8⁰. XIV, 776 blz.
Ludwig, E. Der Menschensohn, Geschichte eines Propheten. Berlin, 1928. 8⁰. 275 blz., 15 afb.
Orr, J. Het Oude Testament, beschouwd met betrekking tot de nieuwere critiek, bewerkt door J. C. de Moor. Kampen, 1907. 8⁰. VIII, 360 blz.
Ridderbos, J. De godsverkondiging der Profeten. Kampen, 1925. 46 blz.
Robertson, J. Israel's oude godsdienst naar de bijbelsche en de nieuw-critische voorstelling. Naar de 4e Engelsche dr. Culenborg, 1896. 8⁰. IX, 620 blz.
Robertson, J. De poëzie en de godsdienst der Psalmen. Vertaald door F. W. Stutterheim, onder medewerking van J. J. van Toorenenbergen. Culemborg, 1901. 8⁰. 342 blz.
Roorda, A. Jozua, de held Gods, eene practische verklaring van het boek Jozua. Kampen 1913. 8⁰. 342 blz.
Schelhaas, Hzn., J. De lijdende knecht des Heeren. (Het Ebed-Jahwe probleem). Franeker, 1933. 8⁰. 172 blz.
Stamm, J. J. Erlösen und Vergeben im Alten Testament, eine begriffsgeschichtliche Untersuchung. Bern, 1940. 8⁰. 148 blz.
Swart, W. De invloed van den Griekschen geest op de boeken Spreuken, Prediker, Job. Groningen, 1908. 8⁰. 188 blz.
Thomas, J. The organic unity of the Pentateuch. London, 1904. 8⁰. VIII, 222 blz.

BIBLIOTHECA ORIENTALIS

UITGEGEVEN VANWEGE HET
NEDERLANDSCH INSTITUUT VOOR HET NABIJE OOSTEN
ONDER REDACTIE VAN
F. M. Th. BÖHL, A. DE BUCK en A. A. KAMPMAN

Redactie en administratie: Nederlandsch Instituut voor het Nabije Oosten Noordeindsplein 4a, Leiden (Nederland)	Tweede Jaargang N⁰ 2 — Maart 1945	Tweemaandelijksch recenseerend en bibliographisch tijdschrift op het gebied van het oude Nabije Oosten Abonnementsprijs f 20.— per jaar

INHOUD

BOEKBESPREKINGEN

OUDOOSTERSCHE GESCHIEDENIS

J. DE KEYZER, *Beschavingsgeschiedenis van het Oude Oosten*. 2de druk. Brussel—Leuven, Standaardboekhandel, 1943 (8vo, 109 blz., 14 platen, 1 kaart) = Magistra vitae, Geschiedenis van de beschaving. Serie handboeken onder redactie van E. Lousse.

Dit boekje, waarvan de eerste druk in 1941 uitkwam, verschijnt nu als deel I van de Serie *Magistra vitae*. Dat in deze moeilijke jaren zoo snel een tweede druk noodig was, is, zoo zegt de schrijver zelf in zijn voorwoord, een gevolg van „het gunstig onthaal vanwege de kritiek en het ontwikkeld publiek dat hoofdzakelijk bleek te moeten worden toegeschreven aan de door hem gevolgde methode". Hij geeft namelijk in dit boek een synthese van de beschavingsgeschiedenissen der verschillende volken van het oude Nabije Oosten en wel niet volgens de gebruikelijke methode, die de cultuur van ieder volk apart behandelt — waardoor men als het ware een serie verticale sneden aanbrengt — maar in dien zin, dat telkens van één bepaald cultuurverschijnsel besproken wordt, hoe zich dit in de verschillende beschavingscentra heeft voorgedaan. Hierdoor wordt dus een horizontale doorsnede verkregen. Dit blijkt ook uit de inhoudsopgave, die hier in het kort volgt. Na een algemeen inleidend woord over de beschavingsgeschiedenis van het Oude Nabije Oosten en een inleiding over de voornaamste landen en volken van dit gebied wordt in vijf hoofdstukken de antieke beschaving vanuit vijf verschillende gezichtspunten bekeken. Na het hoofdstuk I: De Oostersche despotie, volgen II: Sociale en economische toestanden; III: Oostersche cultuur (in engeren zin: praehistorie — schrift enz. — wetenschappen — letterkunde — kunsten en nijverheid); IV: Godsdiensten; V: Strijd om de heerschappij. Een Synchronistische Tabel en een Index besluiten het boek. De toevoeging van dezen index is, met de illustraties, de voornaamste verandering welke de tweede druk oplevert. De tekst zelf werd weinig gewijzigd. Behalve dat „met aanmerkingen en wenken van recensenten" rekening werd gehouden, zoodat uitdrukkelijker de invloed van militaire en diplomatieke gebeurtenissen op het cultureele leven werd aangegeven, bestaat de voornaamste verbetering die ik heb kunnen constateeren hierin, dat de alinea over de Choerrieten op blz. 21 van den eersten druk (Inleiding § 4, volken van Klein-Azië) nu uitgebreid is tot een afzonderlijk stukje dat bij § 2 (Mesopotamië) ondergebracht is.

De schrijver, professor aan het Klein Seminarie te Sint-Niklaas, heeft een schoolboek willen geven. Als zoodanig onderscheidt het zich van de andere schoolgeschiedenisboeken, die volgens het bekende gezegde pas na 10 of 25 jaren de nieuwe resultaten der wetenschap plegen op te nemen, hierin, dat het met de laatste gegevens rekening houdt. Zoo volgt het weliswaar nog de chronologie van L. Delaporte, zooals die gebruikt wordt in *Le proche Orient asiatique* (Clio), welke op haar beurt weer gebaseerd is op die van F. Thureau-Dangin, maar de nieuwe dateering van Hammoerabi wordt herhaaldelijk vermeld (blz. 11, 47 n. 2, 71, n. 1, 75 n. 1), al was de laatste dateering van E. F. Weidner (AfO XIV, 1944, blz. 362—369) aan den schrijver nog niet bekend (1728—1686; zie hiervoor de artikelen van F. M. Th. Böhl in de laatste drie nummers van den eersten jaargang van BiOr 1944, 55—58, 76—79, 101—105). De waarde van het werkje gaat echter boven die van een gewoon schoolboek uit, zoodat het ook terecht in ruimeren kring lezers heeft gevonden. Immers, naast het aantrekkelijke van de manier, waarop het onderwerp behandeld is, is het door de aan ieder hoofdstuk toegevoegde bibliographie bizonder bruikbaar geworden voor ieder, die zich in de beschaving van het oude Nabije Oosten wenscht te verdiepen. Tenslotte is er nog de volgende reden, waarom ook van deskundigen de belangstelling ervoor gewekt wordt. De geringe omvang — het boekje telt slechts een honderdtal bladzijden — heeft den schrijver gedwongen tot een vaak zeer beknopte formulering en het vellen van een generaliseerend oordeel, waardoor de deskundige lezer telkens er toe

gebracht wordt, zich te bezinnen, en gedwongen wordt, omtrent het uitgesproken oordeel partij te kiezen. Nu valt het te begrijpen, welk een groote verantwoordelijkheid de schrijver van een dergelijk „schoolboek" op zich neemt. In de eerste plaats, omdat het hoofdzakelijk bestemd is voor ondeskundige lezers, wier belangstelling voor het onderwerp is gewekt, maar die juist door hun ondeskundigheid ieder middel tot contrôle van het gebodene moeten missen. Hier moet de schrijver in het bijzonder er voor oppassen, verkeerde voorstellingen te wekken, hieraan gedachtig dat een slechte eerste indruk, eenmaal opgedaan, een zeer hardnekkig kwaad is. Het tweede gevaar bestaat in de beknopte formuleering van het oordeel. Hierdoor loopt men kans, terwille van een systematische generaliseering de fijnere nuances der werkelijkheid te verdoezelen. Zijn bovengenoemde twee bezwaren een uitvloeisel van de gesteldheid van den lezer of het karakter van het werk, de derde moeilijkheid die ik hier zou willen vermelden is in den schrijver van een dergelijk werk zelf gelegen. Immers, de beperktheid van het menschelijk kunnen, maakt het bijna onmogelijk, het geheele hier behandelde beschavingsgebied door eigen onderzoek volledig te overzien. Van den auteur mag verwacht worden, dat hij althans één beschavingskring goed kent. Van daaruit zal hij dan, met behulp van anderen, zich op het overige terrein moeten oriënteeren. Dan is hij echter ook ten zeerste van zijn gids afhankelijk en men zal moeten afwachten, in hoeverre hij zijn zelfstandigheid heeft weten te bewaren. Gezien deze drie gevaarlijke klippen nu is het een genoegen, te constateeren met hoeveel stuurmanskunst de schrijver daar tusschen door heeft weten te laveeren. Vele voortreffelijke passages zouden er uit zijn werkje aan te wijzen zijn. Zoo het geheele eerste hoofdstuk over het koningschap, de karakteriseering van de diverse soorten imperialisme in het oude Nabije Oosten op blz. 25 (voor Egypte nogmaals op blz. 30); de beschrijving van de ontwikkeling der Egyptische maatschappij op blz. 28; de opmerking op blz. 50 dat de bouwkunst van Voorazië, in tegenstelling met die van Egypte, haar zwaartepunt in de burgerlijke architectuur vindt; op blz. 58 de Egyptische eeredienst; op blz. 72 vlgg. vele rake opmerkingen over de buitenlandsche politiek. Van de illustraties zou ik willen noemen de platen I en II, waar alle volkstypen van het oude Nabije Oosten zijn afgebeeld, terwijl op XIII en XIV een keur van overwinningsmonumenten verzameld is (Thoetmosis III, Salmanassar III, Naramsin, Assarhaddon, Dareios). Origineel is de gedachte, op de uitslaande kaart den „vruchtbaren sikkel" aan te duiden. Niettemin was het, gezien de bovengenoemde drie gevaren, bijna onvermijdelijk dat de auteur op zijn gevaarlijke reis eenige averij opliep. Voor den aandachtigen lezer blijkt bij de lectuur al gauw, dat hier iemand aan het woord is die zich in de Babylonische wereld thuis voelt. Wanneer nu, zooals hier het geval is, het lot heeft gewild dat de bespreking aan een egyptoloog werd opgedragen, dan zal natuurlijk het aantal opmerkingen grooter zijn dan bij een semitiseerend recensent. Moge de schrijver niettemin er van verzekerd zijn, dat het hieronder volgende slechts ten doel heeft, door te wijzen op hetgeen (bijna uitsluitend) van egyptologischen kant als minder juist geformuleerd werd bevonden, de bruikbaarheid van zijn werk te verhoogen, ook met het oog op een eventueelen derden druk.

Politieke geschiedenis

Blz. 11. De Assyriërs traden plm. 1380 een eerste maal op den voorgrond. We weten echter tegenwoordig dat reeds Šamši-adad I (1729—1697 volgens de laatste berekening van E. F. Weidner) een machtig Assyrisch vorst is geweest, belangrijk voor de geschiedenis van Mari. Zie hiervoor de artikelen van F. M. Th. Böhl in de laatste drie nummers van BiOr, 1944.

Blz. 12. Het „dubbelrijk Hoerri-Mitanni" is een ongelukkig gekozen term, doordat hij tot verkeerde gedachtenassociaties kan leiden (dubbele monarchie, personeele unie). Waarom hier niet gezegd, dat een niet-Indo-europeesche Choerrietische bevolking onder de leiding kwam te staan van een Indo-europeesche heerschersklasse?

Blz. 21. „Ook stelden de Farao's van het Nieuwe Rijk overal naast den gouverneur, die den eeretitel van zijn ambt behield, een militairen bevelhebber aan, die de werkelijke macht bezat en heelemaal van het centraal gezag afhankelijk was." Dit is geenszins het geval geweest. De juiste toedracht is als volgt: Op het eind van het Oude Rijk hadden de Egyptische gouwvorsten, die oorspronkelijk slechts ambtenaren waren geweest en telkens door den koning benoemd moesten worden, ten gevolge van de verzwakking van het centrale gezag kans gezien hun ambt erfelijk te maken en was hun macht door koninklijke schenkingen aan land zeer groot geworden. Uit dezen toestand ontwikkelde zich in de zgn. eerste Tusschenperiode een leenstelsel van zoo goed als onafhankelijke gouwvorsten. Toen onder de 11de en 12de dynastie geordende toestanden terugkeerden, wist het centrale gezag zich tegenover den feodalen adel te doen gelden. Vooral Senwosret (Sesostris) III en Amenemhat III zijn hierin geslaagd. Tot een vernietiging van het leenstelsel kwam het echter niet. Dit gelukte pas aan de krachtige heerschers van het begin der 18de dynastie. De staatsregeling, zooals die zich toen ontwikkelde, kende nog wel den „gouwvorst", maar deze oude titel werd nu gedragen door een telkens door den koning benoemden en afzetbaren ambtenaar, wiens ambt niet erfelijk was en die ook niet door territoriaal bezit en evenmin door de beschikking over een gouwmilitie een staat in den staat kon vormen. We zijn hier dus teruggekeerd tot het systeem van het Oude Rijk, echter met een veel straffere centralisatie. Het spreekt vanzelf dat bij een dergelijk sterk centraal gezag in de organisatie van het leger het beginsel van de gouwmilitie, dat een versnippering van krachten beteekende, plaats moest maken voor een systeem van beroepsofficieren onder de éénhoofdige leiding van den koning. De districten van de nieuwe gouwvorsten vielen niet samen met de vroegere gouwen. Nu eens waren zij veel kleiner, zooals bv. met de „gouwvorsten van Thebe" het geval was. Dit zijn niet anders dan stadsgouverneurs, twee in getal: één voor de Westelijke doodenstad, één voor de Oostelijke helft, de stad der levenden. Onder Echnaton werd voor de nieuwe hoofdstad Amarna een dergelijke gouverneur aangesteld. Anderzijds omvatten hun districten soms meer dan één der oude gouwen.

Blz. 73. „De anderhalve eeuw anarchie die op de Vde dynastie volgden". Dit moet natuurlijk zijn: „VIde dynastie".

Blz. 77. „Val van het Egyptische Midden-Rijk 1870". Moet zijn: 1780. „Hyksos" beteekent: „heerscher(s) der vreemde landen", maar zeker niet „rooverskoning(en)".

Cultuur

Bij de behandeling van het schrift (blz. 45 vlgg.) staat, dat het schrift in Babylonië „ietwat later dan in Egypte" in gebruik gekomen is. Op grond van de laatste onderzoekingen echter neigt men er integendeel steeds meer toe, de prioriteit der ontdekking aan de Soemeriërs toe te kennen. Zie daarover J. Janssen, *De oudste betrekkingen tusschen Egypte en Mesopotamië*, JEOL II (7), 1940, 324—325 en 761—763; A. Scharff, *Archäologische Beiträge zur Frage der Entstehung der Hieroglyphenschrift*. München 1942 SBAW phil. hist. Abt. 1942, Heft 3 en de bespreking daarvan door A. de Buck in BiOr I (2) 1943, 9—13.

Terwijl de ontwikkelingsgang van het spijkerschrift (blz. 45—46) duidelijk wordt beschreven, is de overeenkomstige passage betreffende het hieroglyphenschrift, ondanks de in den tweeden druk toegevoegde noot (opgenomen naar aanleiding van een opmerking van J. Vergote), onbevredigend gebleven. Men zie thans hierover J. Vergote, *Clément d' Alexandrie et l'écriture égyptienne*. CdÉ XVI, 1941, 21—38; en de bovenvermelde recensie van A. de Buck. Verder mist men, tegenover de uiteenzetting over het schrijfmateriaal in Babylonië op blz. 45 de overeenkomstige beschrijving van de Egyptische schrijfmiddelen (papyrus, inkt, schrijfpalet, penseelen). De gegevens betreffende archieven en bibliotheken zijn verzameld door A. A. Kampman, *Archieven en bibliotheken in het Oude Nabije Oosten*, Antwerpen 1942, in: Handelingen van het 6de Wetenschappelijk Vlaamsch Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen, Gent, 31 Maart 1940, 159—220.

Op blz. 40 worden onder de wijsheidsboeken slechts genoemd de onderwijzingen van Ptahhotep, de „Admonitions" van Ipoewer en het zgn. „Leidsche document", waarmee de papyrus Insinger bedoeld wordt, het bekende Demotische wijsheidsboek. In verband met de verwijzing naar den geest van het boek Prediker had hier nog uit den laten tijd de leer van Amenemopet genoemd kunnen worden op grond van de geestverwantschap met een ander bijbelboek (Spreuken).

Blz. 39. Champollion heet Jean-François.

Blz. 41. Sinoehe en de Schipbreukeling zijn twee afzonderlijke verhalen!

Blz. 42. Ook uit het Oude Rijk zijn rotsgraven bekend.

Blz. 43. „De Thebaansche beeldhouwers van het Midden Rijk zetten de Memphietische traditie voort. Toch valt in hun standbeelden een zekere neiging tot academisme te bespeuren".

De beelden uit het Midden Rijk echter, die men van „academisme" zou kunnen betichten, zijn juist niet uit Thebe afkomstig. De groep, op wie deze karakteristiek bij uitstek van toepassing is, werd namelijk in Lisjt gevonden. De Thebaansche school daarentegen heeft beelden van een sterk realisme opgeleverd, dat hen tot eersterangs kunstwerken stempelt. Men leze daarover hetgeen reeds door G. Maspero (*Égypte*, Ars Una, 120 vlgg. plus fig. 208 vlgg.) is gezegd. Daarbij komen nu: Ch. Ricketts, *Head of Amenemmes III in Obsidian, from the Collection of the Rev. W. Macgregor, Tamworth*. JEA 4, 1917, 71—73; pl. XIV; H. Asselberghs, *Beeldende Kunst in Oud-Egypte*, 2e druk, 1943, 45—46.

Bij de vermelding van de jachttafereelen in de graven op blz. 30 wordt merkwaardigerwijze de bekende voorstelling van het vischsteeken niet vermeld.

Wetenschap

Blz. 2. „Van een philosophie is tengevolge van dit overwicht van den godsdienst geen sprake. De wetenschappen bepalen zich hoofdzakelijk tot louter practische kennis en zijn op den koop toe sterk met magische practijken vermengd; echte wetenschap, beredeneerde, samenhangende stelsels over een of ander vak van kennis, heeft het Oosten niet voortgebracht, hoewel op meer dan één gebied, bv. op dat der sterrenkunde, de vertrekpunten niet ontbreken." Een dergelijke uitlating vindt men ook op blz. 37, waar een definitie van de Egyptische en Babylonische cultuurkringen wordt gegeven: „Beide getuigen van weinig speculatieven aanleg, doch van een groote practische begaafdheid." Tenslotte ook nog op blz. 48.

Liever zeggen wij met H. Junker (*Die Aegypter* in: *Geschichte der führenden Völker* Bd 3, 65): „In dieser allgemeinen Form ist das absprechende Urteil gewiss nicht richtig". In de eerste plaats niet, omdat men bij het oordeel zeer afhankelijk is van hetgeen toevallig voor ons bewaard is gebleven. De juistheid van deze constateering blijkt uit het volgende. In de twintiger jaren dezer eeuw werd een papyrus bekend, die door J. H. Breasted in 1930 is uitgegeven onder den naam van chirurgische papyrus Edwin Smith. Dit is op het oogenblik de beste Egyptische medische papyrus die wij hebben. De modern-wetenschappelijke, systematische behandeling der besproken gevallen heeft allerwegen groot opzien gewekt. Nu is door het taalkundig onderzoek komen vast te staan, dat de tekst teruggaat tot het Oude Rijk. Voor de ontdekking van deze papyrus konden wij ons niet voorstellen, dat reeds in het Oude Rijk zulk een wetenschappelijke houding door de Egyptische artsen t.o.v. de door hen behandelde gevallen was aangenomen. Nu we dit geschrift kennen, zijn wij geneigd, het hoogtepunt der Egyptische geneeskunde in het Oude Rijk te plaatsen. Dan zouden latere tijden slechts neergang en terugkeer tot magische practijken hebben gekend. Intusschen is zelfs in de papyrus Smith nog een magisch recept verdwaald, waaruit blijkt, dat de twee geneesmethoden, de modern-wetenschappelijke en de magische, naast elkander bestonden, elkander aanvulden. Zie hierover uitvoerig bij H. Kees, *Aegypten*, blz. 306—314; J. Capart, CdÉ XI, 1936, 26, zegt over deze kwestie: „Le préjugé d'après lequel la medicine égyptienne n'aurait été q'une science empirique et expérimentale se trouve ainsi détruit." Naast de vermelding der Babylonische (en Egyptische) sterrenkunde had hier dus ook de Egyptische geneeskunde als een van de belangrijkste wetenschappelijke prestaties van het oude Nabije Oosten genoemd mogen worden. Dat deze ook in lateren tijd nog op een aanzienlijke hoogte stond, blijkt uit haar vermaardheid bij de Grieken. Immers, Homerus vermeldt in het vierde boek der Odyssee de uitzonderlijke bekwaamheid der Egyptische artsen (regel 231—232), terwijl Herodotus (II, 84) hun vérdoorgevoerde specialisatie vermeldt, welke nu door vondsten reeds voor het Oude Rijk bewezen is: H. Junker, *Die Stele des Hofarztes*, 'Irj. 5. Das Spezialistentum in der ägyptischen Medizin. ZÄS 63, 1928, 68—70. Vooral de oogartsen waren beroemd. Kyros van Perzië vraagt aan Amasis van Egypte om een oogarts (Hdt. III, 1, 1) en sedertdien behooren Egyptische artsen aan het Perzische hof niet meer tot de zeldzaamheden. Dareios heeft de kundigste Egyptische lijfartsen, maar wanneer zij hem niet kunnen genezen lukt het aan een Griekschen dokter, den bekenden Demokedes van Kroton (Herodotus III, 129 vlgg.).

In de tweede plaats moge tegenover het „absprechende Urteil" nog het volgende worden opgemerkt. Ook al neemt de Oudoostersche wetenschap vaak een geheel ander standpunt in, bekijkt zij de feiten onder een andere gezichtshoek dan wij modernen, daarom beteekent deze andere geaardheid nog geen minderwaardigheid. W. B. Kristensen heeft van de oude geleerden gezegd (*Antieke wetenschap*, Med. Kon. Akad. Wet. Amsterdam 1940, 358) „Met onzen maatstaf gemeten, komen zij er slecht af, gelijk ook wij, met hun maatstaf gemeten, er wel heel slecht zouden afkomen".

Tenslotte, wat de philosophie betreft, zou gewezen kunnen worden op de veelheid van Oostersche denkbeelden, die op de Grieksche wijsbegeerte bevruchtend hebben ingewerkt. Men zie hierover bv. G. J. P. J. Bolland, *De oorsprong der Grieksche wijsbegeerte*, Leiden 1920; C. W. Vollgraff, *Oostersche invloeden op de Grieksche wijsbegeerte*, JEOL II (7), 1940, 347—351; B. Celada, *La philosophie égyptienne. Considérations générales*, CdÉ XIX, 1944, 68—73.

Bloedschande

Blz. 20 en 60. Het huwelijk tusschen broeder en zuster was in Egypte in den Grieksch-Romeinschen tijd een veelvuldig voorkomend verschijnsel. In hoeverre het in oudere tijden met dezelfde frequentie voorkwam, valt niet gemakkelijk te constateeren. Immers in het Egyptisch is het woord voor „zuster" gebruikt in den ruimeren zin van „vrouw", „geliefde". De oorzaken van deze bloedschande zijn: 1e (bij niet-koninklijke personen) het voordeel, dat het vermogen in de familie blijft; 2e (bij den koning) het zuiver houden van het koninklijk bloed; 3e (eveneens bij den koning) het bewustzijn, als god een uitzonderingspositie in te nemen. Men vergelijke het zusterhuwelijk van Isis en Osiris. Men mag echter in dit goddelijk zuster-huwelijk hoogstens een weerspiegeling zien van het voorkomen ervan in de koninklijke familie. Anders zou men immers naar het voorbeeld van Zeus en Hera moeten aannemen, dat in Griekenland het zusterhuwelijk een algemeen verbreid verschijnsel was, hetgeen met de historische waarheid in strijd is. In de koninklijke familie kwam trouwens een andere soort van bloedschande wel voor, nl. het huwelijk van den koning met de eigen dochter. Zoo zou koning Snefroe bij zijn dochter Nefert-kaoe een zoon Nefer-maat hebben verwekt; hetzelfde geldt voor Ramses II en zijn twee dochters Bint-anat en Henoet-taoey en misschien ook voor Echnaton (H. Brunner, *Eine neue Amarna-Prinzessin*, ZÄS 74, 1938, 104—108), terwijl Herodotus iets dergelijks van Mykerinos vertelt (II 131, 1). Laatstgenoemde bloedschande schijnt geheel een koninklijk privilegie te zijn, terwijl ook het zusterhuwelijk, naar het mij voorkomt, in oudere tijden lang niet zoo frequent is geweest als men misschien wel zou denken. Opvallend is het in ieder geval, dat het in de aanzienlijke families, waar men het toch in de eerste plaats zou verwachten, zelden voorkomt. Bekijkt men bv. de genealogieën, die

A. Weil, *Die Veziere des Pharaonenreichs,* Leipzig 1908 (diss. Straatsburg) voor de families van de vizieren van het Nieuwe Rijk heeft samengesteld, dan komt het daar nooit voor. Zie voor deze geheele kwestie A. Wiedemann. *Das alte Ägypten*, Heidelberg 1920, blz. 58 (koning) en 88 vlgg.; A. Erman - H. Ranke, *Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum*, 190—181; H. Kees, *Ägypten*, 77 en 211 (huwelijk van een ambtenaar met zijn nicht, een tegenwoordig in Egypte veel voorkomend verschijnsel).

Sociale toestanden

„Vroondiensten" (blz. 24) en „de ellendige toestanden van het volk" (blz. 60). De heerendiensten bestonden in Egypte uit: 1e landarbeid, 2e werk in de steengroeven e.d., 3e krijgsdienst en werden ook gebruikt als strafmaatregel (dwangarbeid). Nu is het nog de vraag, of het lot van den Egyptischen boer te allen tijde van dien aard is geweest, dat men zoo in het algemeen mag spreken van „de ellendige toestanden van het volk". Ook hier is, dunkt mij, het reeds geciteerde woord van H. Junker op zijn plaats: „In dieser allgemeinen Form is das absprechende Urteil gewiss nicht richtig". Ik zou althans voor het Oude Rijk een uitzondering willen maken. Hieruit immers is de voorstelling van het boerenparadijs voortgekomen, waarin het koren ellenhoog staat en de doode zelf ploegt en oogst. Een dergelijke voorstelling moet toch ontstaan zijn in een tijd, waarin de voortzetting van het aardsche boerenbestaan in het hiernamaals een aantrekkelijke gedachte was! Voor het eerst treft men afbeeldingen van dit land der zaligen aan in den Herakleopolietentijd (H. Kees, *Totenglaube und Jenseitsvorstellungen der alten Ägypter*, 305). Zij is ook in het Nieuwe Rijk goed bekend (bv. zelfs bij Horemheb), in een tijd, toen zij slechts om conventioneele redenen deel uitmaakte van de doodenlitteratuur. Immers in het Midden Rijk had zij reeds al haar aantrekkelijkheid verloren. Geen enkele doode verlangde er toen meer naar, na zijn dood nog eens als boer te moeten zwoegen. Dat blijkt uit de satyre op het boerenbestaan, welke voor het eerst in de leer van Doeaoef voorkomt (de oudste „satyre des métiers", papyrus Sallier II 6, 8 (tekst uit het Midden Rijk) = A. Erman, *Die Literatur der Aegypter,* 103) en naderhand in het Nieuwe Rijk door de schrijversscholen nog eens is aangedikt (Sallier I 5, 11 = Anastasi V 15, 6 = A. Erman, *Die Literatur der Aegypter*, 247). Op nog een andere manier komt de afkeer van den Egyptenaar sedert het Midden-Rijk aan den dag om werk te verrichten na dit leven: de oesjebti, die in zijn plaats moet treden en het werk doen dateert uit dezen tijd. Men zie voor deze kwestie A. Erman—H. Ranke, *Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum*, 532; H. Kees, *Ägypten*, 47 (zeer pessimistisch!).

Een andere kwestie is die van de slavernij (blz. 60). Deze komt vóór het Nieuwe Rijk niet voor (vgl. J. de Keyzer zelf op blz. 29). Zoo althans concludeert A. H. Gardiner op blz. 43 van een artikel, waarin hij contracten uit de 18de dyn. behandelt betreffende het verhuren van slaven (A. H. Gardiner, *Four papyri of the 18th dynasty from Kahun*, ZÄS 43, 1906, 27—47; Taf. I—III). Pas in de 18de dynastie is bewezen „the existence of real slaves, even in the houses of persons of comparatively low rank" (ibid. blz. 44; een herder is bezitter van een slaaf, die door een collega wordt gehuurd). Deze slaven zijn krijgsgevangenen: vgl. die, welke ten tijde van Ramses III in de Thebaansche tempels werden gebruikt (Harris 10, 15). Zie hierover H. D. Schaedel, *Die Listen des grossen Papyrus Harris, ihre wirtschaftliche und politische Ausdeutung*, Glückstadt 1936 (Leipz. ägyptol. Stud. 6) blz. 52, noot 2; H. Kees, *Ägypten*, blz. 48, noot 4. Het eenige document, dat over den verkoop van slaven bekend is, wordt behandeld door A. H. Gardiner als *A Lawsuit arising from the Purchase of two Slaves*, JEA 21, 1935, 140—146.

Godsdienst

Blz. 3. „Politiek henotheisme ten gevolge van de tijdelijke overheersching van een bepaalde stad of gouw". Dit lijkt veel op het bekende woord van J. H. Breasted: „monotheism is imperialism in religion". Is de stelregel: theologia ancilla rerum politicarum, zooals we die bij K. Sethe, *Urgeschichte und älteste Religion der Ägypter*, en H. Kees, *Der Götterglaube im alten Aegypten*, aantreffen wel zoo zonder meer aanvaardbaar? Vergelijk de critiek hierop door A. de Buck in BiOr I (6), 1944, 89—92.

Blz. 56. „De theologen van Boebastis"; lees Boesiris? Op dezelfde bladzijde niet Hieropolitaansch, maar Heliopolitaansch.

Blz. 57. Achet-Aton is niet „Dageraad van Aton", maar „Horizon van Aton" of „Lichtland van Aton".

Blz. 58. De sarkophaagteksten zijn niet uit het Nieuwe Rijk, maar uit het Midden Rijk. Bij de beschrijving van den Egyptischen eeredienst behooren de grootere tempels van het gewone soort, zooals die hier beschreven worden, tot een type, dat pas in het Nieuwe Rijk is opgekomen: voorhoven, hypostyle zalen, allerheiligste. Het eerste ons bekende voorbeeld van dit type is de tempel van Hatsjepsoet te Deir el-Bahri, daarna volgen de bouwwerken van Amenhotep III. Van de tempels uit het Oude Rijk zijn alleen de pyramidentempels bekend en de zonnetempels der Vde dynastie. Op blz. 58 vermeldt de auteur terecht, dat er van deze zonnetempels meer dan één geweest zijn, maar op blz. 42 wordt gesproken over „den grooten zonnetempel der 5de dynastie".

Blz. 63. Enkele woorden worden hier aan het gebed als persoonlijke vroomheidsuiting in de Semietische wereld gewijd. Bij de behandeling van de Egyptische vroomheid op blz. 59 hadden overeenkomstige uitingen kunnen worden behandeld. Het ontbreekt niet aan voorbeelden, bv. de kleine gebeden, die A. Erman in zijn *Die Literatur der Aegypter* vertaald heeft (blz. 377 vlgg.).

Bibliographie

Blz. 5. G. Maspero en niet Maspéro.

Blz. 6. Onder de atlassen miste ik het handige boekje van L. Delaporte, E. Drioton e.a., *Atlas de l'Antiquité,* Presses Universitaires de France, 1937.

Blz. 12. De voorletters van professor Böhl zijn F. M. Th., niet een P (zie blz. 49. n. 2).

Blz. 16. Van het boek van Cl. Huart kwam intusschen de tweede druk uit: Cl. Huart, *L'Iran antique, Elam et Perse et la civilisation iranienne.* Parijs 1943, bewerkt door L. Delaporte. Zie de bespreking van Anna Roes BiOr I (5) 1944, 79—81.

Blz. 38. Als cultuurgeschiedenissen werden niet genoemd: A. Erman—H. Ranke, *Aegvpten und aegyptisches Leben im Altertum.* Tübingen 1923; H. Kees, *Aegypten.* München 1933 (Handbuch der Altertumswissenschaft III 1, 3 = Kulturgeschichte des alten Orients, 1. Abschnitt).

Blz. 55. Aan de bibliographie over den Egyptischen godsdienst valt nog toe te voegen: H. Kees, *Der Götterglaube im alten Aegypten.* Leipzig, 1941 (= MVAeG 45); G. van der Leeuw, *De godsdienst van het oude Aegypte.* Den Haag 1944; zie BiOr I, 65—67.

De schoone erkenning der verdiensten van het Jaarbericht Ex Oriente Lux op blz. 6 heeft de schrijver ook in de practijk getoond, doordat hij aan zijn schets der Hethietische geschiedenis de artikelen van A. A. Kampman, in JEOL 3, 4, 5 en 6 verschenen, ten grondslag legde.

Kaart

In den tweeden druk vervangt een groote uitslaande kaart in kleurendruk de kleine zwarte kaartjes van den eersten druk. Enkele details hebben tot de volgende opmerkingen geleid. Waarom wordt „de muur van den heerscher", die onder Amenemhat I reeds bestond, „de muur van Senwosret" genoemd? Bovendien heeft deze zeker niet geloopen, zooals hij hier geteekend staat: van Memphis schuin naar het Noordoosten, maar vermoedelijk over een deel van de landengte van Suez, van de streek der Bittere Meeren naar het Noorden. Oegarit—Ras Sjamra moet vlak bij de kust liggen, terwijl Rosette op de plaats van Alexandrië is gezet. Op het bijkaartje van Memphis: bij Gize bestaat geen „koningsvallei". Op het bijkaartje van Thebe is het complex van den Amoentempel onherkenbaar.

Illustraties

Op pl. X mist men de aanduiding, dat de afgebeelde leeuw een Assyrisch relief is. Op pl. XIV 4 zou het beter zijn, niet van den „indringer" Gaumata te spreken, liever „usurpator", pretendent e.d.

Orthographie

De weergave van den oe-klank door de Nederlandsche transcriptie oe valt alleszins toe te juichen. Wat de u-psilon betreft begaat de schrijver echter merkwaardige inconsequenties. Er is veel voor te zeggen, deze klank met onze u weer te geven, wanneer men aan het beginsel van een Nederlandsche transcriptie wil vast houden. Zoo schrijft hij ook terecht Mukene, Huksos, Kuros, Kuaxares, Astuages. Zoo schreef hij ook in den eersten druk Phrugië, Ludië, maar dit is nu veranderd in Phrygië, Lydië, terwijl het woord pyramiden, dat zoo in den eersten druk geschreven stond, nu piramiden wordt geschreven. Daarentegen schrijft zoowel de eerste als de tweede druk Babylon, Egypte, Assyrië. Hoe dit alles te verantwoorden? De weergave van de phi is even inconsequent: Fenicië, Eufraat, maar Phrygië.

Valt op het bovenstaande slechts aan te merken, dat het inconsequenties vertoont, beslist afgewezen moet worden een transcriptie als Khonsoe (blz. 56), Nakht (pl. VII), want hier wordt een Engelsche transcriptie gebruikt van een klank, die het Nederlandsch zelf uitstekend met zijn ch weergeeft: Chonsoe, Nacht. Geheel fout is natuurlijk een geval, waar de kh der Engelsche transcriptie zijn h verloren heeft: Knoem in plaats van Chnoem.

Een Fransch spreekwoord zegt: il est difficile de contenter tout le monde et son père. Ook in de wetenschappelijke wereld is het moeilijk iedereen naar den zin te maken. Vooral wanneer men zulk een uitgebreid terrein bestrijkt als in dit boekje gedaan wordt, blijft er voor iedereen wel wat te wenschen over. Zoo zou men van den schrijver kunnen verlangen, dat hij zijn opmerking op blz. 26 eens uitbreidde tot een afzonderlijke paragraaph over de elementen, welke, aan het oude Nabije Oosten ontleend, in het Romeinsche dominaat voortleven. Een ander zou misschien ook Karthago behandeld willen zien (in verband met de Phoeniciërs blz. 33—34) zijnde dit de meest naar het Westen vooruitgeschoven post der Oostersche beschaving. Een aanpassing aan de kortste chronologie van Voor Azië ware te wenschen. Het meest redelijk is wel het verlangen, dat de schrijver zijn Hoofdstuk III mettertijd zal kunnen uitbreiden met een paragraaph over de zoo gevarieerde beschaving der Hethietische volkeren, terwijl het illustratiemateriaal verrijkt zou kunnen worden met een of twee platen, waarop de verschillende schrijfmiddelen staan afgebeeld en een aantal vertegenwoordigers van iedere schriftsoort; hieroglyphenschrift, hieratische papyrus, Soemerische en Akkadische kleitabletten, Elamietische en Perzische opschriften, Phoenicisch en Oegarietisch schrift. Zonder deze echter is zijn boekje reeds lezenswaardig en interessant genoeg.

Leiden, Januari 1945 — L. G. Leeuwenburg

EGYPTOLOGIE

A. DE BUCK, *Egyptische Grammatica.* Tweede vermeerderde druk. Leiden, Nederlandsch Instituut voor het Nabije Oosten, 1944 (4to, XII en 120 blz.). *)

Het is een alleszins verheugend verschijnsel, dat nog geen drie jaren na het verschijnen van de eerste uitgave van deze Grammatica de noodzaak tot een tweede herziene oplage zich doet gevoelen. Verheugend niet alleen, omdat hierdoor de steeds groeiende belangstelling voor de oud-Aegyptische beschaving in het algemeen aan den dag treedt, doch in de eerste plaats, omdat uit een feit als dit ten duidelijkste blijkt, dat de drang tot doorzetten ook van wetenschappelijke arbeid niet door den dwingenden nood der tijden kon worden geremd.

In menig opzicht beteekent deze tweede druk een belangrijke „stap vooruit" in vergelijking tot den eersten. De verdeeling van de stof over de §§ is uitgebreid en soms anders gerangschikt, waardoor het geheel een evenwichtiger compositie vertoont, welke door de (nieuwe) inleiding over de taal in het algemeen en het slotoverzicht over de Aegyptische literatuur (tevens inleiding tot de leesstukken) een gave afronding verkreeg. De Inleiding wordt grootendeels gedragen door een bespreking van de controverse tusschen A. H. Gardiner en M. Pieper betreffende de mérites van het oud-Aegyptisch als adaequate voertaal van een gedachtenwereld, welker breedte en diepte door ons bij elke nieuwe vondst en publicatie verder worden gepeild. Gardiner's fijne intuïtie deed hem de parallel trekken tusschen de klassiciteit van de taal en die van den aegyptischen kunststijl (De Buck heeft gelijk wanneer hij deze parallel eerst na afloop van de „actual formative period" doet aanvangen) en betrekt nu ook de taal in dien grooten samenhang van kunst en geschiedenis, van kunst en geestesleven, welke H. G. Evers zijn bekende werk *Staat aus dem Stein,* of W. Worringer zijn *Aegyptische Kunst, Probleme ihrer Wertung* (1927) in de pen gaven. In elk geval beteekent Gardiner's beschouwingswijze een verfrisschende correctie op den overdreven eerbied voor flectie, waartoe Pieper door zijn chauvinistisch parti-pris voor de vormen van zijn moedertaal werd gedreven!

Het was een gelukkig denkbeeld van den schrijver om zijn werk te besluiten met een overzicht over de oud-Aegyptische literatuur, daar hiermede tevens kon worden tegemoet gekomen aan het gemis van een den beginneling oriënteerende inleiding tot het *Egyptisch Leesboek.* Het overzicht, hoewel uit den aard der zaak niet volledig, biedt een alleszins bruikbare schets van hetgeen in het bijzonder het Middel-Aegyptisch aan leesstof van allerhanden aard te bieden heeft, terwijl in de noten naar de belangrijkste uitgaven en vertalingen wordt verwezen. Door dit naschrift wordt de organische band tusschen theoretische grammatica en de practische leesstukken nauwer aangehaald en ook op deze laatstgenoemden de alleszins verdiende aandacht nader gevestigd.

Zooals reeds aangeduid, schenkt deze vermeerderde druk in talrijke opzichten, deels nieuwe, deels beter en scherper geformuleerde feiten. De vroegere § 3 (Alphabet) wordt nu over §§ 14—18 verdeeld, de uitspraak der teekens en de nuances en veranderingen der klanken, eerst slechts zeer schetsmatig aangegeven, hebben nu het recht wedervaren, dat hun krachtens de diepgaande analyses van Gardiner en W. Czermak[1]) toekomt. Terecht verwijst schr.

*) Aangezien de recensent tengevolge van gedwongen evacuatie tijdelijk van gegevens verstoken was, moest deze bespreking tot bovenstaande algemeene opmerkingen beperkt blijven. [Red.]

[1]) W. Czermak, *Die Laute der Aegyptischen Sprache.* Schriften der Arbeitsgemeinschaft der Aegyptologen und Afrikanisten in Wien, Bd. II (1931) en III (1934).

nu vaker naar het Coptisch ter verduidelijking van die diepergaande verscheidenheden in accentuatie en vormen, welke de ontoereikende schrijfwijze van de hiëroglyphiek voor het oog deed te loor gaan (bv. blz. 9 en § 3). De onzekerheid, welke in vele gevallen, vooral ten opzichte van de accentuatie nog bestaat, heeft terecht schr. er van weerhouden om, zooals dit bv. G. Farina in zijn overigens zeer belangrijke *Grammatica della Lingua Egiziana* getracht heeft, de Coptische accentuatie- en sylbenindeeling aan de oud-aegyptische taal ten voorbeeld te stellen[2]). Trouwens, deze onzekerheid is mede oorzaak, dat de nieuwere phonologische, structureele taalkunde in den zin van de Praag'sche School voor de aegyptologie wel steeds onbereikbaar terrein zal blijven.

Scherper geformuleerd zijn vooral de §§ 100 e.v. (oud § 62) over de relatieve verbaalvormen, § 154 over de inschuiving van negatieve verba met een negatief complement, §§ 200 e.v. betreffende de copula-looze bijzinnen, de bepalende zinnen (§§ 256 e.v.), terwijl gelukkig ook de term „pseudoparticipium" of „perfectum" voorgoed voor Roeder's benaming „toestandsvorm" moest wijken (§ 177)[3]). Het ware onnoodig in bijzonderheden alle verdere verbeteringen en aanvullingen te vermelden, welke trouwens de gebruiker zelf op den duur als eerste zal waarnemen en waardeeren. Eén punt echter is van het allerhoogste belang, zoowel uit philologisch als uit linguistisch standpunt bezien: het feit n.l., dat op voorbeeld van Gardiner, doch verder nog doorgevoerd, gebroken wordt met het begrip „tijd, tempus" waar het het oud-Aegyptische verbum betreft. Waar Gardiner nog vasthoudt aan de oudere benamingen „perfectum" en „imperfectum", geeft De Buck nu (§§ 90, 112 e.v., 120 e.v.) den term „duratief" en „momentaan" aan die tijdlooze werkwoordsvormen, welke uit een zuiver nominale constructie ontstaan, niet den *tijd* als zoodanig willen uitdrukken, waarin de handeling ten opzichte van den agens plaats heeft, doch eerder de qualiteit van de handeling, de wijze waarop de agens zich de handeling ten opzichte van zichzelf èn van het object voorstelt. Dit probleem, door Gardiner reeds aan de orde gesteld, is vooral door C. E. Sander—Hansen[4]) kort geleden in het middelpunt van zijn onderzoek gesteld en zoowel historisch als synchronisch belicht. Toch begaat ook hij de vergissing, hier nog van „modi" te spreken. De „wijze" (*modus*) „wijzigt" (moduleert) de verbale gedachte binnen het kader van het tijdsschema en onderworpen aan de eischen van het formalisme van het tempusparadigma (coniunctivus, optativus, e.d.); Z.g.n. „*Aktionsarten*" differencieeren de werkwoordsgedachte binnen het kader van de semantiek van het verbum. Hiertoe kan men o.a. inchoativa, abstracta, iterativa, e.d. rekenen. Ofschoon wij hiermede reeds meer genaderd zijn tot datgene, wat voor het onderscheid tusschen het Aegyptische perfectum en imperfectum kenmerkend is, dekken zij deze begrippen niet. De „Aktionsarten" treden alleen bij die verba op, welker semantische inhoud zich tot het ontstaan van diergelijke „wijzigingen" leent. Niet alle werkwoorden kunnen, naar hun beteekenis, ook steeds iteratief- of inchoatief-vormen toegelaten. De „Aktionsart" blijft, evenals de „modus" binnen de begrenzing van de taal als zoodanig besloten en beiden blijven dus afhankelijk van de formeele en semantische mogelijkheden, welke elk speciaal geval voor zichzelf bezit. Anders wordt dit echter, wanneer men ook den psychologischen ondergrond van spreker of toehoorder onmiddellijk in de taalvorm betrekt en daarmede dus als 't ware het enge gebied van de eigenlijke taalkunde (philologie) verlaat. Elke handeling, in een taalvorm vastgelegd, kan psychologisch op verschillende wijze worden beschouwd, al naarmate men de actie als culmineerend in één punt (hetzij begin, hetzij resultaat der handeling), of als een voortduring beschouwt. Dit is hetgene waarop De Buck met de termen „momentaan" en „duratief" (§ 90) doelt en waarvoor de Slavische taalvergelijking den term „*aspecten*" heeft ingevoerd[5]). Waar het aspect de beschouwing, de psychologische beoordeeling van de handeling als zoodanig betreft, onderscheidt het zich derhalve hierin van de „Aktionsart", dat het aspect bij *elk* verbum, ongeacht den semantischen inhoud, kan optreden. Het aspect is derhalve ook a priori tijdloos en zal vooral in die talen optreden, welke de werkwoordsgedachte bij voorkeur in een nominale vorm gieten. Het Aegyptisch vormde zijn „verba" naar het model van den copulaloozen, nominalen zin met participiaal of adverbiaal praedicaat, in aansluiting (mogen wij wel zeggen) aan de taalgeographische omgeving, waarin het is opgegroeid. De Hamietische talen staan over het algemeen[6]) op den trap der tijdloosheid van het verbum, en voor de Semietische talen heeft Cohen[7]) dit reeds voor een twintigtal jaren aannemelijk trachten te maken. Uit deze, oorspronkelijk nominale constructie, ontwikkelt zich langzamerhand het tijdsbegrip in en aan de reeds bestaande vorm; waar echter het punt gelegen is, dat nominaal- en verbaalsysteem van elkaar scheidt, is in deze gevallen lang niet altijd vast te stellen. Soms gaat deze ontwikkeling zoo

2) Methodisch is deze vergelijkende wijze van grammaticale beschrijving alleen toelaatbaar, waar het de verklaring van coptische vormen door de oud-aegyptische betreft (zooals G. Steindorff's *Koptische Grammatik*); niet omgekeerd.

3) Vgl. nog in het bijzonder M. Cohen, *Sur la forme verbale égyptienne dite Pseudoparticipe*. Mém. Soc. Linguistique. Paris XXII (1921), blz. 242 e.v.

4) C. E. Sander—Hansen, *Ueber die Bildung der Modi im altägyptischen*. Det Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Hist. filolog. Skrifter I, Nr. 3, 1941.

5) Zeer duidelijk b.v. in het Russisch. Een goede uiteenzetting van wat hier onder „aspecten" wordt verstaan, vindt men bij Van Wijk's leerling C. J. Spruit, *Leerboek der Russische Taal* (1936), blz. 88 e.v.

6) Van de Hamietische talen geldt dit vooral ten opzichte van het Nigeriaansche Haussa, dat streng genomen eigenlijk alleen een Futurum kent, terwijl „praesens" en „praeteritum", „perfectum" en „imperfectum" formeel niet of nauwelijks gescheiden zijn. Vgl. laatstelijk G. Weydling, *Einführung ins Haussa* (1942) § 60.

7) M. Cohen, *Le système verbal sémitique et l'expression du temps*, 1924, passim.

geleidelijk, dat er van een onderscheidsgrens geen sprake kan zijn, soms ook blijven de oudere nominale uitdrukkingswijzen als survivals voortbestaan, wanneer de grammaticale schematiek reeds lang den temporeelen trap bereikt heeft. Zoo categorisch als Schr. zich uitdrukt, wanneer hij (§ 110) zegt, dat „in de ons bekende taal *sḏm.f* echter een actieve persoonsvorm" is, mag de zaak niet worden gesteld. Dit in aansluiting aan § 246, waarin Schr. het onderscheid tusschen *iw sḏm.f* en *iw f. sḏm.f* (en verwante constructies) herleidt tot een verschil in emphasis. M.i. hebben wij hierbij te doen met twee realisaties, de ééne nominaal, de tweede verbaal van eenzelfde werkwoordsgedachte, beide naast elkaar voortlevend, de nieuwe vorm naast de survival. In *iw sḏm.f* is de verbale eenheid *sḏm.f* het subject van *iw* „er is hij hoort, er is zijn hooren", er is zijn hooren", een constructie welke vooral in de Hamietische taalgroep gansch gewoon is[8]). Toen het temporeele schema zich in de formatie van de Aegyptische verba begon te doen gelden en dus daarmede de nominale realisatie in onbruik geraakte en dientengevolge niet meer begrepen werd, ontstond het *iw.f.sḏm.f* volgens den nieuwen regel. De oudere nominale constructie bleef echter als survival daarnaast voortbestaan. Deze verklaring (hoewel evenzeer theoretisch als de andere!) schijnt mij nog steeds, gezien de parallelle verschijnselen in de verwante taalgroep, meer aannemelijk. Hoe dit ook zijn moge: vóórdat de werkwoordsgedachte temporeel tot uitdrukking werd gebracht, werd zij nominaal gerealiseerd, hetzij als *identiteitszin* naar het schema: „mijn gehoorde is uw woord" (*sḏm.f*) of „het gehoorde voor mij is uw woord (*sḏm.n.f*)[9]); hetzij in dier voege, dat in een nominaal zinsverband de (naar *ons* gevoel *tijdelijke*) afstand tusschen agens en actio *ruimtelijk* werd uitgedrukt: „ik ben op het hooren" ik hoor; „ik ben in de richting van het hooren" ik zal hooren, enz. Hiermede nu wordt een hoogst belangrijk probleem aangesneden, dat de grenzen der eigenlijke philologie verre overschrijdt en de taalkunde onmiddellijk in de kennistheorie betrekt. Deze laatste immers stelt Ruimte en Tijd hetzij als denkcategorie (Hegel, von Hartmann), hetzij als vorm van en dus voorwaarde voor de aanschouwelijkheid (Kant e.v.) op één lijn. Beschouwt dus het criticisme Ruimte en Tijd als gelijkwaardig en gelijktijdig, de linguistiek blijkt zich hiertegen te verzetten.[10]) De boven aangeduide localistische realiseering van een (naar ons gevoel temporeele) werkwoordsgedachte, zooals die in het nominale verbaalschema tot uiting komt, stelt diachronisch de Ruimte primair aan den Tijd, terwijl zij synchronisch in vrijwel alle taalgroepen, die wij kunnen overzien, als petrefact blijft voortbestaan naast het jongere, paradigmatische tijdsschema. De linguistiek opent in dit opzicht, langs den moeizamen weg der taalpsychologie, mogelijkheden voor het probleem der kennistheorie, waarop ik elders nader hoop in te gaan, doch die ons nu te ver afzijdig zouden voeren.

Uit de enkele punten, hier aangestipt naar aanleiding van de nieuwe terminologie in de hier besproken Grammatica, moge blijken, dat de Aegyptologie nu bijkans genoegzaam gerijpt is om den hoed der philologie voor de baret der linguistiek te verwisselen, of om, zoo men wil, van de anatomische feitelijkheid der beschrijvende taalkunde voort te kunnen schrijden tot de functioneele taalphysiologie.

Voor degenen, die dezen weg zullen willen begaan, kan de Grammatica van De Buck tot betrouwbaren en leerzamen gids dienen.

Oegstgeest 5 April 1945 H. P. Blok

8) In het Engelsch patois van de XVII eeuw treffen wij constructies aan als: „So I said nothing, but *being* I was a little put out, I began singing", of ook: „I found a pipe on the chimney-piece and *being* it was twist. I put it in my pipe" (bij M. R. James, Martin's Close, in More Ghost Stories of an Antiquary, 1911). In de Hamitische talen is, ook voor ons gevoel merkbaar, deze constructie in de negatieve verbaalvormen naast het schema: „er is niet hij hoort", e.d. Deze nominale constructie (dus naar het schema: „er is...), waarbij de verbale gedachte subject is van een nominale copula en dus tijdloos en betrekkelijk onpersoonlijk wordt uitgedrukt, vindt men zeer duidelijk terug in wat Pierson in het Japansch de Tweede Phase genoemd heeft. (J. L. Pierson, *Poging om te komen tot een grondslag voor een vergelijkende grammatica* 1935, blz. 19).

9) Het tijdelijk verschil tusschen beide verbaalvormen, dat zich verder ontwikkelde, ontsprong dus oorspronkelijk aan een verschil in graad van geïnteresseerdheid van het subject aan de handeling. De graden van „afstand", welke in deze beide werkwoordsvormen agens van actio scheiden, zijn dezelfde als die welke het onderscheid tusschen direct en indirect (dativus *n*!) object bepalen.

10) Dezelfde tegenstrijdigheid geldt ten opzichte van de verhouding van het linguistische localisme tot de ruimte-tijdelijke aequipollentie bij Einstein—Malinowski, een tegenstrijdigheid echter, welke (naar ik elders hoop te kunnen aantoonen), door scherpere begripsdefinieering uit den weg kan worden geruimd.

ASSYRIOLOGIE

F. M. Th. BÖHL, *Het Gilgamesj-epos. Nationaal Heldendicht van Babylonië*, vertaald en toegelicht. Amsterdam, H. J. Paris, 1941 (8vo, VIII, 172 blz., 4 platen).

Met de verschijning van dit werk kan men niet alleen den schrijver, maar ook dat deel van het Nederlandsche volk, dat in deze dingen belang stelt, niet anders dan van harte geluk wenschen. Terecht merkt de schrijver op (blz. 5), dat een Nederlandsche vertaling van dit prachtige dichtwerk, op grond van de origineele teksten en van de nieuwste gegevens, tot nu toe ontbrak. Niet dat het Nederlandsche publiek van het Gilgamesj-epos geheel en al onkundig behoefde te zijn. In de verzameling mythen en verhalen van het oude Voor-Azië en Egypte, door H. Th. Obbink in zijn „De tuin der goden" bijeengebracht (Utrecht, W. de Haan, 1940) had ook dit gedicht uit den aard der zaak een plaats gevonden. Vervolgens kan gewezen worden op Jan H. Eekhout's *Gilgamesj, Soemerisch-Babylonisch Epos in twaalf tafelen*, dat reeds eenige jaren vóór de verschijning van Obbink's bundel het licht zag (Nijkerk, C. F. Callenbach, 1932) en reeds spoedig daarna een tweeden druk beleven mocht. Maar in Obbink's werk wordt het epos slechts naverteld en

Eekhout's gedicht is meer een vrije bewerking van het gegeven dan een wetenschappelijk verantwoorde vertaling te noemen. Een monografische behandeling van het heldendicht in het Nederlandsch liet tot heden echter op zich wachten. Daarom verheugt het ons, dat door de verschijning van Böhl's boek in deze lacune is voorzien. Naast de fraaie Engelsche vertaling van R. Campbell Thompson die in 1928 verscheen en de degelijke Duitsche van Albert Schott van 1934 neemt Böhl's vertaling een plaats in de rij der moderne vertalingen in, die zich tegenover de buitenlanders met eere weet te handhaven.

De vertaling is in het algemeen zeer gelukkig te noemen. De schrijver heeft een ernstige poging ondernomen den dichter zelf aan het woord te laten en zijn eigen versbouw en rhythme zooveel mogelijk in het Nederlandsch na te bootsen. Door het werk in strophen in te deelen, heeft hij den lezer de lectuur niet weinig vergemakkelijkt. De aanteekeningen, aan de vertaling toegevoegd, zijn kort en beknopt gehouden, maar geven toch juist genoeg om het gedicht voor den niet ter zake kundigen lezer verstaanbaar en, zoo dit mocht noodig zijn, nog meer appreciabel te maken. De bespreking van deze vertaling geeft een gereede aanleiding zich bij vernieuwing te bezinnen op de vele problemen, die ons door dit rijke en altijd weer opnieuw fascineerende dichtwerk worden opgegeven. Allereerst zou ik hier aandacht voor een min of meer formeele kwestie willen vragen. We zijn gewend van het Gilgamesj-epos te spreken. Deze titel is ook internationaal aanvaard: das Gilgamesch-Epos, the Epic of Gilgamesh, l'Épopée de Gilgameš. Maar is het wel juist hier van een epos te spreken, in de beteekenis die gewoonlijk aan dit genre litteratuur wordt gehecht? En, uiteraard een nog veel belangrijker zaak: heeft de dichter zelf zijn werk als een epos, als een heldendicht, bedoeld? Een vraag, die moeilijk te beantwoorden is, daar men hier met een simpel ja of neen niet uitkomt. De zaak is immers, dat het oude Gilgamesj-gegeven door de dichters des lands telkens weer opnieuw is bewerkt en op meer dan één wijze geïnterpreteerd. In den vorm waarin het gedicht thans in de vertaling van Böhl, die in hoofdzaak de versie volgt, die uit de bibliotheek van koning Assurbanipal voor den dag gekomen is, voor ons ligt, kan de aanwezigheid van sterke epische momenten moeilijk worden ontkend. Maar deze versie is dan ook van de hand van een der jongere bewerkers, dien we met Böhl gaarne in den tijd van Tukulti-Ninurta I of Nebucadnezar I zouden willen plaatsen, een bewerker, die het beeld van de oude Gilgamesj-figuur zooveel mogelijk van zijn mythologische bestanddeelen heeft ontdaan en van den held een bijna middeleeuwsch aandoenden ridder zonder vrees of blaam heeft gemaakt.

Met opzet spraken we zooeven van aanwezigheid van sterke epische *momenten*. Immers, zelfs in deze chevaleresque getinte versie blijft het nog te bezien, of de bewerker van het begin af aan tenslotte toch niet een heel andere intentie met zijn arbeid heeft gehad, niet zoozeer er op uit geweest is een ridder-epos te schrijven dan wel een in dichterlijk gewaad gehulde verhandeling te leveren over het probleem, dat vanouds den geest der menschen bezig gehouden heeft: het wonderlijk mysterie van leven en dood. Wij voor ons hebben nog steeds den indruk, dat het epische in dit werk, Gilgamesj's strijd met Chumbaba en andere heldendaden, weliswaar het eerst in het oog springt, maar toch niet als essentieel is bedoeld. We houden het ervoor, dat het werk het best gezien kan worden als een grandiooze commentaar op het woord, dat in den tienden zang (col. III 3—5) de schenkster tot den held spreekt:

„Toen de goden de menschen schiepen,
„hebben zij voor de menschen den dood bepaald;
„het leven hielden zij vast in hun hand."

Het doodsmotief is van den aanvang domineerend: „wie zou, o mijn vriend, aan den dood ontsnappen?" vraagt Gilgamesj reeds in den derden zang (col. IV 5) aan zijn vriend Enkidu. Het probleem waar de dichter voortdurend mee worstelt is het feit dat Gilgamesj, hoewel voor twee derde goddelijk en slechts voor één derde menschelijk, toch sterven moet. Hij heeft met het probleem geworsteld, maar het niet tot een oplossing kunnen brengen. We kunnen als modernen niet zeggen dat dit voor ons een teleurstelling beteekent. We hadden eenvoudig niet anders verwacht. Immers, wie is wel bij machte den sluier, die over het mysterie van dood en leven gespreid ligt, op te lichten? Iets anders is het of wij modernen ook maar eenige waardeering kunnen hebben voor de wijze waarop de schrijver gemeend heeft zijn lezers te moeten troosten over het feit, dat voor aardsche stervelingen het bezit van het nimmer eindigend leven nu eenmaal niet is weggelegd: de mensch is sterfelijk, dus eindig en vergankelijk, maar Uruk's muren zijn voor de eeuwigheid gebouwd, Uruk's muren zullen altijd blijven bestaan. Als dit inderdaad, gelijk ook Böhl aanneemt, door den schrijver als troost is bedoeld, dan is dit in ieder geval een zeer schrale troost en lijkt de vraag gewettigd of de zoozeer *diesseitig* gerichte Babyloniërs voor het slot van het gedicht wel zooveel meer waardeering aan den dag zullen hebben gelegd dan wij het tegenwoordig doen.

Wanneer wij de juistheid van de betiteling epos in twijfel trekken, dan staan we natuurlijk ook voor de noodzakelijkheid den ondertitel wat nauwkeuriger te bezien. Böhl formuleert den ondertitel als: *Nationaal heldendicht van Babylonië.* Deze formuleering en kwalificatie staat echter open voor misverstand. Immers, in welken zin moet hier het adjectief „nationaal" worden opgevat? „Nationaal" in den zin, waarin de Aeneïs voor de Romeinen en de Ilias voor de Grieken het nationale epos bij uitnemendheid is geweest, is het Gilgamesj-epos voor de Babyloniërs zeker niet. Daarvoor is de inhoud van dit werk van dien der genoemde nationale epen te zeer verschillend. Op blz. 11 van zijn boek blijkt Böhl echter een andere interpretatie van het begrip te bedoelen. Het nationale van het Gilgamesj-epos zit voor Böhl vooral hierin, dat in dit gedicht door den schrijver zeer bewust de vereering van den specifiek Babylonischen, sterk ethisch getinten god Sjamasj wordt gepropageerd en de dienst van andere goeden, die vooral in de Sumerische levens- en wereldbeschouwing een groote rol spelen, wordt afgewezen. De controverse gaat met name tusschen Isjtar, de godin der wellust en Sjamasj, den god van waarheid en recht. Voor den dichter is het duidelijk dat deze controverse niet overbrugd kan worden: wie Sjamasj wil belijden, moet zich van Isjtar afkeeren. Monotheïstische of ook zelfs maar monolatrische tendenzen ten gunste van Sjamasj zijn in het werk echter niet aan te wijzen. Er is alleen van een zekere voorkeur sprake. Merkwaardig zijn bv. de tegenstellingen, die „unausgeglichen" naast elkaar zijn blijven staan. In den eersten zang (col. I 20—25) heet het dat de goden, van wie Sjamasj en Hadad met name worden genoemd, in de schepping van Gilgamesj een groot aandeel hebben gehad. Maar in denzelfden zang wordt even verder Gilgamesj's schepping uitsluitend aan Aruru (Isjtar) toegeschreven:

„Gij toch zijt het, die dezen ontstuimigen oeros
geschapen hebt...."

(col. II 20, cf 30).

Zijn hier sporen dat het door den dichter gebruikte oude materiaal onvoldoende bewerkt is gebleven of behoort deze „Unausgeglichenheit" eenvoudig bij het geestelijk klimaat waarin deze mensch zelf leeft?

We wijzen nog op een andere frappante tegenstelling, nl. op die, welke betrekking heeft op het z.g. *ius primae noctis.* Het is onmiskenbaar, dat het feit dat Gilgamesj als tiran van Uruk herhaaldelijk van dit recht gebruik maakt, 's dichters woede en verontwaardiging opwekt. Het herinnert hem weer aan de zoozeer door hem verfoeide wellustige practijken in Isjtar's eeredienst. Maar in den tweeden zang (col, IV 30 vv.) laat hij den bode tot Enkidu zeggen dat dit *ius primae noctis* niet alleen een recht van Gilgamesj, maar zelfs een opdracht voor hem is:

„Met de tot echtgenoote bestemde
„slaapt hij eerst, daarna de man;
„door goddelijk besluit is hem dit opgedragen;
„door den bouw van zijn lichaam heeft hij dit voorrecht!"

In dit geval zijn we geneigd aan een onvoldoende bewerking van het materiaal te denken. Steeds grooter wordt nu echter ons verlangen het oorspronkelijk materiaal nog eens te mogen leeren kennen. Het is te hopen, dat de Sumerische versie, waarvan tot nu toe slechts enkele brokstukken tot ons gekomen zijn, nog eens in haar geheel aan het licht zal worden gebracht. Eenerzijds zal dan veel, wat ons in den vorm, waarin het gedicht thans voor ons ligt, onverstaanbaar is, duidelijker worden en anderzijds zal daardoor de bedoeling, die de dichter met zijn bewerking van het gegeven heeft gehad, wellicht nog scherper in het licht worden gesteld.

Voorloopig plaatst de wijze, waarop de dichter de controverse Sjamasj-Isjtar in zijn werk behandeld

heeft, ons nog voor vele raadsels. Mag Gilgamesj dan, gelijk Böhl meent, door den invloed van Sjamasj, den god van waarheid en recht, geleidelijk innerlijk gelouterd zijn en Uruk als een ander mensch binnentreden dan hij het destijds verlaten had, het doet niets af van het feit, dat tenslotte ook hier de vrouw het laatste woord heeft. Isjtar's wraak over de haar aangedane beleedigingen is verschrikkelijk. Enkidu bekoopt zijn *hubris* met den dood. Straks zal Gilgamesj hem in den dood volgen. Isjtar zal er immers voor zorgen dat ook hij zijn straf niet ontloopt. Reeds ligt er een slang op de loer om op listige wijze Gilgamesj het met zooveel moeite verworven levenskruid te ontfutselen....

Een godin van de statuur van Isjtar kan men nu eenmaal niet straffeloos beleedigen. En zelfs Sjamasj, hoewel met deernis over zijn lot bewogen, kan, als het er op aan komt, tenslotte niets voor zijn gunsteling doen:

„Gilgamesj, waar zwerft gij toch heen?
„Het leven dat gij zoekt, zult gij niet vinden!"

(Tiende zang, col. I 7—8).

In Böhl's opvatting van de beteekenis der zeven brooden (elfde zang, regel 210 vv), ons reeds van de collegebanken bekend, hebben we ons ook nu nog niet kunnen vinden. De zeven brooden zouden verbeelden: 1. de geboorte en de kindsheid; 2. de groei; 3. de geslachtsrijpheid en het huwelijk; 4. de jeugdige kracht; 5. de mannelijke leeftijd; 6. de grijsheid; 7. de dood. De verklaring is vernuftig. Toch gelooven we dat de exegeet er meer in geeft dan de schrijver heeft bedoeld. Misschien is het beter met Landsberger (JEOL I, 33) in deze zeven brooden niet meer te willen vinden dan alleen het onweersprekelijk bewijs, dat en hoelang de held geslapen heeft. Dat deze onderstelling alleen te handhaven is door aan te nemen, dat in vers 210 van bedrog en niet van medelijden sprake is, kunnen wij niet inzien. „Der menschheid jammer grijpt u soms aan?" vraagt Utanapisjtim aan zijn vrouw, „welnu, doe wat ik u zeg en gij zult zien dat deze mensch niet te helpen is". Waarop de vrouw dan de zeven brooden bakt, die Gilgamesj straks het handtastelijk bewijs zullen leveren, dat hij inderdaad zeven dagen lang geslapen heeft, een duidelijke illustratie daarvan hoe sterfelijk hij is.

Op deze wijze voortgaande zou de bespreking van Böhl's prachtige vertaling licht tot een essay over het Gilgamesj-epos uitgroeien, wat ditmaal echter niet de bedoeling was. Besluiten we met nogmaals onze dankbaarheid uit te spreken, dat deze bij uitstek bevoegde assyrioloog dit heerlijke werk op zoo uitnemende wijze voor een breeder publiek toegankelijk heeft gemaakt.

Weerselo, April 1945 H. A. Brongers

PRAE-HELLEENSCHE BESCHAVINGEN

Sir GEORGE HILL, *A History of Cyprus*, Volume I, *To the Conquest by Richard Lion Heart.* Cambridge, at the University Press, 1940 (8vo, 352 blz., 15 pl., 1 schetskaartje in den tekst, 2 kaarten).

De groote Engelsche uitgave van *The Cambridge Ancient History* (afgekort CAH) geniet terecht een groote vermaardheid: een schitterend monument op den weg van de bestudeering der oude geschiedenis van de landen om de Middellandsche Zee. Vooraanstaande menschen van het vak gaven er in internationale samenwerking hun beste krachten aan. Het is dan ook een indrukwekkend geheel geworden, waar we voor vrijwel elk onderdeel van de oude geschiedenis in terecht kunnen. En eenzijdig of droog tot jaartallen en feiten beperkt gebleven is de uitgave ook allerminst. De geschiedenis wordt er veeleer als een spannend schouwtooneel in opgevoerd, met achtergrond en beteekenis erbij. Uitstekend is tevens de bedoeling en naar evenredigheid de uitvoering geweest, om ook hoofdstukken over de kunsthistorische ontwikkeling van de betrokken perioden en gewesten in het werk op te nemen. Natuurlijk zal de geschiedkundige draad zelden of nooit samenvallen met den kunsthistorisch-archaeologischen. 't Zijn tenslotte afzonderlijke ontwikkelingen. Maar toch kan het een tot toelichting van het ander dienen, en omgekeerd. Een ieder kan er zich dadelijk van vergewissen, zoo hij de 12 deelen tekst (1924—1939) van de CAH met de bijbehoorende deelen platen, waarvan er tot 1939 in totaal 5 zijn verschenen, ter hand neemt. De Cambridge University heeft evenveel lauweren geoogst op het gebied van het geschiedkundige als van het archaeologische onderzoek. Hoe zou binnen het tweede rayon een werk als van J. D. Beazley en B. Ashmole, *Greek Sculpture & Painting*. (Cambridge 1932) in zijn soort te overtreffen zijn? Er is haast geen onderwerp van de oude geschiedenis of van de archaeologie te noemen, of er is in de CAH iets zeer lezenswaardigs, met wat afbeeldingen toegelicht, over te vinden. Toch blijven er natuurlijk genoeg punten over, die met de uiteenzettingen in de CAH nog geenszins voor altijd zijn afgedaan. Hoe zou het anders kunnen? Het blijft uitermate welkom, als er buiten het standaardwerk van de oude geschiedenis in haar geheel, nog geregeld opstellen en monographieën over onderwerpen van meer gespecialiseerd onderzoek op zichzelf verschijnen. En ook op dit terrein munt de school van Cambridge uit. Over de Hellenistische rijken in Azië is het noodige in de CAH geschreven, maar het genot dat het geniale boek van W. W. Tarn, *The Greeks in Bactria & India* (Cambridge 1938) ons verschaft, is toch weer iets aparts. Zoo kunnen we sedert 1940 de verschijning begroeten van een mooi samenvattend boek over de geschiedenis van Cyprus, van den vroegsten tijd tot de verovering door Richard Leeuwenhart tegen het einde van de 12e eeuw na Chr. Het is het werk van Sir George Hill. Meer dan dertig jaar van ijverige naspeuringen naar de geschiedenis van het eiland, dat hem zoo sterk aantrok, zijn in het boek van den Engelschen geleerde verwerkt. Men begrijpt hoeveel er mee is gewonnen, een geschiedenis te bezitten van Cyprus, en voor wat het eiland is geweest, uit de pen van zulk een ervaren kenner als Sir George Hill. We hebben daar veel meer aan, dan wanneer we met aanhalingen in niet rechtstreeksch verband met de geschiedenis van landen om Cyprus, in de CAH zouden moeten volstaan.

Het ligt in de aardrijkskundige ligging van Cyprus, en in het bestel der geschiedenis van de omringende landen opgesloten, dat het eiland heel weinig eigen geschiedenis heeft gehad. Het is meer van alles wat van datgene waar de historische ontwikkeling in de streken van Klein-Azië, Syrië en Egypte, en niet in de laatste plaats de wereld van de Egeïsche Zee door wordt gekenmerkt. Hill laat dit in zijn geheele werk goed uitkomen. 't Is niet te ontkennen dat dit verschijnsel wat ongelukkig indruischt tegen den opzet van het geschiedwerk „*A History of Cyprus*", dat uit den aard der zaak gaarne den nadruk zou willen leggen op het eigen Cypriotische. De geschiedenis en de beschaving van Cyprus zijn voornamelijk uit vreemden gezichtshoek te bekijken, een geschiedschrijving op grond van het Cypriotische materiaal alleen loopt op niets uit. Deze afhankelijkheid van broksgewijze tot ons komende informatie van elders, geeft aan de geschiedenis van Cyprus iets onrustigs en gespletens. Er is moeilijk eenheid van teekening in te brengen. Men ziet de omstandigheden waaronder Hill heeft gewerkt zijn niet al te gunstig of dankbaar. Slechts een veelzijdig kenner, niet enkel van het weinige Cypriotische op zichzelf, doch ook van de geschiedenis van de peripherie van het eiland, kan er zich aan wagen. De belezenheid en de alles in het geding brengende werkwijze van Hill beantwoorden evenwel ruimschoots aan deze hooge eischen. Zijn boek geeft een buitengewoon gave en geslaagde synthese, die ver uitgaat boven het beste, wat er totdusver aan monographieën over de geschiedenis (bijv. R. Gunnis, *Historic Cyprus*, Londen 1936) en de archaeologie (S. Casson, *Ancient Cyprus, its Art and Archaeology*, Londen 1937; C. Watzinger, *Kypros* in W. Otto, *Handbuch der Archäologie* I, München 1939, 824—848: pl. 195—204, beschrijving pp. XXXV—XXXVI) van het eiland is verschenen. Definitief kan ook het boek van Hill niet zijn. De schrijver merkt zelf in zijn voorrede blz. IX—X op, dat de vroege geschiedenis van Cyprus, tengevolge van de schaarsche en veelal sprakelooze gegevens, noodgedwongen uiterst onzeker blijft. Het is „A History, or rather an attempt to it". Die onzekerheid woedt reeds van alle kanten in het voorhistorische steenen tijdperk. Dan over de lange periode van het brons (voor Cyprus past „met name" meer het koper), zeer bij schatting van het midden van het 3e millennium tot plm. 1100 v. Chr., en allengs meer de historie onder de Phoeniciërs, Assyriërs, Perzen, Grieken, Macedoniërs en Romeinen tegemoet. De geschiedenis van Cyprus in de Oudheid moet ook uit gegevens van zeer verspreiden en onvolledigen aard grootendeels met den moed der verondersteling ineens worden opgebouwd. Anders vervaagt de Cypriotische geschiedenis tot in die verschieten, waarin zij bijna steeds is gehuld. Hill heeft dapper en onvervaard een geschiedenis neergeschreven. Een compliment temeer voor de betoonde onverschrokkenheid. Maar, een andere onderzoeker — en die zijn er onder de Engelschen stellig, het eiland Cyprus is altijd met groote toewijding geëxploreerd — heeft het onbetwistbare recht op allerlei punten van de zienswijze van Hill af te wijken.

Het spreekt vanzelf, dat we Cyprus voor een artikel in BiOr graag meer van den Oosterschen, of ook nog wel Egeïsch-Myceenschen kant, voor de tijdperken tot ± 1100 v. Chr., met naar verhouding minder belangstelling voor den tijd nadien, willen bekijken. Doch voor Hill gaat het juist in de eerste plaats om de late episodes, te beginnen met den tijd der diadochen (hoofdstukken VIII—XII, blz. 156 vlgg.). Hoe rekbaar de kolommen van dit tijdschrift ook mogen zijn, een zekere grens moet er wezen. Wij doen er dus verstandig aan, ofschoon het eigenlijk niet billijk is voor de beoordeeling van Sir Hill's werk, om ons voor deze bespreking hoofdzakelijk tot de eerste hoofdstukken van het boek te beperken. Reeds het eerste hoofdstuk — na de zeer uitvoerige literatuurlijsten — getuigt van een oorspronkelijken kijk op de zaken, die de geschiedenis van Cyprus betreffen. Het hoofdstuk is getiteld „The Land", blz. 1—14, en wil ons op de hoogte stellen van de aardrijkskundige ligging en gesteldheid van het eiland. Zooals het gansche werk is het levendig en in onderhoudenden en beschaafden stijl geschreven. Verrijkt met de „fundamenteele" kennis dat Cyprus ook aardrijkskundig veel met Syrië en Klein-Azië te maken heeft — de kust van beide landen is van sommige punten op Cyprus met het bloote oog te onderscheiden — lezen we verder. We verdiepen ons dan in de hoofdstukken over het Neolithicum en den Bronstijd (hoofdstukken II—III, blz. 15—54). Het is een dubbele bevestiging van hoofdstuk I: Cyprus een mikpunt van invloeden uit contreien rondom. Wanneer we in den langen bronstijd het waagstuk van dateeringen kunnen volbrengen, dan zijn die uiteindelijk verankerd op de geschiedenis en de archaeologie van West-Azië of Egypte. Hill documenteert zijn betoog meestal voortreffelijk, met gebruikmaking van een uitgebreid bibliographisch apparaat, waar bijv. in menige groote bibliotheek in Nederland maar heel weinig van is vertegenwoordigd. Natuurlijk is hem niettemin soms iets ontgaan, wat een ander toevallig wel onder de oogen heeft gekregen. Zoo vermeldt hij (blz. 46) als literatuur voor het probleem der Aḫḫijavā — zeer typeerend, weer indirect voor Cyprus van belang — wel F. Schachermeyr, *Hethiter und Achäer*, MAOG IX, 1935, doch niet de bespreking van Schachermeyr's werk door K. Bittel, in een tijdschrift, waar men zulks ook slechts door bloot toeval eens in moet tegenkomen: Germania 20, 1936, 279—283. Men weet wat het vraagstuk der Aḫḫijavā behelst. In de Hethietische koningsarchieven van Boğazköy in Anatolië, uit de 14e en 13e eeuw v. Chr., treffen we herhaaldelijk een volk, dat in het Zuiden en Westen van het Hethietische rijk in Klein-Azië moet hebben gezeten, onder den naam van Aḫḫijavā aan, vgl. het groote werk van den Münchener Hethietoloog F. Sommer, *Die Aḫḫijavā-Urkunden*, München 1932 = ABAW Neue Folge 6. Zijn dit nu vroege Grieken, dragers der beschaving van Tiryns en Mycene, of niet? Of in hoeverre is het begrip bij de Hethieten eigenlijk begrensd of niet? Bij Bittel o.a. vindt men alles in een kort en overzichtelijk bestek bijeen, terwijl Schachermeyr met wetenschappelijke breedsprakigheid één bepaalde opvatting (Aḫḫijavā zijn de vroege Grieken) verkondigt. Doch gelijk gezegd, het heele vraagstuk komt in het boek van Hill slechts in het voorbijgaan ter sprake. Het hoofdstuk over den bronstijd geeft m.i. meer een vlot overzicht van de problemen die de bronstijd ons stelt, dan een uitvoerige bespreking of oplossing. De opgravingen, die op Cyprus zijn gedaan, hebben op verschillende plaatsen materiaal, dat in den bronstijd moet worden geplaatst, opgeleverd. We denken aan die van de Zweden 1927—1931. Vgl. mijn bespreking van de kolossale uitgave der *Swedish Cyprus Expedition* in BiOr I, 5, 1944, 81—84. Het is duidelijk dat Cyprus in het tijdperk van het brons tot plm. 1100 v. Chr. wat heeft beteekend. De inhoud der rijke graven spreekt een voor geen anderen uitleg vatbare taal, ook al hooren we er allerlei klanken door elkaar heen in: Anatolisch, Cilicisch, Syrisch, Egyptisch en Egeïsch.

Zeer verschillend en veelsoortig zijn ook de stroomingen op godsdienstig terrein, die elkaar op Cyprus hebben ontmoet. Het vierde hoofdstuk is eraan gewijd: The Religion of Early Cyprus. Tot den vroegsten tijd is deze schets overigens niet beperkt, ofschoon men het op grond van de plaatsing in het boek zou kunnen denken. Integendeel, eigenlijk bevat het al het sporadische, wat we over den godsdienst op Cyprus over den geheelen tijd, welken het boek bestrijkt, af weten. Uitvoerig bespreekt de schrijver den bekenden cultus van Aphrodite in Paphos, vooral in den tijd na 500 v. Chr., waarin Cyprus een sterk Grieksch aspect aannam, zoowel historisch als cultureel. Het is een dienst met onmiskenbaar Oostersche trekken: de godin Aphrodite als godin van vruchtbaarheid, chthonisch en kosmisch getint. Men heeft eene dergelijke Aphrodite ook wel eens in de zuiver-Grieksche wereld vereerd, vgl. Ch. Picard, in Berytus II, 1935, 13—17, pl. IX, 1. Doch als het chthonische sterk op den voorgrond treedt, is er meestal een Syrisch-Oostersche invloed werkzaam. De omstandigheid, dat het beeld van Aphrodite in Paphos, zooals dat op Grieksche munten uit het begin van de 4e eeuw v. Chr. verschijnt, vgl. Hill, blz. 73 noot 6, een Grieksch beeld gelijk was, zegt weinig voor de geaardheid van den dienst. Hill meent dat het beeld in Paphos beïnvloed is door het beeld van Nemesis van Rhamnus, een werk van den beeldhouwer Agorakritos van Paros, een leerling van Phidias, (2e helft 5e eeuw v. Chr.). Me dunkt, deze bewering had wel eenige nadere adstructie en verduidelijking verdiend. De lezer moet maar weten, wat onder de Nemesis van Agorakritos wordt bedoeld. Het bewuste beeld, en deszelfs in toreutische techniek versierd voetstuk, is het onderwerp van onverdroten onderzoekingen geweest in de klassieke archaeologie. Een geleerde als L. Pallat (in Göttingen) wijdde er, over tientallen jaren verdeeld, de noodige aandacht aan: JDAI, 9, 1894, 1 vlgg., nadien NAWG 1941, Nr. 10, 203—224 met 3 pl. Daarnaast de opvatting

van L. Curtius DLZ, 1927, 408: Pallat's voorstel behoort „zu den schönen Träumen, wie sie jeden von uns eine Zeitlang locken und narren", daarentegen H. Schrader in Wiener Jahreshefte 32, 1940, 171 en V. H. Poulsen. *Phidias und sein Kreis*, From the Collections of the Ny Carlsberg Glyptothek 3, 1942, 33—92, met vele afb. Hill's denkbeeld dat het beeld van Aphrodite in Paphos terug gaat op dat van Nemesis van Agorakritos, komt zonder de noodige staving en bibliographische verantwoording.

Doch laten we nu ook de schets van den godsdienst op Cyprus met een woord van warmen dank voor het geheel rusten, en de hoofdstukken V en VI vermelden. Daarin wordt de kolonisatie op Cyprus van de Grieken, waaronder al de Myceensche koopvaarders en handelslieden worden gerekend, Phoeniciërs, Assyriërs en Egyptenaren vermeld blz. 82—110. De chronologische afsluiting vormt het bewind der 26e, Saïtische, dynastie in Egypte, 663—525 v. Chr., die veel invloed, op elk gebied, op de Cypriotische zaken heeft uitgeoefend. Het hoofdstuk dat dan komt, behandelt de periode van Perzisch-Grieksch geharrewar over Cyprus, tot het optreden van Alexander den Grooten, blz. 111—155, wederom uitstekend rekening houdend met de jongste onderzoekingen. We raken hier meteen een punt aan, waarop het boek boven iedere loftuiting verheven is: het is geheel bij, wat den stand van onze kennis betreft. De schrijver heeft dit weten te bereiken, door voor allerlei meer gespecialiseerde zaken, kenners van een apart rayon om hun oordeel en voorstellen te vragen. Een voorbeeld ter navolging! De wetenschap moet op voet van intieme gedachtenwisseling worden beoefend. Voor het gedeelte over den tijd van overwegend Griekschen invloed op Cyprus, te beginnen met het einde van de 6e eeuw v. Chr. tot onder de Hellenistische monarchen, heeft Hill dankbaar gebruik gemaakt van de raadgevingen van W. W. Tarn. Verkwikken doet ons het relaas van het onderlinge gehaspel der Grieken op Cyprus niet. Trouwens nooit, wanneer Grieken elkaar het bestaan van hun naar buiten verderfelijk eenkennige stadsstaatjes betwisten. Waar de Grieken ook zaten, in binnen- of buitenland, ze verzwakten elkaar onherstelbaar, in onderlingen strijd met elkander gewikkeld. Een verademing dat er nog een Grieksche kunst bestaat, bij wijze van Panhelleensche revanche voor alle beschamende staatkundige verbrokkeling!

Doch een eenmaal gedane belofte van beperking moet men gestand doen. Wat er op Cyprus na de Grieken (Romeinen, Byzantijnen, sedert 648/9 voor het eerst de Islam) is gebeurd, is weer iets om van klassieke zijde te behandelen, de laatste periode in Hill's boek, tot de onderneming van Richard Leeuwenhart in 1191, meer voor mediaevisten. Genoeg, wanneer we even doen uitkomen, dat de bewuste hoofdstukken een prima verzorgden indruk maken. Toch blijven er nog de waardevolle en boeiende uiteenzettingen in hoofdstuk X, „The Arts in Pre-Roman Cyprus", blz. 212—225 over, om even bij stil te staan. Het is weer 'Cambridge' op zijn best: geschiedenis en kunstgeschiedenis elkaar toelichtend en verduidelijkend. In dit hoofdstuk ontwikkelt de schrijver een opvatting inzake de kunst op Cyprus, die sterk afwijkt van die van zijn landgenoot S. Casson, vide supra. Voor beide onderzoekers komt het in de eerste plaats aan op de kunstwerken die onder Grieksche invloed, met bijna altijd wat Oostersch-Egyptische stroomingen erdoorheen, zijn gewrocht. Om het verschil op gevaar van al te vlakke vereenvoudiging weer te geven. Hill acht het eigen Cypriotische uiterst gering; Casson kent er een tamelijk groote plaats aan toe. Het heeft weinig zin om over deze dingen te praten, men moet eigenlijk voor een bepaald kunstwerk staande, voelen hoe en wat. Tenslotte zijn er ook in ons land archaeologische verzamelingen, waar het eiland Cyprus in den vorm van aardewerk of sculptuur is vertegenwoordigd. Laten we eerst een bezoek brengen aan het Allard Pierson Museum te Amsterdam. In werkelijkheid zal het op dit oogenblik niet kunnen geschieden. Twee representatieve koppen, die omstreeks 550 v. Chr. zullen zijn gebeeldhouwd, zijn uit de verzameling van wijlen Professor Dr C. W. Lunsingh Scheurleer in Amsterdam gekomen. Ze zijn onlangs nog, met andere Cypriotische stukken, goed afgebeeld en besproken in het Amsterdamsche proefschrift van C. S. Ponger, *Katalog der griechischen und römischen Sculptur, der steinernen Gegenstände und der Stuckplastik im Allard Pierson Museum zu Amsterdam*, Amsterdam 1942 = Archaeologisch-Historische Bijdragen Allard Pierson Stichting, Universiteit van Amsterdam XI. Daarin blz. 4—5 en pl. I onderaan. Stijl en voorkomen van beide kalksteenen mannenkoppen zijn welhaast een kleinste gemeene-veelvoud van Oostersche elementen dier dagen te noemen. De Zweden die op Cyprus hebben gegraven van 1927—1931, plegen bij zulke stukken op een verwant verschijnsel in de Etrurische kunst opmerkzaam te maken. In beide klassen van monumenten een Oostersch allerlei. E. Gjerstad, Konsthistorisk Tidskrift 2, 1933, 51 vlgg.; A. Westholm, Konsthistorisk Tidskrift 11, 1942, 1—6, met afb. Toch gaat deze vergelijking maar zeer ten deele op. De Etruriërs kunnen uit hun oude woonplaatsen in Klein-Azië wel het een en ander naar het Westen hebben meegenomen, dat hebben ze zeker. Maar het karakter hunner beschaving, gelijk die zich sedert het eind van 8e eeuw v. Chr. op Toskaansche bodem — met een modern begrip — heeft ontwikkeld, ligt geheel binnen Italische beschavingsvoegen. Italisch, met ruime ontvankelijkheid voor Grieksche en naderhand Hellenistische invloeden. Vgl. T. Dohrn, *Die schwarzfigurigen etruskischen Vasen aus der 2. Hälfte des 6. Jahrhunderts*, Diss. Keulen 1935, en dezelfde in StE XII, 1938, 287. Maar het is waar, dat het den archaeoloog, die met een door aanleg en oefening verkregen „discriminative sense" gewapend voor Cypriotische of Etrurische oudheden komt te staan, soms vreemd te moede is. 't Is nauwelijks uit te maken hoe de invloeden door elkaar heen loopen. Het best is de Cypriotische stijl nog te ontleden bij stukken van tegen 500 v. Chr. en eeuwen nadien, toen het Grieksche de overhand kreeg. Om dat duidelijk te maken, nemen we als voorbeeld den mooien kop in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. En wel het 38 cm hooge stuk, dat ook op de tentoonstelling is geweest ter gelegenheid van het 40-jarig regeeringsjubileum onzer Landsvrouwe, in de hoofdstad. Zie den catalogus *Uit de schatkamers der oudheid*, Amsterdam 1938, blz. 24 (nr. 601), pl. 41. Het is een archaïsche kop van een gebaarden man, een krans om het hoofd, misschien even later, dan ook in den catalogus wordt gedaan, te plaatsen: 500—490 v. Chr. Goed te vergelijken is een Cypriotische kop, welke door toedoen van Karl Purgold in den vorigen wereldoorlog in de Herzogliche Anstalten für Kunst und Wissenschaft, Schloss Friedenstein, Gotha, terecht kwam. Het nog nergens gepubliceerde stuk zou, voorzoover ik op een photo in mijn bezit mag afgaan, niet kwaad in den tijd 490—480 v. Chr. passen. Men ziet, dat er in allerlei verzamelingen Cypriotisch materiaal schuilt. De kennismaking hiermee levert altijd een merkwaardige gewaarwording op. Hill's uiteenzettingen kunnen ons hierbij van groote bemiddelende waarde zijn. De titelplaat van het boek vertoont een volbloed Cypriotischen vrouwenkop van kalksteen, 23.5 cm hoog, uit het paleis van Vouni (bij het oude Soli) door de Zweden blootgelegd. Vgl. E. Gjerstad en anderen, *The Swedisch Cyprus Expedition*. Vol. III, Text, 1937, 230 (nr. 17), 289 en Vol. III. Plates, 1937, pl. XLVIII en XLIX bovenaan. De vrouw draagt een samengestelden hoofdtooi. De vorm van het gelaat heeft veel van Jonische (Oost-Grieksche) stukken uit de rijpe archaïsche periode. De kop uit Vouni is misschien 490—480 v. Chr. ontstaan. Dat komt ook uit met de plaats in het paleis van Vouni, waar het stuk voor den dag kwam. De geschiedenis van het paleis in Vouni kan eigenlijk niet verder teruggaan dan 498 v. Chr., het jaar van den Jonischen opstand onder Aristokypros, koning van Soli, tegen Perzië. Het lijkt me dat Hill voor zijn titelplaat geen gelukkiger keuze had kunnen doen. Dezelfde kop prijkt ook op de deelen III, tekst en platen, van de expeditie van Gjerstad en de zijnen. We kunnen den kop, in onze hoedanigheid van puristen, die liever iets geheel Grieksch, c.q. Oostersch of Egyptisch hebben, dan een vermenging van elementen, meer bizar en curieus vinden, dan een evenwichtig kunstwerk. Interessant en eigenaardig, bovendien in zijn soort een zeer goed werk, blijft het zeker. Hill ziet in den kop iets van de schoonheid van Fransche Gothiek, blz. 218. Dat is een zeer persoonlijke indruk. We leven in een tijd, die het persoonlijke in de wetenschap vaak boven alle toppen verheft. En goeddeels terecht! Maar de eerste plicht luidt toch, dat we ons werk zooveel mogelijk op een algemeene basis moeten opbouwen. Bij Sir George Hill is het persoonlijke een welkome, kostbare factor gebleven.

Ik maak me er echter, op dit punt van afsluiting gekomen, een verwijt van, in het geheel geen eenheid van lijn in mijn bespreking te hebben gebracht. 't Was hoogstens zoo hier en daar iets naar voren brengen. Maar de imponderabilia van de geschiedenis en de archaeologie van Cyprus zijn nu eenmaal: capita disiecta. Organische eenheid is er te weinig in, om die te scheppen. Ook al zal de toekomst nieuw licht op het oude Cyprus werpen, dan blijft dat nog zoo. Zelfs het boek van Hill geeft zoo hier en daar wat, en dat de voortreffelijkheid zelve, maar de eenheid erin is slechts dit, dat het een boekdeel is. We mogen voor het gebodene den schrijver uitermate dankbaar zijn. Dit zullen zoowel de specialisten op het gebied van Cyprus gevoelen, als alle belangstellenden van buitenaf. Beide categorieën kunnen uit het mooi uitgegeven boek zeer veel opdoen. De eenige slordigheden in den druk waar mijn oog op viel, werden opgeleverd door de spelling en weergave van namen van Duitsche archaeologen: blz. 49 noot 4 Jirju i.p.v. Jirku, blz. 225 noot 1 Homan—Wedeking i.p.v. Homann—Wedeking, en soms inconsequenties met voorletters. Het is een knap werk, plezierig en prettig geschreven: Engelsch op zijn best. We zullen hopen dat het vervolg over de geschiedenis van Cyprus na de verovering door Richard Leeuwenhart al evenzeer geslaagd zal uitvallen. Misschien is het na 1940 inmiddels al lang en breed verschenen. Weten kunnen we het onder de huidige omstandigheden niet, afwachten is ook hier het eenige!

Leiden, 13 December 1944 C. KERN

TECHNIEK

Artefacten als werktuigen

Naar aanleiding van: André Leroi—Gourhan, *Evolution et techniques I, L'homme et la matière*, Paris, Albin Michel, 1943 (8vo, 363 blz., 577 ill.)

Dit Fransche boek, waarvan een tweede deel *Milieu et Techniques* wel is aangekondigd, doch nog niet is verschenen, beteekent een mijlpaal in onze studie van het praehistorische en antieke werktuig. Het is immers een bedroevend feit, dat het oude werktuig en alle andere overblijfselen van de materieele beschaving dier tijden maar al te lang reeds vooral naar vorm en aesthetische waarde, doch maar al te zelden naar technische merites is beoordeeld en besproken. Dit ligt natuurlijk grootendeels aan het feit, dat zij, die deze oude werktuigen en maaksels bestudeeren voornamelijk oudheidkundigen of kunsthistorici zijn, doch zelden de noodige technische scholing bezitten om het werktuig als werktuig recht te doen wedervaren of het product van deze werktuigen op zijn technische merites te beoordeelen. Ware dit zoo, dan zouden wij ongetwijfeld reeds lang de verschuivingen in onze huidige groepeering dier artefacten hebben gehad, die ons thans nog te wachten staan, en die ons beeld van de praehistorie mogelijk zeer ingrijpend zullen wijzigen.

Alvorens bovenstaand boek als representant van de Fransche school te bespreken moeten wij nader ingaan op het werk, dat van Duitsche zijde over dit onderwerp is gedaan, en wel vrijwel uitsluitend door F. Herig (en G. Kraft). Herig wijdde in de twintiger jaren verschillende studies aan het oude werktuig, met name *Wiedergefundene Urformen. Neue*

Dokumente der Menschheitsgeschichte I von O. Hauser (Weimar 1928) en *Menschenhand und Kulturwerden, Einführung in die Manufaktologie* (Weimar 1929), welk laatste werk aangevuld en uitgebreid werd opgenomen in het *Handbuch der Arbeitswissenschaft* onder den titel *Hand und Maschine*, IV, 1 (Halle 1934).

Dit laatste boek is in zooverre van minder belang voor ons, omdat het de moderne machine behandelt als verlengstuk van de menschelijke hand en daarbij streeft naar een rationaliseering van de bediening van de machine als *superhand*. Wel is opvallend, dat hij hier een groote plaats inruimt aan de bespreking van de hanteering van het praehistorische werktuig alsmede aan de verschillende typen van kunsthanden om beide typen van gegevens in zijn verdere bespreking van de machine te benutten.

Voor ons is van veel meer belang het eerste boekje, verder een artikel over *Steinzeitliche Technik* (Beiträge zur Geschichte der Technik und Industrie, 19, 1929, 92—98) en vooral de studie van Herig en Kraft, *Die Form der paläolithischen Geräte* (Archiv f. Anthropologie, XXII (4), 1932, 177—256). Herig betoogt daarin, dat het van essentieel belang is de juiste verhouding van hand-verrichting-werktuig te kennen en ook die van hand-werktuig-werkstuk, wil men de doelmatigheid van de producten der palaeotechniek leeren kennen. Gezien de variaties in de oude werktuigen moet men ook hier statistisch te werk gaan en zijne analyses van het werktuig verkrijgen door een volledige groep gevonden werktuigen te onderzoeken. Ook hier kan alleen een statistisch onderzoek tot resultaten voeren, evenals dit voor analyses van antieke metalen voorwerpen zoo vaak door ondergeteekende is bepleit. Reeds vóór Herig heeft o.a. L. Pfeiffer in zijn *Werkzeuge der Steinzeitmenschen* (Jena 1920) gepoogd zich te orienteeren over ontstaan en doelmatigheid der oude werktuigen, doch hij slaagde hier maar ten deele in, daar hij onvoldoende technisch geschoold was.

Aan het oude werktuig moet men onderscheiden de handzijde (heft of greep) en de werkzijde (snede, lemmet, etc.). Zeer vaak is de handzijde verloren gegaan (het heft was bv. van hout!), zoodat we slechts uit de studie van de werkzijde conclusies over de mogelijke afmetingen van dit heft kunnen trekken en eventueel over de vorm.

Daar ons uit skeletvondsten bekend is dat ook in het Palaeolithicum de menschenhand even groot en gelijk gevormd was, mogen we dus conclusie trekken uit de hanteering der oude werktuigen door een moderne hand. Herig onderscheidt een viertal kenmerkende hanteeringen, nl. de griffel-, boor-, kras- en stoot(slag)-houding. Neemt men moderne en oude werktuigen van deze vier typen na beroeten in de hand, dan blijkt, dat zij op dezelfde wijze worden gehanteerd (vide het beroete oppervlak van de hand in bijgaande Figuur 1).

Na deze verantwoording van zijn wijze van onderzoek gaat Herig over tot een groepeering der werktuigen in verband met hunne verrichting en onderscheidt dan grijp-, scheid- en voeg-werktuigen. Van al deze typen worden lengte, breedte en dikte opgemeten (d.w.z. de maximum-afmetingen), verder het gewicht (belangrijk ter beoordeeling van de hanteering). Dan wordt de werkzijde onderzocht en met behulp van schablonen wordt de vormhoek, krommingsradius en doorsnede bepaald. De hoek van de praehistorische boor kan men bv. zeer goed meten door een afdruk van het werktuig te maken door het op gaslichtpapier loodrecht te belichten en den afdruk door te meten! Bij naalden wordt de diameter van het oog bepaald, bij andere werktuigen weer andere karakteristieke maten.

Wil men het snijvermogen van vuursteenen messen bepalen, dan dient men te bedenken, dat de meeste museumstukken door fossiliseeren en rollen zijn afgestompt. Men moet dan het werktuig uit versche vuursteen namaken (natuurlijk ettelijke malen) en kan dan het snijd-vermogen bepalen volgens Hendrichs (*Maschinenbau*, VII, 1928, 1012). Zoo liggen dus tal van mogelijkheden open om het oude werktuig te onderzoeken op doelmatigheid en betere classificatie van deze werktuigen naar hun gebruik te bereiken. Daarbij kunnen dan misschien op den duur verschillende vraagstukken worden opgelost. Want er zijn tal van werktuigen als „schavers", „commandostaven", „lampen" en wat al niet meer, waarvan het gebruik nog onduidelijk is.

Het moge dan waar zijn, dat vuursteen, jaspis en soortgelijke gesteenten broos zijn, de techniek van den ouden bewerker was feilloos. De kerntechniek, waarbij de afgeslagen splinters werden verwaarloosd, beheerschte de Oude Steentijd. De splintertechniek,

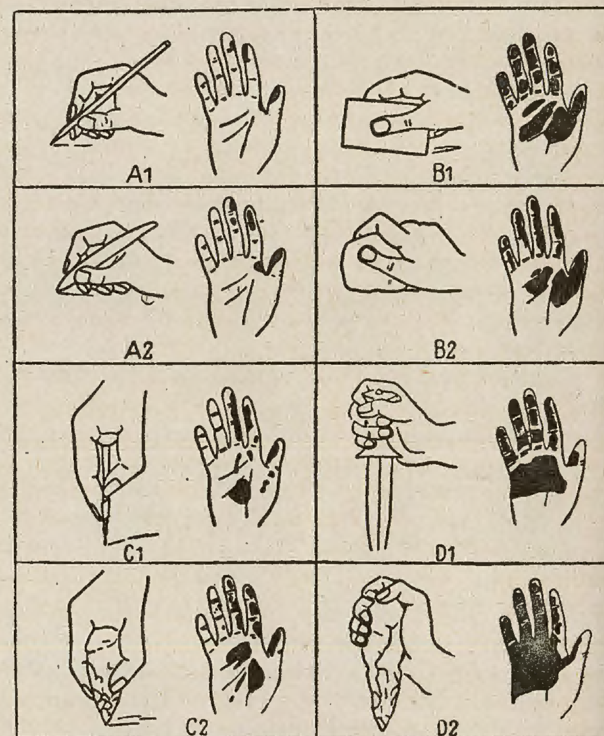

Fig. 1

die juist splinters van de gewenschte vorm van den kern afsplijt om ze te gebruiken, komt in het jonge Palaeolithicum opzetten. In beide gevallen wordt door drukken en kloppen de werkzijde van het werktuig geretoucheerd. Doch eerst het polijsten van steen brengt in het Neolithicum een hanteerbare bijlvorm.

Herig en Kraft's publicatie bevat een toepassing van deze methoden op de Mousterien vondsten van Peterfels. Het daargevonden werktuigmateriaal heeft als stamvorm het mes en kent misschien de zaag, zeker krabber, priem, boor, naald, bastschaver, en riemensnijder. Uiterst kunstige boren worden gemaakt om de naalden van hunne $1\frac{1}{2}$—2 mm groote oogen te voorzien. Uit de aanwezigheid van booren met een 2 cm inspanzijde wordt geconcludeerd, dat hout werd bewerkt!

Kraft wijst er nog eens op, dat de vorm van het werktuig ons zeer veel kan vertellen over de cultuur van zijn gebruikers. Deze vorm wordt allereerst bepaald door zeker materieele factoren als materiaal (grootte, fijnheid, enz.), functie (mes, krabber, enz.) en bewerking (grof of fijn, rand- of oppervlakteretouche, splinter of kern). Daarbij komt reeds een vrije keuze van de vorm, waarin zich de zin voor vormen uitspreekt (keuze van kern- of splinter-techniek, keuze structuur). Er zijn culturen, die zuiver en alleen de werkzijde vormen van het werktuig en die dus zuiver technisch georienteerd zijn. Deze behooren vooral tot de messenculturen. De culturen van de kerntechniek hebben naast zin voor technische bruikbaarheid ook zin voor vormen (amandelvorm, ovaal, cirkel, driehoek). In het jong-Palaeolothicum smelten beide samen, zoodat men in die culturen niet alleen techniek (rationeel denken), doch ook keuze en zin voor vormen, kortom werkelijke cultuur in onzen zin vindt.

De Fransche school vindt haar oorsprong in het werk van Charles Frémont, wiens waarde voor dit onderwerp eerst thans naar waarde wordt geschat. Zijn *Origine et évolution des outils* (Paris 1913) moge nog gebrekkig zijn, omdat Frémont technicus was en slechts vaag geschoold in de archaeologie, het geldt thans als een der incunabelen voor dit onderwerp, ook al omdat dit privé uitgegeven boek thans zeer zeldzaam is geworden, evenals de andere kleinere werken van dien schrijver.

De belangstelling van Arnold van Gennep en André Schaeffner voor zijn werk was min of meer platonisch, het is eigenlijk pas voortgezet door Marcel Mauss en André Leroi-Goruhan in het Instituut d'Ethnologie te Parijs, dat nauw verbonden is met het Musée de l'Homme. Hun methoden worden voor het eerst door Leroi nader besproken in een wijder kader dan dit door Herig gebeurd is op zijne wijze.

Leroi gaat uit van de gedachte, dat elk werktuig op een of andere wijze een stoot uitoefent op het materiaal, dat het bewerkt. Deze stoot kan door oplegging van het werktuig, door slaan of door slaan met een tweede werktuig (b.v. een hamer) op het eerste tot stand komen. Verder wordt al naar de aard van het werktuig de stoot loodrecht, schuin of cirkelvormig gegeven. Tenslotte kan de snede in het materiaal als longitudinale of transversale lijn, op één punt of diffuus (dus op een oppervlakte) tot stand komen. Elk der bovengenoemde combinaties (aard en hoek van oplegging en aard van snede) bepaalt in eerste instantie aard en werking van het werktuig. Men kan dit in cijfers aanduiden met z.g. kengetallen. Voor deze kengetallen gebruikt Leroi nu de hefboomlengte van het werktuig, de index gewicht gedeeld door hefboomlengte, het relatief gewicht en de relatieve lengte. Met behulp van deze kengetallen kan men nu alle werktuigen, onverschillig uit welke tijd of welke beschaving zij stammen, indeelen in klassen met overeenkomstige bedoeling en werking. Op een nadere onderlinge vergelijking van bruikbaarheid gaat Leroi in dit deel van zijn boek nog niet in.

Want hij wijdt zich vooral aan het groepeeren van de technieken op grond van bovenbesproken ontwikkeling van het werktuig en de ethnologische feiten (waarbij hij aan de archaeologische niet altijd voldoende recht laat wedervaren!). Hij begint er dan op te wijzen, dat de stoffelijke beschaving van de menschheid tot stand komt door de wisselwerking van werkwijzen, krachten, stoffen en werktuigen.

Als *werkwijze* kan hij grijpen naar natuurlijke hulpmiddelen en b.v. door middel van het vuur verwarmen, verlichten, koken, smelten, drogen of deformeeren; met water verdunnen, smelten, soepel maken, wasschen, oplossen, looien, conserveeren, koken; met lucht verbranden, drogen en schoonmaken. Door de door hem gemaakte *werktuigen* kan hij breken, snijden en deformeeren. Beweging, evenwicht en transport van grondstoffen en bij bewerking brengt hij tot stand met zijn spieren, dierlijke kracht, water of lucht, dit zijn zijn *krachten*. De *stoffen*, die hij bewerkt, zijn stabiele, vaste stoffen als steen, hout, been, waar hij het onnoodige af moet nemen, doch ook semi-plastische (warm vervormbare) als metalen. Andere plastische vaste stoffen als klei, vernis en lijm kan men wel vormen, drogen en bakken, doch slechts koud bewerken. Een vierde groep van grondstoffen vormen de soepele vaste stoffen als vellen, draden, weefsels en vlechtwerk. Tenslotte bewerkt hij ook vloeistoffen en gassen.

Zijn werktuigen gebruikt de mensch niet alleen voor het verzamelen van dierlijk (jacht, vischvangst, veeteelt) of plantaardig voedsel (vruchten, landbouw), zij dienen hem ook bij het verbruik in voeding, woning, kleeding en zooveel meer.

De technische structuur van de menschelijke samenleving wordt niet alleen bepaald door de feiten, die aan die bepaalde omgeving zijn gebonden. Want ook de tendenties in die samenleving komen in elk werktuig tot uiting. Zoowel in een plaatselijke uitvinding, die zich geleidelijk als een olievlek over groote gebieden verbreidt, als in die identieke technieken, die uit algemeene tendenties ontstaan op verschillende plaatsen en tijden zonder onderling verband, geldt dit. Men moet zich dus niet blindstaren op de materieele feiten uit de bepaalde omgeving van een cultuur geboren, want de mensch is geen automaat, doch een denkend wezen met vrij richten van zijn tendenties naar andere dan zuiver materieele factoren.

Wil men dus den oorsprong van bepaalde uitvindingen nagaan, aldus Leroi, dan moet men beide in acht nemen. Allereerst behoort men daartoe van ieder type werktuig een lijst op te stellen, welke begint met de algemeene kenmerken, dan de meest sprekende karakteristieken en tenslotte de kleinste details geeft. Men vindt dan in eersten graad verbreiding van een bepaald instrument, dan door verdere karakteristiek groote omgrensde gebieden van gelijke karakteristieken, dan zelfs afgrenzingen binnen ethnische groepen en tenslotte als meh alle bijzonderheden in aanmerking neemt het instrument in het kader van den stam beschreven.

Brengt men dergelijke karakteristieken in historisch verband, dan eerst kan men nauwkeurig de afstamming van een bepaald werktuig of een bepaalde techniek wetenschappelijk nagaan. Tendenties van algemeenen aard, natuurlijke factoren (gebonden aan de omgeving) en techniek spelen een groote rol bij het uitvinden. Er is verder een belangrijk verschil tusschen „kunnen maken” en „moeten maken”, dat vaak over het hoofd wordt gezien. Buitendien wordt de techniek van een bepaalde cultuur vaak te eenzijdig of te simplistisch gezien. De kennis van het wiel beteekent zoowel de wagen als de pottebakkersschijf, draaibank, enz. Naaien beteekent niet alleen kleeren kunnen vervaardigen doch ook vaatwerk, tenten en booten. Of dit op een bepaald moment bij een bepaald volk ook geschiedt, moet nauwkeurig worden onderzocht en in aanmerking worden genomen bij de geschiedenis van dergelijke werktuigen of technieken.

Leroi wijst er dan ook zeer terecht op, dat de primitieve indeeling der praehistorische volken in jagers, herders en boeren, welke in 1812 door Cuvier werd gepopulariseerd, veel te vaag is. Ieder dier praehistorische stadia is een complexe staat van zeer uiteenloopende technieken, zoodra men niet langer een volksstam, doch een periode gaat beschouwen. Leroi stelt dan ook voor om volkomen nieuwe namen te kiezen voor stadia van technische ontwikkeling, n.l. zeer rustiek (Austraal-negers), rustiek (Eskimo's), semi-rustiek (negers), semi-industriëel (China, Indië, Islam) en industriëel (Europa sinds de XVIIde eeuw).

De rest van zijn boek is gewijd aan de ontwikkeling van diverse technieken gezien in groote lijnen, waarbij reeksen van technische vormen worden opgesteld in hunne ontwikkelingsvolgorde. Leroi is zich er zeer wel van bewust, dat dergelijke ruwe schetsen nog zorgvuldig in bijzonderheden moeten worden onderzocht. Daartoe is dit boek ook een opwekking. Leroi verwacht kritiek en zal deze ook zeker krijgen. De uitstekende beheersching van het ethnologische materiaal gaat soms gepaard met een zeer matige archaeologische, en dit laatste element kan eerst door samenwerking worden verkregen. In ieder geval heeft hij wel zeer duidelijk aangetoond, dat de technische ontwikkeling niet los mag worden gezien van den cultureelen achtergrond. Zoo zullen dus wetenschappelijke onderzoekingen in den zin van Herig en Leroi slechts vruchten dragen als zij tegen dezen cultureelen en historischen achtergrond worden geprojecteerd. We zien dus met belangstelling het tweede deel tegemoet, waar juist het verband tusschen milieu en techniek nauwkeurig zal worden besproken.

Amsterdam, 21 Augustus 1944 R. J. Forbes

LIJST VAN AANWINSTEN DER BIBLIOTHEEK VAN 1 SEPTEMER 1944 TOT 31 DECEMBER 1944

Vervolg van Bibliotheca Orientalis II, 1945, 24

PALESTINA — GESCHIEDENIS VAN ISRAËL

Ebers, G; H. Guthe Palästina in Bild und Wort nebst Sinaihalbinsel und dem Lande Gosen, nach dem Englischen herausgegeben. 2 dln. Stuttgart, etc., z.j. fol. VI, 520; VI, 474 blz. 2 krt., 1; 1 pl., 283; 234 afb.

Groot, J. de Palestijnsche Masseben. Groningen, 1913. 4⁰. 104 blz.

Jorda, I. Araber Aufstand, Erlebnisse und Dokumente aus Palästina. Wien, etc., 1943. 8⁰. XV, 466 blz.

Soden, H. von Palästina und seine Geschichte. Sechs volkstümliche Vortrage. 2e dr. Leipzig, 1904. 8⁰. IV, 112 blz., 3 krt., 6 afb. Aus Natur- und Geisteswelt, 6.

Vischer, W. Das Christuszeugnis des Alten Testaments. I. Das Gesetz. 6e dr. Zürich, 1943. 4⁰. 318 blz., 1 pl.

SYRIË

Butler, H. C. Early churches in Syria fourth to seventh centuries, edited and completed by E. Baldwin Smith. Princeton, 1929. fol. XX, 276 blz., 288 afb. Princeton monographs in art and archaeology.

Eissfeldt, O. Mythus und Sage in den Ras-Schamra-Texten. Leipzig, z.j. blz. 267—283. Overdruk: Beiträge zur Arabistik, Semitistik und Islamwissenschaft.

BABYLONIË EN ASSYRIË

Chiera, E. Lists of personal names from the temple school of Nippur. Lists of Sumerian personalnames. Philadelphia, 1919. 4⁰. blz. 179—278, 78 afb. op 33 pl. University of Pensylvania, The University Museum, publ. of the Babylonian section, XI, 3.

Langdon, S. Sumerian liturgies and psalms. Philadelphia, 1919. 4⁰. blz. 231—351, 49 afb. op 34 pl. University of Pennsylvania, The University Museum, publ. of the Babylonian section, X, 4.

Lutz, H. F. Selected Sumerian and Babylonian texts. Philadelphia, 1919. 4⁰. blz. 16—1333, 262 afb. op 93 pl. University of Pennsylvania, The University Museum, publ. of the Babylonian section, 1, 2.

IRAN

Junge, P. J. Dareios I, König der Perser. Leipzig, 1944. 4⁰. 214 blz., 1 krt., 8 pl.

Xenophon's Anabasis of Tocht van Cyrus. Uit het Grieksch met inleiding en korte aanteekeningen door H. C. Muller. 3e dr. Zutphen, 1929. 8⁰. 283 blz.

Xenophon Anabasis. In der Übersetzung von A. Forbiger... herausgegeben von C. Woyte. Leipzig, z.j. 8⁰. 312 blz. Reclams Universal Bibliothek, 1184—1186.

Xenophon Kyrupädie. Ins Deutsche übertragen, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von C. Woyte. Leipzig, z.j. 8⁰. 432 blz. Reclams Universal Bibliothek, 5281—5284.

BIBLIOTHECA ORIENTALIS

UITGEGEVEN VANWEGE HET

NEDERLANDSCH INSTITUUT VOOR HET NABIJE OOSTEN

ONDER REDACTIE VAN

F. M. Th. BÖHL, A. DE BUCK en A. A. KAMPMAN

Redactie en administratie: Nederlandsch Instituut voor het Nabije Oosten Noordeindsplein 4a, Leiden (Nederland)

Tweede Jaargang

N° 3 — Mei 1945

Tweemaandelijksch recenseerend en bibliographisch tijdschrift op het gebied van het oude Nabije Oosten

Abonnementsprijs f 20.— per jaar

INHOUD

BOEKBESPREKINGEN

EGYPTOLOGIE

Catalogue of Egyptian religious papyri in the British Museum. Copies of the Book *pr(t)-m-hrw* from the XVIIIth to the XXIInd dynasty. I. Description of papyri with text by A. W. SHORTER, M. A., London, The British Museum, 1938 (4to, X, 127 blz. en 12 platen).

Men kan niet zeggen, dat het Dodenboek zich heden ten dage in de algemene belangstelling der Egyptologen mag verheugen. Wel bespeurt men enkele teekenen, die er op wijzen, dat sommigen het weer intensiever gaan bestuderen, doch studies over het Dodenboek of delen ervan zijn zeldzaam en ook in werken over den Egyptischen godsdienst vindt men het veel minder aangehaald, dan men zou verwachten. Eens was dit anders. In haar jeugdjaren heeft de Egyptologie zich zeer veel met het Dodenboek bezig gehouden; aan de ontsluiering van de geheimen, die men in de Dodenboekpapyri vermoedde, wijdde men toen gaarne zijn aandacht en krachten; de duisterheden van het werk fascineerden de oudere Egyptologen evenzeer als zij de latere generaties afschrikten. Toch waren de bemoeiingen dier avontuurlijke pioniers tot mislukking gedoemd; hun ontbrak immers de eerste voorwaarde van een vruchtbare bestudering, een betrouwbare tekst. Men viel aan op den eersten den besten papyrus, dien men onder de ogen kreeg, hoe jong of corrupt deze ook mocht zijn; men vertaalde in jeugdigen overmoed de meest onvertaalbare passages; een al te weelderige fantasie dreigde op volslagen willekeur uit te lopen. De verkeerdheid dezer methode of liever dit volslagen gemis aan methode bleef op den duur aan meer bezonken geesten niet verborgen en zo rijpte het plan tot de uitgave van een volledigen en correcten tekst van dit belangrijke onderdeel der godsdienstige litteratuur.

Het was R. Lepsius, dezelfde die in 1842 in zijn publicatie van een uitvoerigen Dodenboekpapyrus uit het museum van Turijn (*Das Todtenbuch der Ägypter nach dem hieroglyphischen Papyrus in Turin*) aan het Dodenboek een gemakkelijke en practische indeling in hoofdstukken had gegeven, en die reeds in 1867 op het belang had gewezen van een vergelijking van het Dodenboek met de veel oudere teksten uit het Middel-Rijk voor de kritische studie van de papyri van het Nieuwe Rijk (*Älteste Texte des Totenbuches nach Sarcophagen des altägyptischen Reiches im Berliner Museum*) — het was de methodische en ook organisatorisch begaafde Lepsius, die tot deze onderneming het initiatief nam. Op zijn instigatie sprak het Orientalisten-congres, dat in 1874 te Londen bijeenkwam, de wenselijkheid van een dergelijke uitgave uit: „It seemed of special moment for the furtherance of Egyptian studies, that an edition of the Bible of the Old Egyptians, the Ritual, as Champollion called it, or the Book of the Dead, as Lepsius styles it, as critical and complete as possible should be steadily kept in view. Such edition should present a threefold recension of that most venerable monument of Egyptian speech, archaeology and religion, i.e. it should give us the Book of the Dead as its text consisted 1. Under the Old Empire; 2. Under the Theban Dynasties of the New Empire; 3. Under the Psammetici (Dyn. XXVI).” Musea zegden hun medewerking toe; de Berlijnsche Akademie en de Pruisische regering schonken financiëlen steun; aan een leerling van Lepsius, Naville, werd de uitvoering van het plan toevertrouwd en het werk aan een kritische uitgave van den Bijbel der oude Egyptenaren — de benaming doet ons thans wel zeer ouderwets aan — kon beginnen.

Bij de verzameling van het materiaal bleek het E. Naville alras, dat het opgestelde program te veel omvatte; elk der drie onderdelen moest noodzakelijkerwijs uitgroeien tot een afzonderlijk werk. Zoals wij nu weten, zou het eerste zich zelfs nog in twee groepen van teksten splitsen: de dodenlitteratuur van het Oude Rijk, de Pyramidenteksten, in die jaren nog geheel onbekend, en die van het Middel-Rijk,

die wij onzen wensen na den oorlog zullen moeten opleggen? Bij de thans gepubliceerde papyri zou zulk een complete editie mijns inziens inderdaad een overbodige luxe zijn. Deze zijn immers alle van betrekkelijk laten datum; onbekende goede handschriften der XVIIIe dynastie komen in dit deel helaas niet voor. En nu hebben Sethe's studies, zoals ik boven reeds aanstipte, geleerd, dat de tekst van de papyri der 19e en 20e dynastie voor de tekstkritiek van geringe waarde is. Ofschoon het theoretisch mogelijk is, dat een later handschrift een beteren tekst heeft bewaard dan een ouder, blijken practisch de latere papyri alle een inferieuren tekst te bieden. Een volledige en getrouwe reproductie van deze papyri zou dus een onverantwoordelijke papierverspilling betekenen.

Dit brengt mij echter tot een tweede bezwaar. Terwijl hier met pijnlijke akribie alle varianten worden gegeven van in het algemeen tweede rangs Dodenboeken, vallen de uitstekende papyri der 18e dynastie, die het Brits Museum bezit, buiten het bestek van dit werk. Zij zijn immers reeds gepubliceerd. Ja, maar hoe? De papyrus van Nu is door E. A. Wallis Budge slechts in typendruk en niet al te zorgvuldig uitgegeven (*Papyri of Hunefer, Anhai, Kerasher and Netchemet, with supplementary Text from the Papyrus of Nu*); een uitgave, die zeker niet in overeenstemming is met den rang van dit handschrift, dat de volledigste en meest correcte vertegenwoordiger is van een tekstfamilie uit de tweede helft der 18e dynastie, waarvan men het nageslacht tot in de 21e dynastie duidelijk kan onderkennen. Nog meer te betreuren is, dat men de door Naville gebruikte papyri als gepubliceerd heeft beschouwd. Deze geeft immers slechts zijn grondtekst (tekst der eerste kolom) volledig, zodat een papyrus slechts uitgegeven kan heten, indien Naville hem voor een bepaald hoofdstuk als grondtekst heeft gekozen; van de overige documenten kent men niet meer dan enkele uittreksels, wat voor de goede onder hen te weinig is. Een voortreffelijke papyrus, die bij Naville tamelijk dikwijls als grondtekst heeft dienst gedaan, is die van Nebseni. Deze papyrus is trouwens photographisch uitgegeven (*Photographs of the Papyrus of Nebseni in the British Museum*), al zijn de photo's — de publicatie dateert reeds van 1876 — niet alle bevredigend; de publicatie is echter tamelijk zeldzaam, zodat men ook van dezen papyrus gaarne een heruitgave in extenso zou zien. Alle andere handschriften echter in het Brits Museum, die Naville heeft geraadpleegd, zijn tengevolge van de door hem gevolgde methode, waarvan ik boven reeds de bezwaren schetste, slechts zeer ten dele bekend. Daartoe behoort bijvoorbeeld een wegens zijn eigenaardigen tekst hoogst belangwekkend handschrift als de papyrus van Nebamon (B.M. 9964, Naville's Ae), dat zeer fragmentarisch is, doch waaruit bij intensieve bestudering veel meer gehaald kan worden, dan Naville doet vermoeden. Doch juist van zulk een slecht bewaarden papyrus zou de uitgave volledig moeten zijn, zodat ieder gebruiker den feitelijken toestand met eigen ogen kan beoordelen.

Daarmee kom ik dan tot mijn wens. Het komt mij voor, dat ieder Egyptoloog, die zich wel eens tekstkritisch met het Dodenboek heeft beziggehouden, in de eerste plaats zal verlangen naar een complete uitgave van de papyri der 18e dynastie in verticale parallelle kolommen, hetzij volledig, hetzij als bij Naville, doch dan met notering van *alle* varianten. De handschriften der 19e en jongere dynastieën zijn van later zorg. Voor deze zou men zeer goed kunnen volstaan met een variantenverzameling, eventueel indien drastische bezuiniging nodig is, zelfs met een enigszins uitgebreiden catalogus, waaruit men zou kunnen aflezen, in welke latere papyri een bepaald hoofdstuk voorkomt en of voor het bestuderen daarvan het raadplegen van een bepaald handschrift nuttig kan zijn, waarbij dus bijvoorbeeld werd aangetekend compleet, met die en die lacunes, zeer incorrect, en dgl.

Zulk een uitgave van het Dodenboek der 18e dynastie wordt ook door de ontdekking en publicatie van oudere bronnen — een groot deel van het Dodenboek treft men immers reeds aan in de *Coffin Texts* — niet overbodig gemaakt. Het blijkt telkens weer, dat wij in het Dodenboek van het Nieuwe Rijk één of meer opzettelijke recensies van den tekst bezitten, die onderling veel minder van elkander afwijken, dan zij tezamen verschillen van den oudere tekstvorm. De tekst van het Dodenboek zal daarom altijd een object van studie blijven. Het zou dezestudie zeer bevorderen, indien alle musea hun bezit op de boven geschetste wijze wilden toegankelijk maken, of indien een wetenschappelijke instelling dit werk internationaal wilde ter hand nemen. Naast den dank voor het gebodene bied ik gaarne aan de autoriteiten van het Brits Museum dit pium votum aan.

Leiden, Juli 1945 A. DE BUCK

* * *

De Godsdienst van het oude Aegypte

C. J. BLEEKER, *De overwinning op den dood naar oud-egyptisch geloof.* Den Haag, 1942 (12mo, 80 blz., 8 tekstill.).

De godsdienst van de oude Aegyptenaren heeft zich, zooals A. de Buck in een vorig nummer opmerkte, niet over gebrek aan belangstelling te beklagen. Nu is het weer Dr C. J. Bleeker, die in een van de handige boekjes uit de Servirereeks dien godsdienst, inzonderheid de voorstellingen betreffende leven en dood, behandelt.

Nu beheerschen deze voorstellingen den ægyptischen godsdienst dermate, dat zij den hoofdschotel zullen uitmaken van elke beschrijving dier religie. Dat was ten minste zeker het geval in mijn boekje in dezelfde reeks. Toch draagt Bleeker's beschrijving een eigen karakter, waardoor zij dan ook naast andere weergaven van hetzelfde onderwerp allerminst overbodig kan worden genoemd.

In vier hoofdstukken heeft de Schrijver zijn stof verdeeld. In de eerste plaats wordt gesproken over leven en dood in het algemeen. Bladzijde 6 is daarbij niet de gelukkigste. Zij telt eenige hinderlijke drukfouten, maar doet bovendien zware problemen van heel vlug af. De verzoening van leven en dood door inschakeling van

den dood in het leven is zeker niet de eenige in de godsdienstgeschiedenis. Zij is dat niet eenmaal in die van Aegypte, waar ook een duidelijk protest tegen den dood hoorbaar is. Maar zij is het allerminst in Israel en het Christendom. Wat Bleeker zegt over de „doodsaanvaarding" bij Paulus en Augustinus is dan ook beslist in strijd met de gegevens (blz. 8).

Het volgende hoofdstuk over de godsdienstige beteekenis van leven en dood in Aegypte is veel belangrijker. Ik teeken slechts aan, dat bij degenen, die „op scherpzinnige wijze het karakter van deze religie hebben ontraadseld", toch zeker niet Erman of Breasted thuis hooren, hoe groote dankbaarheid wij dezen beiden geleerden uit anderen hoofde ook verschuldigd zijn.

Hoofdstuk III heeft den titel „Het goddelijk leven herrijst". Ook hier is de behandeling van de ægyptische religie billijker dan die van het Christendom. Want dat het laatste geen God zou kennen, die sterft en herleeft, is bepaald niet juist. De heidensche polemisten van de eerste christelijke eeuwen, hebben den christenen dit voor alles verweten. En het gansche N. T. geeft hun gelijk. Belangrijk is in dit hoofdstuk de groote aandacht, welke wordt gewijd aan den god Min. Alleen dit gedeelte maakt het boekje de moeite waard.

Het vierde hoofdstuk heet „De mensch herleeft". Het biedt o. a. een voortreffelijke anthropologie (blz. 46 v.v.). Met wat hier over de ægyptische en antieke menschbeschouwing te lezen staat, kan ik mij zonder voorbehoud vereenigen. Het is hoogst belangrijk en geeft veel licht. De toepassing van dit alles op Aegypte is niet steeds even gelukkig. Zoo kan men toch moeilijk volhouden: „de ka is geen ziel, maar de personificatie van de levenskracht". Het begrip personificatie is ten eenenmale met het massieve antieke denken in strijd. N. Söderblom, door Schr. aangehaald, spreekt dan ook van den ka als „drager van mana", hetgeen wel antiek is gedacht. Op blz. 52 worden achoe en ma-a-cheroe op gelijke lijn als betitelingen van den doode genoemd, terwijl de beide termen zoowel in herkomst als in gebruik geheel verschillend zijn. Zeer juist is de aansporing op blz. 63 om „egyptisch te leeren denken". Bleeker heeft het daarin een heel eind gebracht en de lezer mag hem dankbaar zijn. Zijn boekje draagt, evenals het mijne, een overwegend phaenomenologisch karakter. Het is goed geïllustreerd en helder geschreven.

Groningen, Juni 1945 G. van der Leeuw

OUDE TESTAMENT EN JUDAICA

Kantteekeningen bij de nieuwe vertaling der Psalmen op last van het Nederlandsch Bijbelgenootschap door de daartoe benoemde Commissie bewerkt

In afwachting van de verschijning van de nieuwe vertaling van het geheele Oude Testament die, naar wij hopen, niet lang meer op zich zal laten wachten, heeft het Nederlandsch Bijbelgenootschap, op welks last deze vertaling ter hand genomen is, het gewenscht geacht, zoodra deze gereed gekomen was de vertaling van het Boek der Psalmen afzonderlijk in het licht te geven. Voor deze verstandige daad kunnen wij het voortvarende Genootschap slechts dankbaar zijn. Meer dan eenig ander boek van het Oude Testament is het Boek der Psalmen bij de Gemeente bekend en geliefd. Het is haar geestelijk liederen- en gebedenboek bij uitnemendheid. Dat het mogelijk bleek deze vertaling nog in het oorlogsjaar 1943 te laten verschijnen is een reden tot dankbaarheid en verheuging te meer. Wie beseft slechts bij benadering de troost en bemoediging die in deze barre oorlogsjaren van deze nieuwe Psalmenvertaling tot duizenden aangevochten zielen is uitgegaan!

Het is onze bedoeling bij deze vertaling eenige kantteekeningen te plaatsen. Voor zoover noodig maken we hierbij de opmerking dat dit in alle bescheidenheid geschiedt. Vertalen in het algemeen en vertalen uit het Hebreeuwsch in het bijzonder is een zwaar en moeilijk werk. Vaak ook een ondankbaar werk. Het is immers niet eenvoudig het iedereen naar den zin te maken. Ook hier staan de beste stuurlui aan den wal. Wanneer we het dan toch ondernemen bij deze vertaling eenige kritische opmerkingen te maken en hier en daar het volgen van een andere lezing in overweging te geven, dan geschiedt dit niet uit betweterigheid, maar uit het verlangen een bescheiden bijdrage te leveren aan het lofwaardig streven om ons Nederlandsche volk een zoo goed mogelijke vertaling van het Boek der Psalmen in handen te geven. Er bestaat immers de mogelijkheid dat ook hier, gelijk dit reeds bij de vertaling van het Nieuwe Testament, eveneens door dit Genootschap uitgegeven, geschiedt, met op- en aanmerkingen bij een eventueelen herdruk rekening zal worden gehouden.

Het is de bedoeling, de Psalmen op den voet volgend, overal waar daartoe aanleiding bestaat, opmerkingen van technischen aard te maken en de recensie te besluiten met eenige opmerkingen over taal en stijl.

Een belangrijke post in het credit van deze vertaling is het feit, dat de Commissie zich voortdurend zoo dicht mogelijk bij den Masoretischen tekst heeft gehouden. Deze zelftucht doet weldadig aan en staat wel in fel contrast met die, door niets gebreidelde conjecturaalcritiek, die nog bij vele moderne commentatoren warme verdediging vindt. Afwijkingen van dezen gulden regel zijn zeldzaam en dan nog vaak van ondergeschikt belang. Wij noteerden: בְּפִימוֹ in hun mond, voor בְּפִיהוּ in zijn mond; IX 6 רְשָׁעִים goddeloozen, voor רָשָׁע goddelooze; IX 17 נוֹקֵשׁ Ni יִקֵּשׁ is verstrikt, voor נוֹקֵשׁ Part. Kal v. נקשׁ hij verstrikt; XI 7 יְשָׁרִים oprechten, voor יָשָׁר oprechte; XXXII 9 עֻזּוֹ zijn trots, voor עֶדְיוֹ zijn tooi; XXXV 3 וְסָגָר strijdbijl, voor וּסְגֹר sluit toe. Dit is van alle emendaties de meest gewaagde, daar dit woord nergens in het O.T. voorkomt. XLII 6, 12, XLIII 5 מוֹשִׁיעִי mijn verlosser, voor יְשׁוּעוֹת verlossingen; XLVIII 11 עַד tot, voor עַל over; LVIII 2 אֵלִים goden,

voor אֵלֶם het zwijgen; LIX 16 וַיָּלִינוּ zij grommen, voor וַיָּלִינוּ zij overnachten; LX 10 עָלַי־פְּלֶשֶׁת אֶתְרוֹעָע over Filistea juich ik, voor עָלַי פְּלֶשֶׁת הִתְרֹעָעִי juich over mij, o Filistea! (geëmendeerd naar CVIII 10); LX 11 יַנְחֵנִי wie zal mij brengen, voor נָחַנִי wie heeft mij gebracht; LXI 7 תֹּסֵף voeg, voor תּוֹסִיף gij zult toevoegen; LXIV 5 יִרְאוּ zij zien, voor יִירָאוּ zij vreezen; LXXIII 4 לָמוֹ תָם gaaf, voor לְמוֹתָם tot hun dood; LXXIII 20 בְּעִיר na het ontwaken, voor בָּעִיר in de stad; LXXVI 12 לַנּוֹרָא den Geduchte, voor לַמּוֹרָא den schrik; LXXIX 7 וְאָכְלוּ zij hebben verslonden, voor אָכַל hij heeft verslonden; LXXX 7 לָנוּ ons, voor לָמוֹ hen; CII 4 כְּעָשָׁן als rook, voor בְּעָשָׁן in den rook; CV 40 שָׁאֲלוּ zij vroegen, voor שָׁאַל hij vraagt; CVI 3 עֹשֵׂי die doen, voor עֹשֶׂה hij doet; CVII 4 תֹּעֵי die dwaalden, voor תָּעוּ zij dwaalden; CXVI 15 הַמָּוֶת de dood, voor הַמָּוְתָה tot den dood; CXLIII 9 נַסְתִּי ik vlucht, voor כִסִּתִי ik heb bedekt.

Wij willen nu de vertaling aan een zoo zorgvuldig mogelijk onderzoek onderwerpen. Voor het gemak volgen wij daarbij de nummering der psalmen op den voet.

I 2 maar aan des Heeren wet zijn welgevallen heeft,
en diens wet overpeinst bij dag en bij nacht.

Herhaling van hetzelfde woord in parallele zinsdeelen is in Hebreeuwsche poëzie ongewoon. We zijn geneigd met de Lagarde aan te nemen, dat er oorspronkelijk in 2 a in plaats van בְּתוֹרַת, בִּירַת heeft gestaan: maar aan de vreeze des Heeren zijn welgevallen heeft. Wellicht werd dit בירת door een vromen lezer, *ad maiorem gloriam legis sacrae*, later vervangen door בתורת.

II 2 De koningen der aarde scharen zich in slagorde
en de machthebbers spannen samen
tegen den Heere en zijn gezalfde:

In verband met het parallelismus membrorum (vss 2a en 3) is er alles voor יִתְיַעֲצוּ i.p.v. יִתְיַצְּבוּ te lezen.

De koningen der aarde beraadslagen
en de vorsten smeden plannen.

Ps LXXXIII 4 is hier een goede parallel. Het is immers nog maar een plan. Tot feitelijke rebellie (יצב Hi) is het nog niet gekomen. Deze wordt nog slechts beraamd (vs 1!).

11 Dient den Heere met vreeze
en verheugt u met beving.

12 Kust den zoon, opdat hij niet toorne
en gij onderweg niet te gronde gaat.

Het is te betreuren dat aan de algemeen aanvaarde emendatie van Bertholet בִּרְעָדָה נַשְּׁקוּ בְרַגְלָיו.

Dient den Heere met vreeze,
kust bevend zijn voeten,

niet de voorkeur is gegeven.

IV 5 spreekt in uw hart op uw leger, en zwijgt.

Te slaafsche vertaling. דבר בלב beteekent: bij zich zelf spreken.

V 7 Den man van bloed en bedrog verafschuwt de Heere.

In verband met het feit dat יהוה in dezen psalm voortdurend aangesproken persoon is, lijkt het niet te boud mede te gaan met hen die יְתָעֵב in תְּתָעֵב emendeeren.

VII 8 Dan moge de vergadering der natiën U omringen;
keer weder boven haar naar den hooge.

9 De Heere richt de volken.

Ps VII is een individueele klaagpsalm. Daarom doet het vreemd aan dat hier ook over de אֻמִּים gesproken wordt. Budde heeft om deze reden voorgesteld i.p.v. אֻמִּים, אֱלֹהִים te lezen, wat in ieder geval een beteren zin zou geven (cf Ps LXXXII 1). De natiën kunnen zich immers niet in den hemel om Jhwh verzamelen! Met Schmidt zijn ook wij van meening dat vs 9: „De Heere richt de volken" een opmerking aan den rand van het hs is van een lezer, die meende dat in dezen psalm ook over het wereldgericht der volken gesproken werd.

De vertaling van vs 8 zou dan moeten worden:

Dan moge de vergadering der goden U omringen,
Zet U over hen in den hooge.

(שׁוּבָה te emendeeren in שְׁבָה),

Deze hemelsche legerscharen (אֱלֹהִים gedacht in den zin van בְּנֵי אֱלֹהִים) moeten gemobiliseerd worden om den strijd met de vijanden van den dichter aan te binden (cf vs 7!).

XIII 3 Hoe lang zal ik plannen koesteren in mijn ziel,
kommer hebben in mijn hart, dag aan dag?

עֵצוֹת is vreemd. Het parallelisme verlangt een ander woord. Men heeft terecht voorgesteld hier עַצְּבוֹת, „smarten" te lezen:

Hoe lang zal ik smarten omdragen in mijn ziel,

XVIII 2 Ik heb U hartelijk lief, Heere, mijne sterkte,

Hier moet natuurlijk met Hitzig אֲרֹמִמְךָ geëmendeerd worden in אֲרֹמִמְךָ:

Ik zal U verhoogen, o Heere, mijne sterkte,

Cf Ps XXX 2, CXVIII 28, CXLV 1.

5 Banden des doods hadden mij omvangen,

In verband met het parallelisme in 5 b: „stroomen en verderf", moet hier met 2 Sam. XXII 5 מִשְׁבְּרֵי gelezen worden.

30 Met U toch loop ik op eene legerbende in

Voorgesteld wordt te lezen:

Met U breek ik door eene omheining

אָרֻץ גְּדוּד i.p.v. אָרֻץ גָּדֵר en

XX 8 Deze beroemen zich op wagens en genen op paarden,
maar wij op den naam van den Heere, onzen God.

Het is merkwaardig dat S hier kennelijk i.p.v. נַזְכִּיר, נִגָּבִיר

gelezen heeft, wat aan het vers een nog zwaarder accent zou geven:

Dezen zijn sterk door wagens en genen door paarden,
maar wij met den naam van den Heere, onzen God.

10 Hij antwoorde ons ten dage, dat wij roepen.

Met GT Hie (ו)עֲנֵנוּ „verhoor ons" te lezen i.p.v. יַעֲנֵנוּ.

XXII 2 Mijn God. mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten,
verre zijnde van mijne verlossing,
bij de woorden van mijn gebrul?

In verband met het parallelisme in 2 a en lettende op vs 3 moet מִישׁוּעָתִי geëmendeerd worden in מִשַּׁוְעָתִי:

verre van mijn hulpgeroep,
van de woorden mijner jammerklacht.

16 verdroogd als eene scherf is mijne kracht,

I.p.v. כֹּחִי, חִכִּי te lezen. Hier heeft eenvoudig metathesis plaats gehad. Het vers worde gelezen:

Mijn keel is droog als een scherf,
mijne tong kleeft aan mijn gehemelte.

22 b Gij hebt mij geantwoord! (עֲנִיתָנִי).

Dit behoort niet bij de pericoop die met vs 22 eindigt, maar leidt de pericoop in die met vs 23 begint.

30 Alle welgedanen der aarde eten en aanbidden;
voor Hem knielen allen, die in het stof nederdalen,

Vs 30 a geeft geen zin. Gelet op het parallelisme moet natuurlijk gelezen worden אַךְ לוֹ יִשְׁתַּחֲווּ כָּל־יְשֵׁנֵי אֶרֶץ (Schmidt e. a.)

Slechts voor Hem buigen zich allen die in de diepte slapen.

XXV 3 Ja, allen, die U verwachten, worden niet beschaamd,
beschaamd worden zij, die trouweloos handelen
[zonder oorzaak.

Hetzelfde verbum in één vers is ongewoon. Schmidt stelt daarom voor i.p.v. יֵבֹשׁוּ, יֵשְׁבוּ te lezen. רֵיקָם behoeft niet *per se* met „zonder oorzaak" vertaald te worden. De vertaling „met leege handen" is ook mogelijk. Het vers worde gelezen:

Ja, allen, die U verwachten, worden niet beschaamd,
de trouweloozen daarentegen gaan met leege handen heen.

XXIX 1 geeft den Heere eere en sterkte;

Men kan Jhwh geen „sterkte" geven. עֹז is „glorie". Dezelfde opmerking geldt voor LXVIII 35 en XCVI 7.

9 en zij ontschorst de wouden.

Alleen een boom kan ontschorst worden. Beter: maakt open plekken in de wouden. Het verbum (יְחוֹלֵל) laat deze vertaling zonder bezwaar toe.

XXXVII 28 Voor altoos blijven zij bewaard.

Dit versdeel, dat hier bij 28 a getrokken wordt, overlaadt het vers. Natuurlijk moet hier iets gestaan hebben parallel met 28 c:

maar het nageslacht der goddeloozen wordt uitgeroeid.

Wellicht moet met G worden ingevoegd עַוָּלִים en i.p.v. נִשְׁמָרוּ gelezen worden נִשְׁמְדוּ. Het vers luidt dan:

De geweldenaars worden verdelgd,
het nageslacht der goddeloozen uitgeroeid.

XXXVII 35 Ik zag een goddelooze, een geweldenaar,
die zich uitbreidde als eene weelderige woekerplant.

Tegen de vertaling van 35 b zijn nog al gewichtige bezwaren in te brengen. ערה Hitp. beteekent: zich ontblooten! Woekerplant voor אֶזְרָח is eenvoudig geraden. G heeft er blijkbaar ook geen weg mee geweten en den weg van den minsten weerstand gevolgd door te lezen „hij verhief zich als de ceders van den Libanon" (מִתְעַלֶּה כְּאַרְזֵי הַלְּבָנוֹן).

XXXVIII 20 Mijne vijanden echter leven, zij zijn machtig,
en talrijk zijn zij, die mij trouweloos haten.

Gelet op den parallel שֶׁקֶר moet חַיִּים misschien geëmendeerd worden in חִנָּם. Dezelfde verbinding אֹיְבֵי חִנָּם komt ook voor Klgl. III 52. De vertaling zou dan worden:

Talrijk zijn zij, die mij zonder reden vijandig zijn,
velen zijn zij, die mij ten onrechte haten.

Dezelfde verbinding אֹיְבֵי שֶׁקֶר ook XXXV 19, LXIX 5.

XLIV 6 Met U stooten wij onze tegenstanders neer,
In Uw naam vertreden wij hen, die tegen ons opstaan.

Voorgesteld wordt ook in het tweede versdeel בְּ als instrumentalis op te vatten: Met Uw naam....

XLV 5 ja uw luister!

וַהֲדָרְךָ is natuurlijk dittografie, cf 4 b en dus beter te schrappen.

XLVIII 15 tot den dood toe zal Hij ons leiden.

עַל־מוּת behoort bij het opschrift van Ps XLIX, cf Ps IX 1.

XLIX 8 Niemand kan ooit een broeder loskoopen,
noch Gode zijn losprijs betalen.

Het verband laat zien dat hier niet over het loskoopen van een broeder, maar over het loskoopen van zichzelf gesproken wordt. Daarom moet אָח geëmendeerd worden in אַךְ en gelezen worden לֹא.... יִפְדֶּה.

12 Hunne diepste gedachte is, dat hunne huizen
[altoos zullen blijven bestaan,
hunne woningen van geslacht tot geslacht;

Met GST i.p.v. קִרְבָּם te lezen: קִבְרָם

Het graf is hun eeuwig huis,
hun woning voor alle geslachten. (Cf Pred. XII 5).

LII 9 zich sterk waande door wat zijn onheil werd.

Misschien moet i.p.v. בְּהַוָּתוֹ, בְּהוֹנוֹ gelezen worden:

die zich verliet op zijn vermogen.

Hierdoor wordt nauwere aansluiting aan den voorafgaanden versregel verkregen.

11 en ik zal uwen naam verwachten — want die is goed —
in tegenwoordigheid van uwe gunstgenooten.

Het tweede lid van het vers bewijst dat וַאֲקַוֶּה: „verwachten” niet juist kan zijn. Met verandering van één consonant kan geëmendeerd worden וַאֲחַוֶּה: en ik zal uwen naam verkondigen......

LIV 5 Want vreemden staan tegen mij op,
en geweldenaars staan mij naar het leven;

Er kan geen twijfel over bestaan dat hier i.p.v. זָרִים, זֵדִים gelezen moet worden. Cf LXXXVI, die in vs 14 precies dezelfde woordkeus heeft!

7 verdelg hen in uwe trouw.

Ook hier zouden we בְּ gaarne als *instrumentalis* willen opvatten. We stellen voor te vertalen:

verdelg hen met uwe waarheid.

LVII 4 als Hij te schande gemaakt heeft wie mij vertrapt;

חרף II beteekent: smaden, hoonen, cf Ps LV 13 en hier G: ἔδωκεν εἰς ὄνειδος. Het vers worde gelezen:

Hij hoont mijn bestrijder.

LVIII 8 legt hij zijne pijlen aan, dan mogen zij als afgestompt zijn.

Deze versregel valt geheel uit het verband. Reeds de 3. pers. sing. is vreemd waar in dit gedeelte voortdurend over goddeloozen (plur.) wordt gesproken. De voorslag van Greszmann e.a. hier יִתְּמוּ כְּמוֹ חָצִיר בַּדָּרֶךְ te lezen, verdient in ieder geval overweging. Het vers luidt dan:

Laten zij verdwijnen als water dat afloopt,
als gras dat op den weg verdort.

LIX 8 Zie, zij smalen met hun mond;
zwaarden zijn op hunne lippen.

Het spreekt vanzelf dat hier i.p.v. חֲרָבוֹת, חֲרָפוֹת smaadredenen gelezen moet worden.

10 Mijne sterkte, op U wil ik acht slaan,

Lettende op vs 18, waar het refrein terugkeert, moet hier natuurlijk אֶשְׁמֹרָה geëmendeerd worden in אֲזַמֵּרָה:

Mijne sterkte, U wil ik psalmzingen.

LX 7 opdat uwe geliefden ten strijde toegerust zijn.

Hier had i.p.v. חלץ III, חלץ II gekozen moeten worden. In de Psalmen beteekent חלץ altijd „redden” en nooit „ten strijde toerusten”. Het vers worde gelezen:

Help met Uwe rechterhand en verhoor ons,
opdat uwe geliefden gered worden.

LXI 6 Gij hebt het erfdeel gegeven van hen,
die uwen naam vreezen.

De verleiding is groot om hier, evenals in XXI 3 i.p.v. יְרֻשַּׁת, אֲרֶשֶׁת te lezen:

Gij schenkt, aan wie uwen naam vreezen, hun begeerte.

LXIII 2 mijn vleesch smacht naar U,
in een dor en dorstig land, zonder water.

Het verband toont aan dat i.p.v. בְּאֶרֶץ, כְּאֶרֶץ gelezen moet worden, cf CXLIII 6:

mijn vleesch smacht naar U,
als een dor en dorstig land, zonder water.

LXIV 5 plotseling schieten zij op hem, zonder iets te ontzien.

ירא heeft nooit de beteekenis van „ontzien”. Hiervoor worden andere verba gebruikt, b.v. חוס, חמל, נצל Hi. Vertaald moet worden:

plotseling schieten zij op hem,
zonder dat iemand hen ziet.

LXV 2 U komt stilheid toe, een lofzang, o God in Sion;

Stilheid en lofzang sluiten elkaar uit. Met G moet i.p.v. דֻּמִיָּה, דֹּמִיָּה gelezen worden:

U komt een loflied toe, o God in Sion;

4 Ongerechtigheden hadden de overhand over mij.

Met G i.p.v. מֶנִּי te lezen מֶנּוּ, daar in dezen psalm voortdurend in 1. pers. plur. gesproken wordt:

Ongerechtigheden overweldigden ons.

6 Gij, vertrouwen van alle einde der aarde
en van de verste zeeën;

I.p.v. וְיָם, וְאִיִּים te lezen:

en de ver-gelegene kustlanden.

14 de landouwen zijn bekleed met kudden.

In verband met עֲמָקִים: dalen in 14 b misschien beter i.p.v. כָרִים, הָרִים: „bergen” te lezen.

LXVI 12 maar Gij voerdet ons uit in den overvloed.

Met de Versiones i.p.v. לָרְוָיָה te lezen לָרְוָחָה:

maar Gij voerdet ons in de ruimte.

LXVIII 29 Uw God gebood uwe macht;

Wellicht met de meeste hss en Versiones te lezen צַוֵּה אֱלֹהִים:

Beveel, o God, uwe kracht;

cf het parallelisme in 29 b: toon uwe macht.

LXIX 5 Meer dan de haren mijns hoofds
zijn zij, die mij zonder oorzaak haten;
machtig zijn zij, die mij willen verdelgen.....

S heeft hier i.p.v. מַצְמִיתַי, מֵעַצְמוֹתַי gelezen, wat een fraai parallel geheel geeft:

talrijker dan mijne beenderen
zijn zij die mij ten onrechte vijandig zijn.

23 Hunne tafel worde voor hun aangezicht tot een strik,
en hun genooten tot een val.

Het parallelisme maakt het waarschijnlijk dat וְלִשְׁלוֹמִים geëmendeerd moet worden in וְשַׁלְמֵיהֶם: feestgelagen. De tweede versregel worde dan gelezen:

en hun feestgelagen tot een net.

LXX 2 Hier moet gelezen worden:

Het behage U, o God, mij te redden,
o Heere, haast U mij ter hulpe.

רְצֵה is bij vergissing uitgevallen, cf XL 14!

LXXI 3 Wees mij tot eene rots ter woning,
waarheen ik bestendig gaan kan,
die Gij beschikt hebt tot mijne redding.

Dit vers moet natuurlijk geëmendeerd worden naar XXXI 3

הֱיֵה לִי לְצוּר־מָעוֹז לְבֵית מְצוּדוֹת לְהוֹשִׁיעֵנִי

Wees mij tot een veiligen rotssteen,
tot een reddende vesting.

20 en mij uit de kolken der aarde weder doen opstijgen.

„Uit de kolken der aarde” is vreemd. Misschien beter i.p.v. וּמִתְּהֹמוֹת, וּמִתַּחְתִּיּוֹת te lezen: „uit de diepten der aarde”.

LXXII 5 Men vreeze u, zoolang de zon er is.

Het parallelisme in 5 b verlangt een andere vertaling. Met G waarschijnlijk i.p.v. יִירָאוּךָ, וְיַאֲרִיךְ te lezen:

Hij leve zoolang de zon er is.

7 In zijn dagen bloeie de rechtvaardige

Wederom ter wille van het parallelisme met G i.p.v. צַדִּיק, צֶדֶק „gerechtigheid” te lezen.

LXXII 9 Mogen voor hem de woestijnbewoners zich bukken,
en zijn vijanden het stof likken;

צִיִּים zijn geen menschen, maar dieren, die in de woestijn huizen. Daarom in LXXIV 14 gewoonlijk met woestijngedierte vertaald. Dat komt hier echter niet uit. Gelet op het tweede versdeel heeft men voorgesteld צָרָיו: „zijn tegenstanders” te lezen, o. i. terecht.

LXXIV 4 en hebben er hunne teekenen als teekenen opgesteld.

אֹתוֹת waarschijnlijk dittografie en daarom beter te schrappen.

11 Waarom houdt Gij uwe hand, ja uwe rechterhand terug?
Trek ze uit uw boezem, verdelg!

De opwekking in 11 b komt in het verband van den psalm te vroeg. Misschien i.p.v. כַּלֵּה, תִּכְלָא te lezen en בְּקִרְבְּךָ i.p.v. מִקֶּרֶב

en verbergt ze in uw boezem?

LXXVI 5 Schitterend waart Gij, heerlijk,

Met het oog op vss 8, 12 en 13 moet נָאוֹר wel geëmendeerd worden in נוֹרָא: geducht. We hebben hier een van de weinige goede voorbeelden in het O.T. van het *mysterium tremendum* ac *fascinans*.

11 Waarlijk, de grimmige menschen moeten U loven,
Gij beteugelt de rest der grimmigen.

Ter wille van het parallelisme moet G i.p.v. תָּחְגֹּר, תְּחָגֶּךָּ gelezen worden. Schmidt vocaliseert i.p.v. אָדָם, אֱדֹם en i.p.v. חֵמֹת, חֲמָת wat in ieder geval aan het vers een redelijken zin geeft:

Ja, het grimmige Edom moet U prijzen,
de rest van Hamat U loven.

LXXVII 7 Ik denk in den nacht aan mijn snarenspel,
ik peins in mijn hart en mijn geest vorscht na.

Vs 7a geeft nauwelijks eenigen zin. GS lezen וְהָגִיתִי i.p.v. נְגִינָתִי:

Ik overleg des nachts in mijn hart,
ik peins en mijn geest vorscht na.

LXXIX 11 doe de ten doode gedoemden
overblijven naar de grootheid van uw arm.

ST lezen הַתֵּר i.p.v. הוֹתֵר. Als dit terecht is zou men i.p.v. כְּגֹדֶל, בְּגֹדֶל verwachten:

verlos de ten doode gedoemden
door de grootheid van Uw arm.

LXXXIV 4 Zelfs vindt de musch een huis,

Er is helaas geen zekerheid dat צִפּוֹר musch beteekent. Een andere vertaling dan „vogel” is tot nu toe nog niet mogelijk.

Want de Heere God is een zon en schild.

שֶׁמֶשׁ heeft hier toch wel de beteekenis van tinne, schutsmuur.

XCI 3 Want Hij is het die u redt van den strik des vogelvangers, van de verderfelijke pest.

Misschien beter met G & S te vocaliseeren מִדְּבַר en te lezen:

van het verderfbrengend woord,

daar over de pest nog afzonderlijk in vs 6 gesproken wordt.

XCII 12 mijn oog vermeit zich in hen, die mij beloeren;

Deze vertaling geeft geen zin, daar „die hem beloeren” uit den aard der zaak voor den dichter zelf onzichtbaar blijven. Met de Versiones is בְּשׁוּרָי te emendeeren in בְּשׁוֹרְרַי. Cf V 9, XXVII 11, LIV 7, LVI 3, LIX 11. Het vers worde gelezen:

mijn oog vermeit zich aan mijne belagers.

XCVII 11 Het licht is voor den rechtvaardige gezaaid.

De beeldspraak heeft in het O.T. geen parallel. Misschien met GST זָרַח „gaat op” te lezen i.p.v. זָרֻעַ.

XCIX 8 Gij zijt hun een vergevend God geweest,
hoewel wraak oefenend over hunne daden.

Als deze vertaling juist is neemt de dichter met de eene hand terug wat hij met de andere gegeven heeft. Misschien moet i.p.v. וְנֹקֵם gelezen worden וְנִקָּם (pt. Kal voor Pi):

die hun hunne zonden vergaaft.

CIV 14 Hij doet het gras ontspruiten voor het vee,
en het groene kruid ter bewerking door den mensch,

Het parallelisme en het verband met 14 c maken het wenschelijk לַעֲבֹדַת te vertalen met: ten dienste van den mensch.

CV 22 om zijne vorsten te binden naar zijn goeddunken,
en zijn oudsten leerde hij wijsheid.

Lettende op het verband leze men i.p.v. לֶאְסֹר, לְיַסֵּר:

om zijne vorsten naar goedvinden te onderrichten.

CVIII 7 Opdat uwe geliefden ten strijde toegerust zijn,
geef overwinning door uwe rechterhand en [antwoord mij.

De opmerking bij LX 7 gemaakt geldt hier mutatis mutandis.

CXIII 5 Wie is als de Heere onze God,
die zeer hoog woont,
6 die zeer laag neerziet
in den hemel en op de aarde?

Misschien heeft hier een omstelling plaats gehad en moet met de meeste commentatoren gelezen worden:

Wie is als de Heer onze God, in den hemel en [op de aarde;
die zeer hoog woont en zeer laag nederziet?

CXVIII 10, 12 in den naam des Heeren heb ik ze neergehouwen;

Gesteld dat het overigens niet bekende Hi אֲמִילַם inderdaad „neerhouwen" beteekent, wat nog lang niet zeker is, moet בְּ van בְּשֵׁם als בְּ instrumentalis worden opgevat.

CXIX 112 Ik neig mijn hart om uwe inzettingen te doen,
voor altoos, ten einde toe.

Het is niet waarschijnlijk dat nadat לְעוֹלָם reeds genoemd is עֵקֶב met „ten einde toe" vertaald moet worden. עֵקֶב heeft hier toch wel de beteekenis van „loon, belooning":

Ik neig mijn hart om uwe inzettingen te doen,
dat geeft een eeuwige belooning.

CXXIX 6 zij zullen zijn als gras op de daken,
dat verdort, eer men het uittrekt.

Gunkel's emendatie: שֶׁקָּדִים תִּשְׁדֹּף: „dat de Oostenwind verdort" verdient hier overweging. Cf Gen. XLI 6. יָבֵשׁ moet dan worden opgevat als verklarende glosse bij het zeldzaam voorkomende שָׁדַף.

CXXXVII 5 Indien ik u vergete, o Jeruzalem,
zoo vergete (mij) mijne rechterhand;

Gewoonlijk wordt aangenomen dat bij תִּשְׁכַּח metathesis heeft plaats gehad en leest men תִּכְחַשׁ: „zoo verdorre mijne rechterhand". Vs 6a in aanmerking nemende: „mijne tong kleve aan mijn gehemelte" lijkt dit ook wel waarschijnlijk.

CXXXVIII 3 Gij hebt mij bemoedigd met kracht in mijne ziel.

רהב Hi beteekent „onrustig maken", waarmede hier niet veel te beginnen is. Misschien te emendeeren in תַּרְחִבֵנִי:

Gij hebt in mijne ziel de kracht vergroot.

CXXXIX 17 Hoe kostelijk zijn mij uwe gedachten, o God,
hoe overweldigend is haar getal.

Naar Dan. II 11 moet יָקְרוּ hier wel vertaald worden met: zwaar om te verstaan, moeilijk te verklaren.

CXL 9, 10 Deze vss zijn zeer corrupt. MT: zij mogen zich verheffen. Sela. Het hoofd mijner omgeving. Zou hier niet met Gunkel gelezen moeten worden:

אַל־יָרִימוּ סֹלַי רֹאשׁ מִסָּבִיב

Dat mijn verachters om mij heen het hoofd niet verheffen!
Het onheil hunner lippen moge hen overdekken.

We willen het hierbij laten. Het zou niet moeilijk geweest zijn de lijst met enkele andere suggesties nog wat uit te breiden. We hebben daarvan afgezien omdat we op deze wijze licht in al te subjectief vaarwater terecht zouden zijn gekomen. We hebben ons zooveel mogelijk beperkt tot die gevallen, waarin hetzij met een beroep op de *Versiones*, hetzij op het *parallelismus membrorum*, hetzij op een algemeen aanvaardde conjectuur, hetzij ook met een beroep op de logica, zonder eenig bezwaar een andere vertaling kon worden voorgesteld. Het heeft ons verbaasd dat men voor deze vertaling, een enkele uitzondering daargelaten, van nauwelijks eenig resultaat der tekstcritiek gebruik heeft gemaakt. Door onder bijna alle omstandigheden krampachtig aan de MT vast te houden heeft men in de vertaling, ongewild natuurlijk, in menig geval de zin van een vers verduisterd. Zelfs daar waar het apert foutieve van een lezing met den vinger kan worden aangewezen gaf de Commissie er toch de voorkeur aan trouw te blijven aan de lezing die ons door MT is overgeleverd. Hier werd het star vasthouden aan MT, hoezeer in het algemeen toe te juichen, inderdaad tot een kramp.

Een opmerking over de opschriften der Psalmen werd tot nu toe door ons nog niet gemaakt. De Commissie heeft gemeend ook deze te moeten medevertalen, althans voor zoover haar dit mogelijk bleek. Slechts bij de opschriften van twee psalmen werd bewust van een vertaling afgezien en hoewel noode, met een transcriptie van het Hebreeuwsch genoegen genomen: Ps LIII: Op *Mahalath* en Ps LXXXVIII: Op *Mahalath leannoth*. Het bekende „Voor den opperzangmeester" in de Statenvertaling werd gemoderniseerd in „Voor den koorleider". Ook het onverstaanbare „Sela" wordt den lezer in deze vertaling niet onthouden, zij het dan ook *petit*-gedrukt.

We maken nu eenige opmerkingen van stijlkritischen aard. In het algemeen valt in deze vertaling *qua* stijl en woordkeus veel te loven. Menige psalm is in vergelijking met de Statenvertaling veel leesbaarder geworden. Men heeft er eerlijk naar gestreefd de vertaling zooveel mogelijk bij het modern taalgebruik te laten aansluiten. Dat daarbij toch nog veel van den plechtigen, gedragen stijl die ons in de Statenvertaling zoo lief geworden is, bewaard kon blijven, is iets dat tot groote dankbaarheid stemt. Natuurlijk blijft er altijd iets te wenschen. Zoo betreuren we het dat het schoone „toevlucht zoeken bij" overal voor het zooveel meer nuchtere „schuilen" wordt ingeruild. Alle verandering is nog geen verbetering en zoo kunnen we ook niet zeggen dat we van de ruil „God is ons eene schuilplaats" (Ps LXII 9) voor „God is ons een toevlucht" (St.V.) zooveel beter geworden zijn.

De volgende stilistische veranderingen, die naar wij hopen, ook verbeteringen zullen zijn, worden door ons voorgesteld:

VII 5 I.p.v. indien ik hem kwaad gedaan heb, die vrede met mij had,
indien ik hem, die vrede met mij had, kwaad gedaan heb,

XVII 8 I.p.v. Bewaar mij als den appel van het oog,:
Bewaar mij als uw oogappel,

daar splitsing van dit compositum in het Nederlandsch ongebruikelijk is.

XVII 15 I.p.v. en bij het ontwaken mij verzadigen met uw beeld:
en bij het ontwaken mij verzadigen aan uw beeld

XIX 11 I.p.v. en zoeter dan honing,
ja dan zeem uit de raat:

zoeter dan honing
en honingzeem,

daar ook hier splitsing van het compositum ongewoon is.

XXII 3 Mijn God, ik roep des daags en Gij antwoordt niet.
en des nachts, en ik kom niet tot stilte.

Het driemaal voorkomen van „en" in hetzelfde vers is weinig fraai. Voorgesteld wordt te lezen:

Mijn God, ik roep des daags en Gij antwoordt niet;
ook in den nacht kom ik niet tot stilte.

XXV 9 Ootmoedigen doet Hij wandelen in het recht,
en Hij leert ootmoedigen zijn weg.

Ook hier is het fraaier in het tweede versdeel voor „ootmoedigen" een ander woord te kiezen, b.v. „deemoedigen".

XXVIII 2 I.p.v. en mijne handen ophef
naar uw binnenste heiligdom:

en mijne handen ophef
naar het binnenste van uw heiligdom:

In het Duitsch is „innerstes Heiligtum" heel gewoon, in het Nederlandsch „binnenste heiligdom" minder gebruikelijk.

XXX 6 Hier moet in den tweeden regel „en" natuurlijk als drukfout in een volgenden druk geschrapt worden.

LV 19 Hij verlost mijne ziel in vrede van den strijd tegen mij,

Een al te letterlijke vertaling is zelden fraai en verduistert ook dikwijls den zin. Zou hier niet met Obbink gelezen mogen worden:

Hij verlost mij en schenkt mij veiligheid?

LVII 7 Zij spanden een net voor mijne schreden,

Deze vertaling is onnauwkeurig. „Schrede" is een abstractum, nl. de afstand die in één stap wordt afgelegd. Daarom beter te lezen:

zij spanden een net voor mijne voeten.

LVIII 3 op aarde weegt gij het geweld uwer handen af.

Ook hier weer een voorbeeld van al te stroeve vertalng. Zonder de bedoeling van den grondtekst geweld aan te doen kan men hier gevoegelijk vertalen:

op aarde plegen uwe handen geweld.

LXIX 13 Die in de poort zitten, praten over mij,
— en een spotlied van drinkers.

De vertaling is niet bijzonder gelukkig. Voorgesteld wordt:

Die in de poort zitten hebben het over mij;
zoo ook de liedjes der dronkaards.

LXXII 14 en hun bloed zal kostelijk zijn in zijn oog.

I.p.v. „kostelijk" liever „kostbaar" te lezen.

LXXIV 16 I.p.v. het minder fraaie

Uwer is de dag, uwer ook de nacht;

liever:

Aan U behoort de dag, aan U behoort ook de nacht;

LXXXVIII 12 Wordt in het graf uwe goedertierenheid verkondigd,
uwe trouw in de plaats der vertering?

Een minder geslaagde poging een origineele vertaling van בָּאֲבַדּוֹן te geven. Toch is het misschien beter hier eenvoudig „doodenrijk" te vertalen: uwe trouw in het doodenrijk?

LXXXIX 12 Uwer is de hemel, uwer is ook de aarde;
Hier kan dezelfde opmerking als bij LXXIV 16 gemaakt worden.

XCV 4 in wiens hand de diepten der aarde zijn,
en wiens de toppen der bergen zijn;
5 wiens de zee is, daar Hij ze heeft gemaakt,
ook het droge, dat zijne handen hebben geformeerd.

Hier zouden we willen vertalen:

in wiens hand de diepten der aarde zijn
en wien de toppen der bergen toebehooren;
van wien de zee is, daar Hij ze gemaakt heeft
en het droge, dat zijne handen hebben geformeerd.

CIV 30 I.p.v. het nuchtere

en Gij vernieuwt het gelaat van den aardbodem
beter: en Gij vernieuwt het gelaat des aardrijks.

CV 28 I.p.v. Hij zond duisternis, maakte het duister:
Hij zond duisternis en maakte het donker.

CXLVIII 14 Hij heeft voor zijn volk een hoorn verhoogd:
een lofzang voor al zijn gunstgenooten.

Het moet betwijfeld worden of de zin van de uitdrukking: voor iemand een hoorn verhoogen den doorsnee-Bijbellezer geheel duidelijk is. O.i. moet in dit geval aan de vrijere vertaling van Obbink de voorkeur worden gegeven:

Hij heeft de kracht zijns volks groot gemaakt:
een roem voor al zijne vromen.

En hier hebben de *vota ac desiderata* van den criticus een einde. De kunst is moeilijk, de critiek gemakkelijk. Onlangs maakte iemand aan het eind van een recensie de opmerking, dat in een bespreking de waardeering gewoonlijk niet tot haar recht komt, verdronken als deze wordt door de vele op- en aanmerkingen. Ik zou deze opmerking ten volle willen onderschrijven. Deze bespreking mag niet eindigen zonder een woord van dankbaarheid en waardeering voor het vele goede dat ons in deze nieuwe Psalmenvertaling geboden wordt. Tot bijzondere dankbaarheid stemt het dat de Commissie in de zware en moeilijke oorlogsjaren de concentratie heeft kunnen vinden, die voor het gelukkig volbrengen van een arbeid als deze onontbeerlijk is.

Weerselo, 3 October 1944 H. A. BRONGERS

HETHIETOLOGIE

H. OTTEN, *Die Ueberlieferungen des Telepinu-Mythus*. Leipzig, J. C. Hinrichs Verlag, 1942 (8vo, IV en 77 blz.) = Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft, 46. Band, 1. Heft: Hethitische Texte in Umschrift, mit Übersetzung und Erläuterungen herausgegeben von F. SOMMER, Heft VII.

Een uitstekende tekstphilologische studie, welke voor een deel haar ontstaan dankt aan de colleges van H. Ehelolf. Schrijver vertaalt en bespreekt fragmenten van en varianten op de mythe van *Telepinu*, zijnde het verhaal van den jaarlijks verdwijnenden, in de lente opnieuw terugkeerenden vegetatiegod. Zijn

tekstonderzoek laat toe belangrijke correcties en aanvullingen aan te brengen aan den tekst zooals deze destijds door A. Götze werd vastgesteld en op blz. 5—7 in vertaling staat afgedrukt. Zoo heeft Otten o. m. bewezen, dat de adelaar slechts éénmaal uitgezonden wordt om Telepinu te zoeken, terwijl anderzijds belangrijke fragmenten van Telepinu's bezwering, na diens ontwaken als gevolg van een prik door de bij, hun plaats in het geheel terugvinden. Voorts toont schrijver het verband aan, dat tusschen de mythe van Telepinu en een soortgelijk verhaal met den stormgod als hoofdpersoon bestaat. Het opmerkelijke van deze laatste verhalenreeks is, dat de toorn van den god in een deel der verhalen het gevolg is van het vergrijp van een mensch, waardoor de oorspronkelijke vegetatiemythe ten deele naar de menschelijke sfeer wordt verplaatst. Door de oorlogsomstandigheden genoodzaakt, heeft Otten moeten afzien van een volledige behandeling van de stormgodfragmenten, die hij voor de KUB XXXIII had geautographieerd, alsmede van een onderzoek naar de beteekenis van de Telepinu-mythe voor de vergelijkende godsdienstwetenschap (Adonis, Tammoez). Het werk is voorzien van een lexicon en een grammatischen index, welke naar den uitvoerigen commentaar bij den tekst verwijzen. Het verdient ongetwijfeld onze waardeering, dat schrijver er in geslaagd is van menig duister woord de beteekenis op te helderen.

Gent, Juni 1945 — Walter Couvreur

* * *

Het Hethietische Pantheon

C.-G. VON BRANDENSTEIN, *Hethitische Götter nach Bildbeschreibungen in Keilschrifttexten*. Leipzig, J. C. Hinrichs Verlag, 1943 (8vo, IV en 104 blz., 12 platen, 3 tekstill.) = Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft, 46. Band, 2. Heft: Hethitische Texte in Umschrift mit Übersetzung und Erläuterungen herausgegeben von F. SOMMER, Heft VIII.

Na jarenlange onderbreking zijn in de *Hethitische Texte* in de MVAeG kort na elkaar weer twee afleveringen verschenen, het hierboven door W. Couvreur besproken boek van H. Otten, *Die Überlieferungen des Telepinu-Mythus*, alsmede het boek van C.-G. von Brandenstein, een jong hethietoloog uit de school van J. Friedrich te Leipzig. De eerste zes deelen uit deze serie zijn door Friedrich en vooral door A. Goetze uitgegeven, maar sedert de laatste in 1933 in verband met de nazificeering der Duitsche universiteiten de wijk moest nemen naar de Vereenigde Staten, kwam er een langdurige stilstand. Friedrich heeft het boek, zooals het voorwoord vermeldt, ook uitgegeven en er de laatste hand aan gelegd, daar de Schr. reeds in het najaar van 1941 te Teheran door de Engelschen werd geïnterneerd.

Het toeval heeft gewild, dat zoowel het boek van Otten als dat van von Brandenstein onze kennis van het Hethietisch Pantheon heeft vermeerderd. Is het eerste boek in hoofdzaak tekstcritisch, het tweede is een in de hethietologie zeldzame vereeniging van philologisch en archaeologisch onderzoek. In de KUB zijn vele deelen verschenen met godsdienstige teksten, doch het is merkwaardig, dat, in tegenstelling tot de bewerkingen der historische teksten, het grootste deel daarvan nog op bewerking wacht. Onze kennis van het Hethietische Pantheon vertoont vele lacunes. Bijna alles, wat over de Hethietische godenwereld is geschreven, is beïnvloed door de foutieve voorstelling, die veelvuldig nog over het begrip „Hethietisch" heerscht. De eerste indruk, dien men krijgt, wanneer men een blik op de Hethietische godenwereld werpt, is chaos, gelijk reeds Goetze [1]) vaststelde. Het aantal goden is zeer groot en de teksten zelf spreken van „duizend" goden. De oorzaak daarvan moet men zoeken in de politieke ontwikkeling van het Hethietische Imperium. Het rijk is wel een politieke eenheid, maar de centraliseering in de rijkshoofdstad Ḫattušaš is nooit volledig doorgevoerd. De goden van de politieke centra van het Imperium, die van Ḫattušaš en Karkamiš, zijn er nooit in geslaagd die van de randgebieden en vazalstaten te usurpeeren. Men is er zelfs toe overgegaan de goden der peripherie ook in de centra te vereeren, waarbij de liturgiën van den cultus dezer goden in de oorspronkelijke taal van het land hunner herkomst werden gesproken. Wij kennen de Hethietische goden in de eerste plaats uit de talrijke tot ons gekomen godenlijsten op de spijkerschrifttabletten met feestritueel; voorts vinden wij de Hethietische goden afgebeeld op de reliëfs en zegelafdrukken, die in Klein Azië en Noord Syrië zijn gevonden; in het bijzonder is het Hethietische rotsheiligdom Yazılı Kaya bij de Rijkshoofdstad, waar K. Bittel opgravingen en onderzoekingen heeft verricht [2]), van groot belang voor onze kennis van het Pantheon. De door von Brandenstein onderzochte spijkerschriftteksten met beschrijvingen der afbeeldingen van Hethietische goden stellen ons nu in staat een aantal reliëfs met godenbeelden te identificeeren en nadere gevolgtrekkingen te maken omtrent de familieverhoudingen der goden en godenfamilies. Hoewel iedere verhandeling over de Hethietische goden wereld en godsdienst ook in de toekomst nog dient uit te gaan van het overvloedige spijkerschrifttabletten materiaal, zal deze door het werk van Bittel en von Brandenstein terdege met het archaeologische materiaal rekening dienen te houden.

Ook in godsdiensthistorisch opzicht blijkt de hethietologie een jonge wetenschap te zijn, want de daarover verschenen publicaties zijn slechts weinig in aantal. Mij is slechts een monographie bekend: G. Furlani, *La religione degli Hittiti* (Bologna 1936); voorts de uitstekende samenvatting van Goetze in *Kleinasien*, 122-160 (München 1933), waaruit Joh. de Groot heeft geput voor zijn summier overzicht van den Hethietischen godsdienst in G. van der Leeuw, *De Godsdiensten der Wereld*, Deel I (Amsterdam 1940). Van belang is ook de bijdrage van H. Th. Bossert, *Das hethitische Pantheon* in AfO VIII, 1933, 297—307 en IX, 1934, 105—118. In verband met het sedert 1933 ter beschikking gekomen materiaal zou het aanbeveling verdienen bij een herdruk van *Godsdiensten der Wereld* den Hethietischen godsdienst afzonderlijk en uitvoeriger te behandelen en daarbij de resultaten van de onderzoekingen van Bittel en von Brandenstein er in te verwerken. Ook het groote werk van H.-G. Güterbock, *Siegel aus Boğazköy*, 2 deelen (Berlijn 1940—1942), dat wij in een volgend nummer van BiOr hopen te bespreken, heeft duistere plekken in de Hethietische godenwereld weten te verhelderen.

De Hethietische teksten, die hier voor de eerste maal worden gepubliceerd, behooren tot de inventarislijsten en hadden ten doel te komen tot een intensiveering van een alles omvattenden staatsgodsdienst voor de verschillende goden van het Imperium. Aan deze lijsten hebben wij beschrijvingen van Hethietische godenbeelden, reliëfs enz. te danken. Merkwaardigerwijze schonken de opgravingen ons wel *reliëfs* van goden, doch tot op heden geen enkel *beeld*; de oorzaak daarvan zal wel gelegen zijn in het feit, dat de beelden niet van duurzaam materiaal waren gemaakt in tegenstelling tot de rotsreliëfs. De inhoud van de door Schr. behandelde teksten, wier conserveeringstoestand vrij slecht is, veroorzaakt in lexicologisch opzicht nog vele moeilijkheden en is van zeer veel belang voor de beoordeeling en identificeering van de tot ons gekomen Hethietische monumenten en afbeeldingen van goden.

De vier teksten (blz. 4—22) worden terwille van den archaeologisch geïnteresseerden lezer taalkundig (23—60) en zakelijk (66—92) gecommentarieerd. Deze laatste commentaar is uit godsdienst-historisch oogpunt van groot belang. Von Brandenstein leidt haar in door een tabellarisch overzicht van alle in de door hem behandelde teksten voorkomende beschrijvingen, en wel één tabel voor de goden en één voor de godinnen. Hoewel de Schr. ervan overtuigd is, dat de gevolgtrekking, die men uit het door hem bijeengebrachte materiaal kan maken, zal gewijzigd dienen te worden, naar mate verdere gegevens ter beschikking komen, trekt hij toch enkele algemeene en belangrijke conclusies, die ook in de toekomst weinig verandering zullen behoeven te ondergaan. Bij de manlijke goden zijn drie groepen te onderscheiden: 1° de *Weergoden* (tabel I, n°s 1—10), die ons de teksten veelal in de gedaante van een stier beschrijven, gewapend met een knots; 2° de *Oorlogsgoden* (tabel I, n°s 13—17), die te herkennen zijn aan hun onderling verschillende bewapening en aan den leeuw; 3° de *Beschermgoden* (tabel I, n°s 18—21), die echter door het verschil van de door hen beschermde objecten weinig gemeenschappelijks hebben. Tegenover de veelsoortigheid der manlijke goden valt de uniformiteit der vrouwelijke goden (tabel II, n°s 1—14) op. Terwijl de manlijke goden een verschillende houding hebben — de meesten staan — zijn de vrouwelijke goden vrijwel zonder uitzondering zittend beschreven met een beker (aldus vertaalt v. Br. GAL) in de rechterhand. De teksten deelen ons mede, dat de godinnen zich in den *ḫupitauwant*-toestand bevinden, terwijl daarbij verwezen wordt naar de kleeding der manlijke goden. Hieruit meent von Brandenstein te mogen concludeeren, dat *ḫupitauwant* betrekking heeft op een bijzondere vrouwelijke dracht.

Men dient bij een vergelijking van den inhoud dezer teksten met de voor ons bewaard gebleven godenbeelden op *reliëfs* zooals in Yazılı Kaya, en op zegels, zooals die welke in overvloed in Ḫattušaš-Boğazköy zijn gevonden, er rekening mede te houden, dat de teksten ons de beschrijving geven van beelden in *plastiek*. Wat geïnventariseerd werd, waren kunstvoorwerpen van kostbaar metaal of steen, welke verloren zijn gegaan. Slechts de reliëfs en de afdrukken van zegels (niet de zegels zelf, zooals Schr. laat veronderstellen) zijn bewaard gebleven. Bij vergelijking der verschillende beschrijvingen heeft Schr. zich vooral geïnteresseerd voor de beteekenis van de godheid en niet in de eerste plaats voor de technische en archaeologische bijzonderheden, hetgeen van godsdiensthistorisch oogpunt van bijzonder veel gewicht is.

Over de gestalte en de beteekenis der in de teksten beschreven goden wil ik nog de volgende belangrijke details naar voren brengen. De *Weergod der aanroeping* is de manlijke god naast de hoofdgodin Ištar—Šauška en evenals deze van Ḫurrietische afkomst. Hij is in tegenstelling met de andere Hethietische goden gevleugeld, zijn wapen is de strijdbijl. Over de rol, die deze god in het Pantheon speelde, is helaas niets bekend. Wijzen de vleugels op eenzelfde rol als Hermes bij de Grieken? — De *Hoofdweergod* en zijn familie hebben een belangrijke rol in het Hethietische Pantheon gespeeld. Dat weergoden meestal op bergen worden afgebeeld is uit de Kleinaziatische glyptiek genoegzaam bekend; dit laatste geldt ook voor de twee goden achter den hoofdgod in Yazılı Kaya, alsmede voor den hoofdgod zelf die op twee „bergmannen" staat. Het is verheugend, dat de Weergod des hemels van onze teksten in hoofdzaak met den hoofdgod van Yazılı Kaya overeenstemt, behalve, dat de god in den tekst zittend, in de processie staande is afgebeeld. Uit den tekst kennen wij nu ook de namen van de aan hem toegevoegde stieren, nl. Ḫurriš en Šerriš, hetwelk Ḫurrietisch is, en „dag" en „nacht" beteekent. Op grond van deze identificatie en van uit den Telipinuš-mythos en gebeden blijkende genealogische verhouding is het den Schr. mogelijk geweest (blz. 72) een genealogische tabel vast te stellen, die m.i. als een belangrijke stap te beschouwen is naar een nauwkeurige indeeling van het Hethietische Pantheon. In deze genealogie is door de historische teksten, o.a. van Muršiliš II (1353—1325) reeds lang de *Zonnegodin van Arinna* als de gemalin van den Weergod des hemels bekend. Zij moet de hoofdgodin van Yazılı Kaya zijn en in het Hethietische Imperium gelijk gesteld zijn aan Ḫepat, een Ḫurrietische godin, wier cultus in de rijkshoofdstad steeds meer ingang vond. Tot een verdringing van de oeroude inheemsche Zonnegodin

[1]) A. Goetze, *Kleinasien*, 123, München 1933.

[2]) K. Bittel, R. Naumann, H. Otto, *Yazılıkaya. Architektur, Felsbilder, Inschriften und Kleinfunde*, Leipzig 1941, zie mijn bespreking in JEOL II/8, 689—708.

van Arinna is het echter niet gekomen; daarvoor was haar positie te sterk en ook de Hethieten vonden tenslotte den uitweg in syncretisme. De god achter de Zonnegodin in Yazılı Kaya kan nu als de *Weergod van Nerik*, haar zoon bij den hoofd-weergod worden geïdentificeerd. Voor een identificatie van den *Weergod des huizes* met een der figuren in Yazılı Kaya is de beschrijving in de teksten te onvolledig en de Schr. verliest zich hier in vermoedens, die te vaag zijn; hetzelfde geldt van de overige weergoden. In de teksten is ook sprake van een *Zonnegod des hemels*, die als zittende man wordt beschreven, doch van hem zijn geen afbeeldingen „en reliëf" ter vergelijking teruggevonden.

Het gemeenschappelijke kenmerk der *oorlogsgoden* is hun afwisselende bewapening en de aan hen toegevoegde leeuw. Zoo dient de proto-ḫattische godheid DU.GUR=NERGAL=Suli(n)katti tot de oorlogsgoden gerekend te worden; ook in de Akkadische godenwereld is de leeuw het dier van den god Nergal. Bittel identificeerde hem als god n^{0} 32 van Yazılı Kaya, waar hij echter zonder leeuw doch met gebogen zwaard wordt afgebeeld. Von Brandenstein's onderzoek heeft zoodoende reeds de identiteit van drie goden in Yazılı Kaya vastgesteld: de Weergod des hemels, de Zonnegodin van Arinna en de Weergod van Nerik.

Bij de in de teksten beschreven beschermgoden is de identificatie met bewaard gebleven reliëfs niet moeilijk. De beschrijving van den beschermgod van den Dala-stam past precies op den god met lans en schild op een reliëf aan de burchtpoort in Zencirli. Uit het onderzoek van von Brandenstein valt de zeer belangrijke conclusie te trekken, dat de goden in het in Noord Syrië gelegen rijksdeel tijdens het Imperium niet meer van die van Centraal Anatolië gescheiden kunnen worden. Mijn veronderstelling, dat Klein Azië en Noord Syrië tijdens het Imperium (1450—1200) in cultureel en politiek opzicht nauw verbonden met elkaar waren, wordt dus door Schr.'s onderzoek bevestigd! [3]) Zoo kan de beschrijving van den eersten beschermgod van het jachtterrein van de stad Uijanuawanda en andere steden als god op een hert met boog in de rechter-, en adelaar en haas in de linkerhand met een groot aantal voorbeelden van dit type op reliëfs (Maraş, Malatija, Yeniköy bij Alaca Hüyük en Kültepe) en zegels (o.a. uit Tarsus) vergeleken worden.

Het belangrijkste bij de beschrijving van de Ḫurrietische Ištar in den eersten tekst (I, 7 vlg.) is het feit, dat zij gevleugeld wordt voorgesteld. Oorspronkelijk hoort deze godin thuis in de Hurrietische landen van het Imperium, zoodat men de gevleugelde godin uit Karkamiš en soortgelijke typen op zegels er mede vergelijken kan. Uit een onderzoek van den Schr. naar de plaats, waar de vleugels bij goden aan het lichaam bevestigd waren, blijkt dat ZAG.DIB archaeologisch als schouder of schouderblad moet worden vertaald. Bijna alle beschreven godinnenbeelden hebben een voorwerp in de hand, dat GAL genoemd wordt, welks beteekenis uit de teksten alleen niet kan blijken. Dezelfde voorstelling vinden wij ook op reliëfs en zegelafdrukken. Het bekendste daarvan is dat van Fraktın in het Taurus-gebergte, waar Ḫattušiliš III en zijn gemalin Pudu-Ḫepaš voor de goden plengoffers brengen. De godin houdt in de uitgestrekte linkerarm een soort drinknap. Door vergelijking van de beschrijvingen in de teksten met alle in aanmerking komende afbeeldingen komt Schr. er toe GAL door „beker" te vertalen.

De Schr. wijst er tenslotte op, dat zoowel manlijke als vrouwelijke goden in de beschrijvingen veelvuldig in de linkerhand een gelukbrengend symbool vasthouden, dat niet uitsluitend als kleinood of kostbaarheid kan worden opgevat. Uit zijn onderzoek blijkt, dat het „Heilsymbol" van de teksten bij de beschrijving van den Weergod der aanroeping overeenkomt met een driehoek en voorts, dat juist deze driehoek in een groep hiëroglyphische teekens voorkomt, op wier plaats o. a. ook het spijkerschriftideogram voor „geluk", „heil" kan staan en dat tenslotte de driehoek het eenige teeken is, dat in of boven de vuist van verschillende goden voor komt. Hieruit valt waarschijnlijk de conclusie te trekken, dat de driehoek de hiëroglyphische vorm van het ideogram SIG$_{5}$= geluk is. De Schr. betrekt zelfs de Egyptische hiëroglyphen-groep *djʿnh* = met leven begiftigd, (voor goden:) leven schenkend, in zijn betoog en vergelijkt dit met de Hethietische hiëroglyphen-groep van ongeveer hetzelfde uiterlijk en samenstelling (blz. 89—90), doch het zou te ver voeren hier nader op in te gaan.

Von Brandenstein's boek wordt besloten door indices van Hethietische woorden en ideogrammen in spijkerschrift, waarbij mij is opgevallen, dat er sommige in E. H. Sturtevant, *Hittite Glossary*, 2de druk (Philadelphia 1936, Supplement 1939) ontbreken; voorts een register van circa 60 goden en godennamen, een van geographische namen en een van de behandelde teksten. De afbeeldingen achter in het boek zijn onmisbaar om de archaeologische, meest belangrijke zijde van Schr.'s betoog te kunnen volgen. Von Brandenstein's publicatie, door Friedrich met groote zorg (met hulp van H. S. Schuster) uitgegeven, heeft m.i. er zeker toe bijgedragen onze kennis van de godsdienstige voorstellingen der Hethieten te vermeerderen. In hoeverre vreemde of autochthone godsdienstige invloeden gelijktijdig met den achteruitgang der politieke macht der Hethieten na 1200 in Noord Syrië veld wonnen, is een kwestie, die later niet zonder hulp van het door Von Brandenstein behandelde materiaal zal kunnen worden opgelost.

Leiden, Juli 1945 A. A. KAMPMAN

[3]) Zie voorloopig de Inleiding van mijn artikel in *Kernmomenten der Antieke beschaving*, Leiden 1945.

ASSYRIOLOGIE

Brieven uit het archief van Mari (Tell Ḫariri)

IV [1])

Naar aanleiding van: *Archives royales de Mari, II: Lettres*, publiées par Charles-F. JEAN. Parijs, Librairie Orientaliste P. Geuthner, 1941 (4to, CLIX blz.) = Musée du Louvre. Département des Antiquités Orientales. Textes Cunéiformes, Tome XXIII.

Als de oorkonden uit Mari in hun geheel gepubliceerd en bewerkt zijn, zal het tijdvak van Koning Ḫammurabi tot de best bekende behooren in de geschiedenis der oudheid. Rondom den grooten koning komt te staan een geheele kring van mededingers, waaronder behalve Rîm-Sin van Larsa vooral Samsi-Adad en Išme-Dagan van Assur, Zimrilim van Mari, voorts zijn naamgenooten, de koningen van Aleppo en Kurda, uitblinken. Deze periode blijkt geenszins zoo vreedzaam en rustig te zijn geweest als oudere auteurs op grond van de beroemde wetgeving en vooral ook op grond van de briefwisseling van den koning met zijn stadhouders Sin-idinnam en Šamaš-ḫâsir veronderstelden.

Te eenzijdig beschreef wijlen R. Campbell Thompson (overleden te Oxford, 23 Mei 1941) in het eerste deel der *Cambridge Ancient History* (1924, hoofdstuk XIV) dit tijdperk als een gouden eeuw: „the Golden Age of Ḫammurabi". Aan overdrijving doet ook denken het oordeel van A. Ungnad (*Briefe König Hammurapi's*, 1919, blz. 79) die den koning kenschetste als een der meest eminente heerschers, die de wereld ooit zou hebben gezien; evenals het analoge oordeel van B. Meissner (*Könige Babyloniens und Assyriens*, 1926, blz. 53), die Ḫammurabi tot de „grandiosesten Persönlichkeiten der Weltgeschichte" wilde rekenen en hem met Karel den Groote vergeleek.

De overdrijving was verklaarbaar door het isolement, waarin de groote koning door den eenzijdigen aard der toen bekende bronnen was komen te staan. Thans kunnen wij hem eindelijk plaatsen in de lijst van zijn veelbewogen tijd. Zijn regeering duurde bijna een halve eeuw, waarvan èn het begin èn het eind vervuld zijn geweest met oorlogen. Slechts ongeveer dertig jaren zijn zoo rustig geweest, dat men van een tijdperk van ongestoorden bloei en van welvaart zou mogen spreken. Reeds onder de regeering van zijn opvolger werd zijn rijk door den inval der Kassieten weer tot een kleinen omvang beperkt. Van zijn roem, zijn veroveringen, zijn sociale hervormingen is toen slechts weinig overgebleven. Hetgeen vooral stand hield was in strijd met zijn eigenlijke bedoeling. Want zijn hervormingen hadden ten gevolge een geleidelijke verzwakking van het wereldlijke gezag, omdat het koningschap zich van zijn theokratisch karakter had ontdaan, terwijl de clerus van den Marduk-tempel Esagila in de jonge hoofdstad Babylon hoe langer hoe meer zijn overwicht kon doen gelden.

Zelfs van zijn beroemde wetgeving, waarmede Ḫammurabi reeds in zijn tweede regeeringsjaar (dus in het jaar 1726 naar de nieuwe berekening) vooral aan de kleine burgers en boeren rechtszekerheid poogde te verschaffen — want deze hervormende strekking is alleszins duidelijk — geldt het woord van W. Eilers (AO 31/1, blz. 8): „Es hat beinahe den Anschein, als ob das grosse Gesetzgebungswerk des Königs nur Repräsentation geblieben und niemals Rechtswirklichkeit geworden sei". Uit de tallooze contracten, die vooral in Sippar, Dilbat en Larsa zijn gevonden, blijken althans geen diep ingrijpende veranderingen, die door de nieuwe rechtsregels in de praktijk teweeg zouden zijn gebracht.

Slechts als litterair kunstwerk en als stijloefening schijnt deze wet in de eeuwen daarna te zijn overgeleverd en overgeschreven. De Kassietische koningen zochten echter hun ideaal, zooals reeds uit hun titulatuur blijkt, bij voorkeur bij koningen van Isin en Larsa, dus bij de Nieuw-Sumerische voorloopers en tegenstanders van de Amorietische dynastie, die zij op hun beurt hadden overwonnen en verdrongen. De weinige opschriften, die koningen als Burnaburiaš of Kurigalzu hebben nagelaten, zijn gesteld in het Sumerisch, al bleef het Akkadisch ook in deze Amarnaperiode de rechtstaal en de taal, waarin men met de buitenlandsche hoven correspondeerde.

Pas na den val van het Kassietische rijk volgde een koning als Nebukadnezar I in zijn taal, schrift en stijl weer bewust het voorbeeld op van Ḫammurabi, die dus ondanks zijn Amorietische afkomst terecht als de voorvechter van het zuiver Babylonische nationalisme en particularisme werd beschouwd. Ruim vijf eeuwen later werden dezelfde idealen naar voren gebracht door de Chaldeeuwsche dynastie, wier grootste koning, Nebukadnezar II (605—562 v. Chr.), als een tweede Ḫammurabi of „Ḫammurabi redivivus" zou kunnen worden gekenschetst.

Ḫammurabi van Babylon regeerde volgens de berekening van Cornelius en Weidner van 1728—1686 v. Chr. Als zijn tijdgenoot kan worden beschouwd de Hethietische koning Tudḫaliaš I, die thans wel met zekerheid met den bijbelschen *Tid'al*, den „koning der natiën" moet worden vereenzelvigd. Deze *Tid'al*, de eerste van dien naam, regeerde naar mijn voorloopige berekening (op grond van een globale schatting van den regeeringsduur der koningen van het Hethietische Middelrijk) van ca. 1720—1690 v. Chr. Ondanks dit treffende synchronisme meen ik aan den grooten Babylonischen wetgever, aan wiens verdiensten ik anders geen afbreuk zou willen doen, nog steeds niet de eer te mogen toekennen van in den Bijbel (in het beroemde hoofdstuk Genesis 14) te zijn vermeld. Ondanks de vele scherpzinnige voorstellen, die in het belang van een vereenzelviging zijn gedaan, zou ik in taalkundig opzicht nog geen brug tusschen de namen van *Amraphel* en *Ḫammurabi* weten te leggen.

Maar er is nog een tweede, belangrijker bezwaar. Wij hebben voor deze oude periode (ondanks de bekende vermeldingen in Genesis 10 : 10; 11 : 2;

[1]) I in BiOr I/4, 55—58; II in BiOr I/5, 76—79; III in BiOr I/6, 101—105.

Zach. 5:2 enz.) m.i. geen recht het land *Sin'ar*, waarover deze Amraphel regeert, zonder meer voor identiek te verklaren met Babylonië. In het Hethietische ritueel KUB XV No 34, kol. I, r. 57 worden de vier landen Assyrië, Babylonië, Šanḫara en Egypte naast elkaar vermeld als de (na den val van het rijk van Mittani) belangrijkste landen buiten Ḫatti. Hieruit volgt, dat *Šanḫara* = *Sin'ar* in deze periode wel een der belangrijkste rijken moet zijn geweest, maar dat het van Babylonië moet worden onderscheiden. Volgens de uiteenzetting van J. J. Gelb (AJSL 53, 1937, blz. 253 vv.) behoort deze naam veeleer thuis in de streek van *Aleppo* en diende hij toen wellicht rechtstreeks ter aanduiding van het toen machtige koninkrijk van Aleppo, het oude *Ḫalpa*.

Nu doet zich het eigenaardige geval voor, dat de naam van den koning van Aleppo, den tijdgenoot koning Ḫammurabi van Babylon (en dus ook van koning Tudḫaliaš = Tid'al I van Ḫatti) blijkens de Mari-brieven eveneens Ḫammurabi luidde. Hetzelfde geldt immers ook van den koning van het (nog niet geïdentificeerde) land Kurda. Uit deze verwarring weet ik op dit oogenblik nog geen uitweg. Wellicht zal men tenslotte toch over de taalkundige bedenkingen heen moeten stappen en terug moeten keeren tot de oude identificatie *Amraphel* = *Ḫammurabi*, zooals die door wijlen E. Schrader reeds in 1887 was voorgesteld: alleen met dit belangrijke verschil, dat de bijbelsche Amraphel dan niet met den grooten Babylonischen koning en wetgever, maar met diens eveneens machtigen naamgenoot Ḫammurabi van Aleppo identiek moet zijn geweest!

Het verdient aanbeveling, deze mogelijkheid in het oog te houden, maar de beslissing nog even uit te stellen. Zoodra wij op grond van de nieuwe publicaties (vooral door G. Dossin, ons reeds schriftelijk aangekondigd) een duidelijker kijk op de onomatologie en de topographie van de Mari-teksten hebben verkregen, dient een nieuw onderzoek te worden ingesteld naar den historischen achtergrond van het veertiende hoofdstuk van het bijbelboek Genesis. Persoonlijk heb ik voor dit probleem bijzondere belangstelling, daar ik hieraan reeds in 1916 een van mijn eerste studiën heb gewijd (ZAW 36, 1916, blz. 65 vv., vgl. o.a. ZAW, N.F. I, 1924, blz. 148 vv.). Ook de vermeende resultaten in het omvangrijke werk van U. Cassuto (Florence 1934, 428 blz.) en ten onzent in het doorwrochte proefschrift van J. H. Kroeze, *Genesis veertien* (Hilversum 1937) zullen dan, vooral ook op grond van de nieuwe chronologie, moeten worden herzien en aangevuld.

Nu zou het verleidelijk zijn, het aantal der gelijknamige en gelijktijdige koningen Ḫammurabi zoo mogelijk te beperken door de veronderstelling van één rijk met wisselende residenties. Deze veronderstelling wordt echter door meer dan één passage in de Mari-brieven weerlegd, waar deze koningen (met de vermelding van hun residentie) naast elkaar figureeren. Bovendien hebben wij (afgezien dan van den bijbelschen Amraphel) geen enkele aanleiding tot de gissing, dat de groote Babylonische wetgever zijn veroveringen ooit tot Noordelijk Syrië zou hebben uitgestrekt. De vermeende stad *Ḫallab*, vermeld in den proloog tot den codex (CH kol. III 52 en ook LIH No. 61, 2) mag immers niet met Aleppo worden geïdentificeerd. De juiste lezing van dit heiligdom der godin Inanna is *Zabalam* of *Supalu* (vgl. E. Poebel, AfO XIII, 1941, blz. 115), en de ligging daarvan zal tusschen Uruk en Lagaš moeten worden gezocht.

Weliswaar moet de groote Ḫammurabi van Babylon zijn eigenlijke residentie tegen het eind van zijn regeering verder naar het Noorden hebben verplaatst, en wel waarschijnlijk in verband met zijn oorlogen tegen Assur (Subartu), Mari en Ašnunna: eerst naar Sippar, vanwaar zijn brieven aan Šamaš-ḫâṣir zijn geschreven (vgl. F. Thureau—Dangin, RA XXI, 1924, blz. 1), en daarna naar de plaats van den tegenwoordigen puinheuvel Kalwâdha in de onmiddellijke nabijheid van de latere stad Baghdad (vgl. JEOL III, No. 9, 1944, blz. 186, noot 13). De groote beteekenis van de Noordelijke Zonnestad Sippar met haar klooster voor de priesteressen van den Zonnegod (*gâgum*) blijkt reeds uit het Wetboek. Beide plaatsen echter waren van de hoofdstad Babylon met de toenmalige middelen van vervoer slechts twee of ten hoogste drie dagreizen verwijderd. Zij waren, evenals Babylon, gelegen in het oude landschap Akkad als het traditioneele middelpunt van het rijk, terwijl het landschap Sumer na den val der dynastie van Larsa, dus sedert 1698 v. Chr., door een stadhouder werd bestuurd, die in de Zuidelijke Zonnestad Larsa resideerde en die — zooals de correspondentie aantoont — tot in de kleinste bijzonderheden van zijn beheer afhankelijk is geweest van de persoonlijke wilsuitingen van zijn heer en meester.

Ter besparing van plaatsruimte doen wij in 't vervolg slechts een keus uit de belangrijkste passages; wij beperken de letterlijke vertalingen en zien af van de poging den inhoud ook van de slechts fragmentarisch bewaarde brieven en stukken te omschrijven.

Een korte vermelding verdienen nog de beide laatste brieven van Ibalpel, den zaakgelastigde van Zimrilim bij het hof van koning Ḫammurabi te Babylon.

No 31. Uit dezen brief blijkt diens rol als geheim agent en verklikker: „Daar N.N. (de naam is in n. 5 niet bewaard gebleven) mij al wat in het hart van Ḫammurabi omgaat pleegt mee te deelen, zal ik naar zijn verblijfplaats gaan, opdat hij mij al diens geheime plannen vertelt. Zijn vorige mededeelingen heb ik telkens aan mijn heer geschreven....". Op de achterzijde van dit schrijven waarschuwt Ibalpel zijn heer voor een zekeren Zimri-Adad, die tweedracht zaait en die het leger bij zijn pogingen om het gezag van het paleis (d.w.z. van den koning van Mari) te vestigen, telkens tegen hem opstookt. Moge mijn heer naar hem zenden, hem ondervragen en hem daarna uitbannen!

F. M. Th. Böhl

Noordwijk aan Zee, Aug. 1945

BIBLIOTHECA ORIENTALIS

UITGEGEVEN VANWEGE HET
NEDERLANDSCH INSTITUUT VOOR HET NABIJE OOSTEN
ONDER REDACTIE VAN
F. M. Th. BÖHL, A. DE BUCK en A. A. KAMPMAN

Redactie en administratie: Nederlandsch Instituut voor het Nabije Oosten Noordeindsplein 4a, Leiden (Nederland)	**Tweede Jaargang** **N⁰ 4 — Juli 1945**	Tweemaandelijksch recenseerend en bibliographisch tijdschrift op het gebied van het oude Nabije Oosten Abonnementsprijs f 20.— per jaar

INHOUD

BOEKBESPREKINGEN

ALGEMEENE WERKEN OVER HET NABIJE OOSTEN

A. H. KAN, *Juppiter Dolichenus, Sammlung der Inschriften und Bildwerke*, Leiden, E. J. Brill, 1943. (8vo, 155 blz., 16 pl., 1 kaart).

Het onderwerp, waarop Dr Kan in 1901 te Utrecht is gepromoveerd, is thans door hem op uitstekende wijze opnieuw behandeld. Er was reden voor een nieuwe bewerking: in de laatste veertig jaren zijn een groot aantal nieuwe beeltenissen van *Juppiter Dolichenus* en vele op hem betrekking hebbende inscripties aan den dag gekomen. De opgraving van het heiligdom te Brigetio en vervolgens van dat op den Aventinus te Rome hebben zeer de aandacht getrokken. Niet minder deden dat de belangwekkende vondsten van Dr R. Noll te Mauer aan de Url. Alle monumenten nu, de oude zoowel als de nieuwe, zijn door Schr. beschreven onder verwijzing naar de publicaties waarin ze voorkomen.

De inleiding hierop, die ongeveer een vierde van het werk in beslag neemt, bespreekt de geschiedenis der Dolichenus-vereering en geeft daarna een overzicht van de verschillende typen van beelden en andere op den cultus betrekking hebbende vondsten. Over de oudste geschiedenis van den op een dier staanden hemelgod in Voor-Azië is Kan slechts kort geweest. Er is namelijk in 1939 te Berlijn een boekje verschenen van den Turkschen geleerde Dr Halil Demircoğlu, getiteld: *Der Gott auf dem Stier, Geschichte eines religiösen Bildtypus*, dat de voorgeschiedenis behandelt van den Ba'al van Doliche in Commagene, die in den Romeinschen keizertijd aan Juppiter gelijk is gesteld, en wiens cultus door soldaten uit het Oosten in de garnizoensplaatsen langs de rijksgrenzen werd ingevoerd. Dit werk kan men verwijten dat het onvoldoende en slecht is geïllustreerd, en dat zijn systeem van verwijzen de studie ervan niet gemakkelijk maakt. Maar men kan niet ontkennen, dat het wetenschappelijk deel zeer goed en doordacht is, en dat de schrijver het archaeologische materiaal uitstekend kent. Er was dus geen reden om dit aspect van den cultus nogmaals uitvoerig te behandelen, en dat deed Kan dan ook niet, al gaat hij natuurlijk wel even in op de Hethietische reliefs, die den toen ook reeds met bijl en bliksem gewapenden hemelgod op den stier weergeven.

Kan wil in dezen Hethietischen donderaar ook tegelijk een krijgsman zien, waarschijnlijk, omdat Juppiter Dolichenus door zijn Romeinschen wapenrok later ook als zoodanig is gekarakteriseerd. En daarom betwijfelt hij of de bijl in zijn handen wel een bliksemsymbool voorstelt, en houdt hij deze eerder voor een gewoon wapen, ook al omdat hem van een sacrale labrys niets bekend is uit de streken der Hethieten. Ik geloof niet, dat deze opvatting juist is. Kleine amuletbijltjes van labrysmodel zijn gevonden in Tell Arpachiyah bij Ninive, in een laag die door M. E. L. Mallowan op 4000 v. Chr. wordt gedateerd (Ill. London News, Sept. 16, 1933, p. 437, fig. 7). Er was dus al heel vroeg een cultus van de dubbele bijl in Voor-Azië. Deze dubbele bijl draagt de Hethietische dondergod soms, maar meestal is zijn wapen een éénsnedige bijl. Dat deze bij de latere Hethieten met hun strijdwagens nog een oorlogswapen was, is niet waarschijnlijk. Dat zij soms een sacrale beteekenis had is daarentegen haast niet te betwijfelen. Men denke slechts aan de met goud ingelegde 14de eeuwsche bijl, die in een heiligdom werd aangetroffen in Ras es-Šamra, dus in Syrië aan de grens van het Hethietische gebied. Daarenboven weten we, dat steenen bijlen al in de klassieke oudheid in verband werden gebracht met het onweer; Plinius vertelt een en ander van deze „ceraunia", waarvan een zeldzame, door de Magiërs zeer gezochte soort alleen te vinden was op plaatsen waar de bliksem was ingeslagen. Dit alles maakt het bijna zeker, dat de bijl van Hadad

en Tešub het teeken was van hun waardigheid van dondergod, en dat zij niet behoorde bij een krijgsmansuitrusting. Intusschen zou in verband met al deze hemelgoden een studie over de dubbele bijl in Voor-Azië zeer de moeite loonen, want ook Demircoǧlu is op dit onderwerp niet ingegaan. We zien vroege voorbeelden van de labrys in praehistorisch Assyrië, dan zien we een intensieven cultus ervan tot bloei komen op Kreta, al in de vroeg-Minoïsche periode, en we vermoeden Anatolischen invloed; daarna zien we het wapen soms in handen van den Hethietischen hemelgod, en eeuwen later, in den Romeinschen keizertijd, blijken sommige Anatolische godheden, waaronder Juppiter Dolichenus nog steeds met deze bijl te worden afgebeeld. Heel duidelijk is de gang van zaken nog niet.

Dr Kan heeft in zijn boek veel oog gehad voor de vereering van andere godheden in verband met den cultus van Juppiter Dolichenus; ook Demircoǧlu spreekt hierover op pg. 100 sqq. Zulke verbintenissen in den eeredienst zijn ten deele de vrucht van toevallige omstandigheden, in een tot syncretisme zeer geneigden tijd, maar er hebben toch ook in Romeinsche dolichena altaren gestaan voor goden èn godinnen, die reeds in het vaderland van den god naast hem werden vereerd. Men lette in dit verband vooral op het door den Schr. op p. 29 gezegde over de Asvin of Nâsatya. Daartegenover zegt Kan, als ik mij niet vergis, nergens iets over de op het bronzen reliëf uit Lussonium (no. 60) afgebeelde Heracles en Athena, voor hetwelk Demircoǧlu, p. 105, Oosterschen oorsprong aanneemt.

De onopgesmukte stijl van voorrede, inleiding en beschrijvend gedeelte van het boek is in overeenstemming met de degelijkheid en nuchtere wetenschappelijkheid van het levenswerk van Kan. De uitnemende typografische verzorging van de publicatie strekt de firma Brill tot eer.

Huis ter Heide, September 1945 A. Roes

OUDE TESTAMENT EN JUDAICA

Liber Psalmorum cum canticis Breviarii Romani, Nova e Textibus primigeniis Interpretatio latina cum notis criticis et exegeticis, cura Professorum Pontificii Instituti Biblici edita. Romae, Pontificio Istituto Biblico, MCMXLV (12mo, XXXI + 349 blz.).

Het Pauselijk Bijbelinstituut der paters Jezuieten te Rome had eenigen tijd geleden van Paus Pius XII opdracht ontvangen den tekst der Psalmen en Cantica[1]) van het Romeinsch brevier opnieuw uit de grondteksten voor liturgisch gebruik in het Latijn te vertalen. Daarbij moest worden zorg gedragen dat de grondteksten zoo nauwkeurig en getrouw mogelijk werden weergegeven, echter zóó dat men, indien mogelijk, tevens rekening hield met den officieelen Vulgaattekst en de andere oude vertalingen. Tegen het einde van het vorig jaar kwam de tekst gereed en werd enkele maanden later onder den bovengenoemden titel uitgegeven, voorafgegaan door een apostolische breve van 25 Maart 1945, bij wijze van Motu Proprio, waarin de Paus de uitgave goedkeurt en aan al degenen, die tot het bidden der liturgische getijden verplicht zijn verlof geeft de nieuwe vertaling te gebruiken, zoowel voor recitatio privata als voor recitatio publica. Volgens een mondeling uit Rome ontvangen bericht zou het in de bedoeling liggen den nieuwen tekst binnen vijf jaar verplichtend te stellen. Dat dit laatste eenmaal zal gebeuren lijdt geen twijfel, maar het staat nog te bezien of dit binnen vijf jaar al mogelijk zal zijn.

Voor de lezers, die met de kerkelijke getijden en de ermee verbonden problemen onbekend zijn, kort het volgende. Uit het gezamenlijk gebed der eerste christenen, hetwelk grootendeels uit het zingen van Psalmen bestond, ontwikkelden zich na de vrijmaking der kerk (313) al heel spoedig de z.g. kerkelijke getijden der clerici en der monniken. Waren die der clerici oorspronkelijk beperkt tot de Zon- en feestdagen, de monniken kwamen dagelijks verscheidene malen bijeen tot het zingen van Psalmen en hymnen en het aanhooren van lezingen uit de H. Schrift. In het Latijnsche Westen geraakte al spoedig algemeen in zwang de door St. Benedictus (480—550/3) gesanctioneerde indeeling van het dagelijksch getijdengebed in acht z.g. horae, d.w.z. uren, gedeelten, n.l. een nachtelijke hora (de metten) en de zeven horae van het z.g. dagofficie: lauden, prime, terts, sext, noon, vespers en completen. De metten kregen hun naam van het nachtelijk uur (matutina) waarop zij werden gebeden, de lauden van de drie laatste psalmen van het psalterium, die er steeds in voorkwamen en „laudes" genoemd werden, de prime, terts, sext en noon van het eerste, derde, zesde en negende uur van den dag waarop zij respectievelijk gebeden werden, de vespers van het avonduur (vesperae), de completen voor het feit dat zij, vóór het slapen gaan, de getijden van den dag besloten.

Deze getijden, hoofdzakelijk bestaande uit psalmen en schriftlezingen en besloten door korte gebeden, werden altijd gemeenschappelijk gebeden, maar het gebruik burgerde in dat een priester of monnik, die bij de recitatio publica niet had kunnen aanwezig zijn, de getijden alleen, privatim, moest bidden. De boeken of bladen waarop kort werd aangegeven welke psalmen enz. voor elken dag waren aangewezen kregen in de vroege middeleeuwen den naam van breviarium. Deze naam werd later overgedragen op de boeken waarin de heele tekst stond opgeteekend en daarvandaan komt de tegenwoordige naam „brevier", gegeven aan het gebedenboek van den priester, dat de kerkelijke getijden bevat. De daarin voorkomende tekst draagt den naam van „breviergebed", of, indien gemeenschappelijk gereciteerd, van „koorgebed".

Benedictus voerde het principe in, dat de psalmen zóó over de geheele week moesten worden verdeeld, dat het Psalterium eens per week geheel werd gebeden.

[1]) Deze „Cantica" zijn: Ex. 15, 1—18; Deut. 32, 1—43; I Sam. 2, 1—10; I Chron. 29, 10—13; Tob. 13, 2—9; Iudith 16, 13—17; Sir. 36, 1—16; Is. 12, 1—6; Is. 38, 10—22; Is. 45, 15—26; Jer. 31, 10—14; Dan. 3, 52—88 (LXX); Hab. 3, 2—19; Luc. 1, 46—55 („Magnificat"); Luc. 1, 68—79 („Benedictus"); Luc. 2, 29—32.

In later tijd kwam dit steeds minder tot zijn recht, tot de brevierhervorming van Pius X het oude gebruik herstelde (1912).

De Psalmtekst dien men daarbij tot dusver steeds gebruikte, was die der latijnsche Vulgata. Deze psalmtekst is in wezen niets anders dan een Latijnsche vertaling uit de Grieksche Septuaginta, twee malen door Hiëronymus vluchtig verbeterd. De eerste verbetering draagt den naam van Psalterium Romanum en is weinig meer in gebruik; de tweede, het z.g. Psalterium Gallicanum, leverde den Vulgaattekst. Een zelfstandige vertaling door Hiëronymus van het Psalterium uit het Hebreeuwsch, het z.g. Psalterium iuxta Hebraeos, is in de Kerk nooit officieel in gebruik kunnen komen.

De Psalmen der Vulgata, hoe lapidair ook vaak van stijl, zijn op zeer veel plaatsen zeer gebrekkig van tekst, ja somtijds onverstaanbaar. Dit beteekende voor de vele bidders van het brevier een groot ongemak, waarin men op allerlei wijzen heeft trachten te voorzien, vooral in de laatste vijftig jaren, die een grooten opbloei van het liturgisch leven in de Kerk hebben te aanschouwen gegeven. De eenige goede oplossing van de vele moeilijkheden kon slechts een radicale zijn: het invoeren van een *nieuwe* vertaling. Daartegen bestonden en bestaan echter veel bezwaren, waarvan het niet gemakkelijk tot verandering geneigd zijn der Romeinsche Kerk zeker niet het minste was. Totdat, haast even onverhoopt als onverwacht, Pius XII den knoop doorhakte en last gaf tot de uitgave van een nieuwe vertaling, waarvan door een gelukkig toeval, nu reeds een exemplaar in Nederland aankwam.

De nieuwe tekst is naamloos; „de professoren" van het bijbelinstituut dragen er de verantwoording voor, doch insiders vermoeden dat P. A. Vaccari er wel het grootste deel aan zal hebben bijgedragen. De huidige uitgave is niet bestemd voor liturgisch gebruik, zij geeft slechts den Latijnschen tekst met een korte inleiding, korte verklaringen en een korte verantwoording der in den grondtekst aangebrachte wijzigingen. De inleiding is zeer kort en sluit nauw aan bij het decreet der bijbelcommissie van 1 Mei 1910 (De auctoribus et de tempore compositionis Psalmorum). Wat de „critica textus" betreft, verklaren de vertalers een middenweg te willen inslaan: de hoogste waarde heeft voor hen de hebreeuwsch-masoretische tekst, maar zij zijn er toch niet zelden van afgeweken op grond van lezingen der Septuaginta of van andere oude vertalingen (p. XXIV). Een dankbaar gebruik verklaren zij te hebben gemaakt van R. Kittel's Biblia Hebraica[3] (p. XXV). In de aanteekeningen is van litteratuurverwijzingen in beginsel volkomen afgezien. De vertalers verklaren verder zich, wat den stijl betreft, de „latinitas melioris aetatis" als voorbeeld te hebben gesteld, dus het klassieke latijn, niet het latere middeleeuwsche, of kerkelijke. Daarbij heeft men toch enkele woorden, zooals salvare, confidere enz. in den zin gebezigd, dien zij in het Christelijk Latijn bezitten, terwijl hier en daar enkele gemakkelijk verstaanbare hebreïsmen zijn gebleven, zooals ambulare, cornu salutis, semen (= posteritas). De tekst is verder grootendeels in strofen ingedeeld voor het gemak van den lezer, niet op grond van eenige strofen-theorie.

De Godsnaam Jahwe is steeds door Dominus vervangen.

Bij de beoordeeling van de nieuwe vertaling moet men met twee standpunten rekening houden: het liturgisch-kerkelijke en het wetenschappelijke. Wat het eerste betreft lijdt het geen twijfel dat de nieuwe vertaling in een lang gevoelde behoefte voorziet. Zij dient daarom met vreugde te worden begroet. Wij bezitten er een duidelijken, overzichtelijken en vrij gemakkelijk verstaanbaren psalmtekst in, die aan de liturgische eischen voldoet. Dat het oude Dominus als vertaling van Jahwe is behouden is volkomen te billijken. Een kwestie van smaak is het of men zich niet dichter aan de Vulgaat had kunnen houden dan in feite geschied is, speciaal aan de taal van de Vulgaat. De vertalers hebben er zich op toegelegd het meerendeel der hebreïsmen uit den ouden tekst te doen verdwijnen en er zoo gladder en „klassieker" Latijn van te maken. J. Calès had aan zijn Psalmencommentaar (Le Livre des Psaumes, II Vol., Paris 1936) een Latijnsche vertaling toegevoegd die onder dit opzicht lang zoo ver niet gaat. Dit blijkt reeds uit het eerste psalmvers:

> Beatus vir, qui non sequitur
> consilium impiorum,
> Et viam peccatorum non ingreditur,
> et in conventu protervorum non sedet.

Calès maakte hiervan:

> Beatus vir qui non ambulat
> Juxta consilium impiorum
> Et in via peccatorum non sistit
> Et in coetu derisorum non assidet.

Men vergelijke hiermee nog de vertaling van F. Zorell (Psalterium ex Hebraeo Latinum [2], Romae 1939):

> Beatus vir
> qui non ambulavit in consilio impiorum
> Et in via peccatorum non stetit
> et in consessu petulantium non sedit.

en den Vulgaattekst:

> Beatus vir, qui non abiit
> in consilio impiorum,
> et in via peccatorum non stetit
> et in cathedra pestilentiae non sedit.

Men ziet, dat uit de nieuwe vertaling het bijbelsche „wandelen" (הלך) verdwenen is, en dat het „staan" op den weg der zondaren een „inslaan" van hun weg is geworden. Het in de Vulgaat veelvuldig voorkomende *confiteri*, vertaling van het hifil van ידה, is vervangen door *celebrare*, of *gratias agere*, of *laudare*, vgl. Ps. 107, 1:

Celebrate Dominum, quoniam bonus

Ps. 111, 1: Celebrabo Dominum toto corde

Ps. 118, 1: Gratias agite Domino quia bonus est.

Ps. 136, 1: Laudate Dominum, quoniam bonus.

In het laatste geval en in Ps. 107, 1; 118, 1, staat in de Vulgaat het lapidaire

Confitemini Domino, quoniam bonus.

Het feit, dat de vertalers dezer teksten hetzelfde Hebreeuwsche woord op drie verschillende wijzen hebben weergegeven, wijst er op, hoezeer het er hen om te doen was de door den contekst gegeven nuances

van beteekenis, ook in de vertaling der afzonderlijke termini te doen uitkomen.

Ps. 125 wordt als volgt vertaald:

I. 1. Qui confidunt in Domino, sunt sicut mons Sion,
qui non commovetur, qui manet in aeternum.
2. Ierusalem circumdant montes:
ita Dominus circumdat populum suum,
et nunc et in aeternum.

II. 3. Neque enim manebit sceptrum impiorum
super sortem iustorum,
Ne extendant iusti
ad iniquitatem manus suas.

III. 4. Benefac, Domine, bonis
et rectis corde.
5. Qui autem declinant in vias suas obliquas,
abigat eos Dominus cum male agentibus:
pax super Israel!

De eerste strofe van deze vertaling doet weer duidelijk den opzet der vertalers uitkomen: een gladden Latijnschen tekst te geven; door het invoegen van *sunt* in 1a, van *qui* (2 ×) in 1b, door het gebruik van een werkwoord in plaats van een, minder goed Latijnsche, praepositie, is de tekst voor elken lezer op het eerste gezicht duidelijker geworden. Of men dit als een voordeel of als een nadeel beschouwt, hangt af van persoonlijke waardeering.

In het „Magnificat" is het *in Deo salutari meo* van het tweede vers (Luc. 1, 47) vervangen door *in Deo salvatore meo*. Het tweede lid van het laatste vers:

Sicut locutus est ad patres nostros,
Abraham et semini eius in saecula,

is geworden:

erga Abraham et semen eius in saecula (Luc. 1, 55).

In het Grieksch staat er: *τῷ Ἀβραὰμ καὶ τῷ σπέρματι αὐτοῦ εἰς τὸν αἰῶνα*, hetgeen door de Vulgaat volkomen letterlijk is weergegeven. Daar 55b echter afhangt van 54a (misericordiae, *ἐλέους*), is de vertaling met *erga* zonder twijfel duidelijker. De eerste woorden van het „Benedictus" (Luc. 1, 68—79) luiden in het Grieksch:

Εὐλογητὸς κύριος ὁ θεὸς τοῦ Ἰσραήλ,
ὅτι ἐπεσκέψατο καὶ ἐποίησεν λύτρωσιν
τῷ λαῷ αὐτοῦ.

De Grieksche wending van het tweede verslid is niet correct, daar *ἐπεσκέψατο* een accusatief vereischt en geen datief. De Vulgaat volgt de incorrectie van den Griekschen tekst:

Benedictus Dominus Deus Israel
quia visitavit et fecit redemptionem plebis suae.

De nieuwe vertaling heeft gemeend hierin verandering te moeten brengen en leest, in correcter Latijn:

.... quia visitavit et redemit populum suum.

Het voorzetsel apud is overal door penes vervangen.

Bovenstaande voorbeelden mogen volstaan om een indruk te geven van het karakter der nieuwe vertaling. Op liturgisch gebied beteekent zij een grooten vooruitgang, maar zij zal dengenen die aan den ouden tekst gewend waren voorloopig een aantal struikelblokken opleveren, terwijl dezen ook hier en daar afstand zullen moeten doen van een tekstvorm, die hun misschien dierbaar was.

Zuiver wetenschappelijk genomen, is de vertaling doorgaans best. De auteurs zijn sober geweest met hun tekstkritiek en hebben getracht den massoretischen tekst zoo goed mogelijk te verstaan alvorens tot emendatie over te gaan. Hierbij hebben zij zich gelukkig buiten de excessen gehouden waartoe H. S. Nyberg in zijn interpretatie van den Hebreeuwschen tekst sómskomt en waarbij men dan een vertaling krijgt, haast even onbegrijpelijk als het origineel. De algemeene tendens van Nyberg, nl. zoo weinig mogelijk te corrigeeren, is goed, alleen slaat hij hierbij niet zelden over in het verkeerde uiterste. Dit wordt door de Professores Pontificii Instituti Biblici vermeden. Enkele malen stellen zij te veel vertrouwen in oude vertalingen, zooals wanneer het laatste vers van Ps. 22 aangevuld wordt met יהוה (Dominus), naar LXX en Pesitta. In denzelfden psalm, vs 3, wordt לא־דומיה לי vertaald door: „non attendis ad me". Deze vertaling wordt door A. Vaccari voorgestaan in Verbum Domini VII (1927), p. 297, met een verwijzing naar Is. 41, 1 („zwijgend [luistert] naar mij, eilanden ...."). God „zwijgt" niet, om naar den psalmist te luisteren, hij slaat dus geen acht op hem. In vs 17 lezen de vertalers karu of ka'aru en vertalen *foderunt*, het beroemde woord uit de Vulgaat. Het is moeilijk hiervoor een betere vertaling te vinden, maar *foderunt* is en blijft twijfelachtig. Vs. 30 van denzelfden Psalm wordt vertaald:

Eum solum adorabunt omnes qui dormiunt in terra,
coram eo curvabuntur omnes, qui descendunt in pulverem,

waarbij dus verondersteld wordt dat de dooden (na de verrijzenis?) Jahwe zullen aanbidden. De lezing „die in de aarde *slapen*" is al te vinden in Kittels BH[3], maar een verandering van הישני in ישני is niet strikt noodzakelijk. De tekst spreekt niet over de dooden, maar over de stervelingen.

Ps. 45 is volgens de vertalers een „Carmen nuptiale regis Messiae" (p. 81), waarbij de auteur misschien gedacht heeft aan het huwelijk van een koning met een buitenlandsche koningsdochter. Dit „misschien" (fortasse) is wel wat zuinig, daar de psalm, naar zijn uiterlijken vorm, over niets anders handelt. Ps. 48, 16, een moeilijk vers, wordt als volgt weergegeven:

tantus est Deus
Deus noster in aeternum et semper:
ipse nos ducet.

Dit „tantus est Deus" (zóó groot is God) geeft zeker een voortreffelijken zin, maar is „tantus" wel de juiste vertaling van זה? Ook zijn de twee laatste woorden על־מות spoorloos verdwenen. Ps. 50. 1 אל אלהים יהוה wordt zonder nadere verklaring vertaald door „Deus Dominus".

In Ps. 68 zien de vertalers in triomflied, gezongen bij plechtige omdrachten van de ark des verbonds, bestaande uit negen, niet al te samenhangende strofen. De woorden זה סיני uit vs 9 (zie ook Recht. 5, 5) worden vertaald door „tremuit Sinai", met verandering van זה in עז. Men kan den Hebreeuwschen tekst behouden, indien men hem, met Nyberg e. a. door „de heer van den Sinaï" vertaalt. In Ps. 69, 2 aanvaarden de vertalers de door L. Dürr voorgestelde identificatie van nefeš met keel:

Salvum me fac, Deus,
quoniam venerunt aquae usque ad collum.

Ps. 77, 16 wordt vernuftig aldus vertaald:

Erit abundantia frumenti in terra;
in summis montium strepet, ut Libanus, fructus eius,
et florebunt incolae urbium ut gramina terrae.

Het eenige bezwaar tegen deze vertaling is het zware rhythme der twee laatste versleden. Doch, toegegeven, beter zóó dan den tekst wijzigen.

In Ps. 84, 2—3 hebben de vertalers den tekst op een andere wijze ingedeeld dan juist schijnt:

2. Quam dilecta habitatio tua, Domine exercituum!
3. desiderat, languens concupiscit anima mea atria Domini;
Cor meum et caro mea
exsultant ad Deum vivum.

Wij hebben hier te maken met drie verzen, elk bestaande uit twee stychen; in het laatste valt de caesuur achter *exsultant*. De vertalers weten dit natuurlijk ook en daarom verwondert hun tekst des te meer[1]). Ook elders schijnen zij wat willekeurig om te springen met het (Hebreeuwsche) rhytme en daardoor ontstaan meermalen versleden en verzen van zeer ongelijke grootte. Mooi is dit niet; in hun zorg om toch vooral den zin van den tekst, desnoods door kleine omschrijvingen, te doen uitkomen, hebben de vertalers m.i. den dichterlijken vorm meermalen te kort gedaan. Het is niet, zooals men in de zestiende eeuw opmerkte naar aanleiding van de verklassiekte middeleeuwsche hymnen: accessit latinitas, recessit pietas, maar toch hadden wij gaarne het Hebreeuwsche rhytme hier en daar wat strenger zien weergegeven.

Ps. 110, 3 wordt als volgt vertaald:

Tecum principatus die ortus tui in splendore sanctitatis:
ante luciferum, tamquam rorem, genui te.

De vertalers beroepen zich hiervoor vooral op de Septuagint en voegen er in een noot aan toe, dat deze en de Pešitta, in het algemeen genomen, ouder zijn dan de massoretische tekst. Over dit laatste zou heel wat te zeggen zijn. Persoonlijk kan ik deze zienswijze slechts voor afzonderlijke teksten onderschrijven, niet in het algemeen. De woorden „tamquam rorem" zouden wijzen op de geheimzinnige voortkomst van den in den tekst toegesproken koning; ook de dauw wordt, vóór den morgen, op geheimzinnige wijze geboren.

In Ps. 130, 4 wordt למען תורא (opdat Gij gevreesd wordt) omschreven door „ut cum reverentia serviatur tibi", hetgeen heel goed den zin weergeeft, maar het vers zeer lang maakt.

Nog één opmerking tot slot. De vertalers spellen sommige woorden op een wijze die afwijkt van de gewone kerkelijke, ook in de meeste uitgaven van de Vulgaat gevolgde (bracchium i.p.v. brachium, reppulisti i.p.v. repulisti, intellegere i.p.v. intelligere, enz.). Van klassiek standpunt is dit correcter, ongetwijfeld, maar is het wel aan te bevelen zoolang niet álle liturgische boeken deze oudere spelling volgen?

Samenvattend kan de nieuwe vertaling, met betrekking tot het doel waartoe ze vervaardigd is, in hoofdzaak slechts worden geprezen. De opmerkingen boven gemaakt, willen slechts aantoonen dat geen menschenwerk volmaakt is en dat het meeningsverschil omtrent de wijze waarop een vertaling den grondtekst op den voet moet volgen nog niet is opgelost.[2])

Maastricht, 31 Juli 1945 J. VAN DER PLOEG O. P.

* *
*

Bijbelsch woordenboek, onder redactie van de Bijbelprofessoren der Nederlandsche Groot-Seminaries: B. ALFRINK, N. GREITEMANN, W. GROSSOUW, J. KEULERS, W. VAN DE RIET en de Bijbelprofessoren der Vlaamsche Groot-Seminaries: P. VAN IMSCHOOT, J. DE KEULENAERE en V. LARIDON. Aflevering 1 en 2, Roermond, J. J. Romen en Zonen, 1941—1942. (XV en 767 blz., 16 platen, 95 tekstill.).

In de verantwoording, die aan bovengenoemd woordenboek voorafgaat, wordt uitdrukkelijk vastgesteld, dat men zich richten wil tot het Rooms-Katholieke deel van ons volk. De inhoud der verschillende artikelen kan dus beschouwd worden als een projectie van de Rooms-Katholieke bijbelwetenschap, zoals deze zich tot op heden ontwikkeld heeft. De beoordeling, wil zij billijk zijn, zal rekening te houden hebben met deze opzet en ook met de uitgebreidheid van de lezerskring, die de redactie bij haar arbeid voor ogen zweefde.

Het is de duidelijke bedoeling van dit woordenboek om niet slechts de lezers positief in te lichten aangaande de bijbelsche gegevens, maar ook om hen te wapenen tegen de penetraties van de critische wetenschap. Er is een duidelijk apologetische tendens, waardoor dikwijls de artikelen een zekere onevenwichtigheid krijgen. Zo is het artikel van 8 kolommen over de Hemelvaart onevenredig lang in vergelijking met de ruimte, die aan onderwerpen besteed is, welke van Bijbels standpunt vrij wat meer informatie vragen. Het artikel over Isaias (Jesaja) omvat 3 kolommen, waarvan tweederde gewijd is aan een omzichtige en daardoor onduidelijke behandeling van het Deutero-Jesajaanse probleem. Daardoor zijn de informaties over dezen bij uitstek belangrijken profeet veel te summier gebleven binnen het kader van dit groot opgezet woordenboek. Dergelijke oneffenheden zijn echter noodzakelijk aan het karakter van het werk verbonden. Het is dan ook moeilijk om in

1) Is hier soms de ratio liturgica in het spel, d.w.z. de noodzakelijkheid het vers in tweeën te splitsen met betrekking tot de recitatio choralis?

2) Deze recensie was reeds ingezonden, toen ik het vorige nummer der BiOr ontving, waarin de bespreking door H. A. Brongers van de nieuwe Ned. Psalmvertaling is opgenomen. Van de 75 desiderata van Brongers t.a.v. afzonderlijke teksten zijn er 42 in de Romeinsche vertaling vervuld. De Romeinsche vertalers hebben zich meer vrijheid gegund dan de Nederlandsche.

dit orgaan van algemene aard een bespreking te geven, die passend is. Het kan niet de bedoeling zijn een uiteenzetting te geven met de Rooms-Katholieke bijbel-opvatting. Het woordenboek geeft een kwistige hoeveelheid dogmatiek, die zich tot discussie in BiOr niet leent.

De samenstellers waren gebonden aan de onoverschrijdbare grenzen van hun kerk. Het artikel „Bijbelcommissie" herinnert ons aan de instantie, die elken Rooms-Katholiek in geweten verplicht. „Ieder geloovige heeft zijn overtuiging zoo goed als zijn uiterlijke houding naar die uitspraken te richten, want, ofschoon de uitspraken noch onfeilbaar, noch onveranderlijk zijn, beslissen zij toch met kerkelijk gezag, waaraan men zich heeft te onderwerpen. Daartegen ingaan beteekent ongehoorzaamheid en roekeloos gevaar loopen van te dwalen". De artikelen „Bijbellezen", „Bijbelverklaring" en „Canon der Heilige Schrift" lichten ons het Rooms-Katholieke standpunt nader toe.

Er zijn echter drie redenen, waarom de verschijning van dit woordenboek in brede kring aandacht verdient. In de eerste plaats begroeten wij daarin een symptoom van de wassende belangstelling voor de bijbel zelf. Nadat de beperkende bepalingen uit de hervormingstijd in de constitutie „Officiorum ac munerum" van Leo XIII (1897) vrijwel geheel waren vervallen, heeft de bijbel zich een plaats veroverd in de aandacht der leken. In de tweede plaats merken wij op, dat het isolement tegenover de zgn. critische bijbelwetenschap toch niet zonder meer gehandhaafd kon worden. Wanneer het in het, overigens al te korte, artikel over Deuteronomium heet: „Sommige katholieken volgden de resultaten van Wellhausen (niet de daarmee verbonden godsdienstige en theologische opvattingen). De meerderheid houdt vast aan de traditie, maar heeft van de kritiek geleerd, dat het ontstaan der O.T.-ische boeken niet zoo eenvoudig is, dat ze een geschiedenis achter den rug hebben, en dat er ernstig rekening moet worden gehouden met de mogelijkheid van latere aanvullingen en bewerking", dan zijn deze enkele zinnen het bewijs, dat de moderne wetenschap niet aan het Roomse vorsen voorbij is gegaan zonder het te beroeren. In de derde plaats levert dit woordenboek het overduidelijk bewijs hoe zeer de periode van opgraving en ontcijfering de Bijbelse tekst heeft verhelderd. In dit opzicht is het woordenboek niet anders ingesteld, dan welk handboek over het Oude of Nieuwe Testament. Het is dit ruim gebruik vooral, dat gemaakt is van het archaeologisch materiaal, die een bespreking in BiOr rechtvaardigt. De antieke wereld van het Nabije Oosten is de veilige basis, waarop wij elkander vinden en waarderen.

Nadat aldus over de principia gehandeld is, moge hier een aantal opmerkingen volgen, een bloemlezing uit de aantekeningen, die het raadplegen van een woordenboek in den regel oplevert. Wanneer twee verschillende schrijvers aan eenzelfde onderwerp arbeiden wijst dit op een minder geschikte werkverdeling. Wanneer dan bovendien een controverse ontstaat, is de secretaris van de redactie in zijn moeizame harmoniserende arbeid te kort geschoten. Zo kon b.v. koning Hammoerabi in artikel Babylon nog op de oude wijze van 1955—1912 gedateerd worden, terwijl in het artikel Hammoerabi de nieuwe chronologie van Ungnad vermeld wordt.

De artikelen over Ai en Jericho noemen de moeilijkheden, die gerezen zijn bij de opgravingen van et-Tell, waardoor het historisch bericht van Jozua op losse schroeven komt te staan. Men kan daarbij echter niet voorbijlopen aan het artikel Jozua van A. Alt in *Werden und Wesen der Alten Testaments*, die zijn theorie van de „aetiologische sage" op hechte fundamenten van feitelijke gegevens stelt. Het betreffende artikel is wel vermeld onder „Intocht en Uittocht".

Het artikel over het Aramees verzuimt de publicaties van H. H. Schaeder te noemen, die voor een datering van de Aramese gedeelten in Daniël en Esra van zulk een groot belang zijn. Ook zonder dat op het werk ingegaan kon worden, had in elk geval F. Rosental's *Die Aramaistische Forschung* in de literatuurlijst genoemd moeten worden. Evenmin kan men weer spreken over Antiochus IV Epifanes en zijn zgn. Hellenistische hervormingen, zonder te wijzen op het baanbrekend werk van E. Bickermann — die sinds zijn emigratie naar Parijs zich schrijft Bikerman — getiteld: *Der Gott der Makkabäer*. In het artikel over de Formgeschichte miste ik het uitnemende overzicht van Fascher, alsmede de vermelding van het enige werkelijke positieve resultaat van de formgeschichtliche methode voor het Nieuwe Testament: de aanwijzing door Albertz (*Die synoptischen Streitgespäche*) van Marc. 2:1—3:6 en Marc. 11:15—12:40 als twee verzamelingen van strijdgesprekken, die ouder zijn dan de bron Marcus zelf. Zulk een resultaat heeft niets te maken met „de fout, dat zij de methode in dienst heeft gesteld van het oude rationalistische a priori, dat nl: al het bovennatuurlijke in Jesus' Persoon en werk product moèt zijn van het geloof der kerken, en niet vervat is in de oorspronkelijke overlevering".

Bescheidenheid gebood mij om bij het artikel „Haat" te zwijgen over mijn eigen poging een bijdrage te schenken aan de verklaring van dit verschijnsel van vroomheid in het psalmboek. Het feit, dat men dit onderwerp aan de orde stelde, stemde reeds tot verheuging. In het artikel Crux interpretum trof het mij, dat als voorbeelden werden genoemd Joh. 20:17 en 1 Kor. 15:29, plaatsen die respect. door G. A. van den Bergh van Eysinga. (*De geestelijk geladen Christus*, Nieuw Theol. Tijdschrift 1926, p. 221—229) en A. Schweitzer (*Mystik des Apostels Paulus*) toch wel hun afdoende verklaring hebben gevonden.

Het is niet moeilijk zulk een lijst van opmerkingen ad libitum uit te breiden, maar ik wil eindigen met enige bijzaken van algemene aard.

Te loven is de nauwkeurige bewerking, waardoor het aantal drukfouten tot een minimum is gereduceerd. Op p. 225 merkte ik op, dat de voorletters van F. M. Th. Böhl verkeerd waren aangegeven. Ook mag een woord van bewondering voor het illustratiemateriaal niet ontbreken. Dit munt uit door een zekere originaliteit. Gewoonlijk ziet men de illu-

straties verzameld in *Altorientalische Texte und Bilder zum Alten Testament* van H. Gressmann telkens opnieuw paraderen; nu wordt de „insider" getroffen door andere gezichtspunten. Vooral de Heilig Landstichting heeft met de door haar geleverde cliché's een belangrijk aandeel daar in gehad. Ik denk b.v. aan de Codex van Hammoerabi, nu eens temidden van zijn tegenwoordige omgeving in het Louvre te Parijs en in afl. 2 aan de opnamen van het Palestijnse en Griekse land.

Tot besluit een opmerking over de literatuur-lijst. Het sprak vanzelf, dat de literatuur overwegend uit Rooms-Katholieken kring kwam. Dit had tot logisch gevolg, dat het Duitse taalgebied het best vertegenwoordigd is. Waar echter een oprechte poging is gedaan om met de niet-Roomse wetenschap in contact te treden en daarmee het gesprek aan te binden, was het gewenst geweest meer aandacht te besteden aan de Nederlandse prestaties, met name die van de Leidse school. Waarom moet bij een bespreking van de Elohist b.v. het onbelangrijke boek van P. Volz-W. Rudolph wel vermeld worden en het zooveel vroegere en dieper gaande onderzoek van B. D. Eerdmans onbesproken blijven? Ook van enige ontmoeting met diens *Godsdienst van Israël* is geen symptoom te bespeuren. Toch zou deze ontmoeting vruchtbaar kunnen zijn, omdat de basis van de zgn. critische wetenschap tenslotte niet meer was een filosofie, maar de oprechte poging om de Bijbel te lezen, zoals het er staat, met behulp van onze steeds verder voortschrijdende kennis van de antieke wereld. Voor de resultaten van dit onderzoek — die aan de onderzoekers dikwijls niet aangenaam waren, men denke aan de voorrede van H. Windisch in zijn *Der Sinn der Bergpredigt* — kan men niet uit de weg gaan. Wanneer men wel hiervoor uitwijkt en tegelijk bereid is in te gaan op vele onbelangrijke theorieën van Duitse professoren en privaatdocenten, maakt dit laatste de indruk van een gevecht tegen windmolens.

Al deze opmerkingen mogen het bewijs zijn van een grote belangstelling voor het woordenboek, dat bezig is te verschijnen en waarvan het vervolg met spanning wordt afgewacht.

Enschede, Augustus 1945 M. A. Beek

HETHIETOLOGIE

† F. OSE, *Supinum und Infinitiv im Hethitischen*, Leipzig, J. C. Hinrichs Verlag, 1944 (8vo, VIII en 96 blz.) = Mitteilungen der Vorderasiatisch-aegyptischen Gesellschaft, 47. Band, 1. Heft.

Het Hethietisch vertoont o.a. twee nominale verbaalvormen, gekenmerkt door de uitgangen *-(u)wanzi* en *-anna*, die in de spraakkunst respectievelijk als supinum en infinitief geboekt staan. Tusschen beide vormen valt geen duidelijk syntactisch verschil te herkennen. De *(u)wanzi*-vormen zijn evenwel talrijker dan de *-anna*-vormen. Op grond van een systematisch onderzoek van alle gepubliceerde teksten, met inbegrip van de slechts in spijkerschrifttranscriptie bereikbare, besluit Ose tot een volledige syntatische gelijkwaardigheid van beide vormen, weshalve een dubbele benaming niet langer verantwoord schijnt. Volgens schrijver zijn beide vormen duidelijk verbaal en nemen ze geen deel aan genus-, tijd- en aspecttegenstellingen. Hun beteekenis is deze van een Indogermaanschen datief als richtings- en doelcasus, waarmede overeenstemt, dat *-(u)wanzi* met zijn slot-*i* formeel een datief zijn kan. Tusschen beide vormen, waaraan Ose den naam infinitief zou willen toekennen, bestaat slechts een formeele tegenstelling. Met name verschijnt de *-anna*-vorm, meestdeels met uitsluiting van *-(u)wanzi*, bij de ablautende, athematische *mi*-werkwoorden (derhalve in het oudste deel van het Hethietische verbale lexicon), terwijl de *(u)wanzi*-vormen overal elders overheerschen. Vermoedelijk hoort *-anna* oorspronkelijk de *mi*-vervoeging of in een deel ervan thuis en heeft *-(u)wanzi*, (vanuit de *ḫi-flexie?*) langs analogischen weg veralgemeend, *-anna* teruggedrongen. Ose's studie vormt slechts een eerste deel van een omvangrijk onderzoek naar de infinitieven en verbaalnomina in het Hethietisch. Voor de indogermanistiek zou dit onderzoek ongetwijfeld rijke vruchten hebben afgeworpen, daar juist omtrent de infinitiefvorming in het Indogermaansch nog allerwegen onzekerheid heerscht. Het was Ose niet vergund dit schitterende begin tot een goed einde te brengen. Kort na de voltooiing van zijn handschrift is Ose gesneuveld. F. Sommer heeft de uitgave van dit eerste werk van zijn leerling bezorgd. Ose's vroegtijdig verscheiden zal door alle vakgenooten als een groot verlies voor de Hethietologie worden aangevoeld.

Gent, Juni 1945 Walter Couvreur

ASSYRIOLOGIE

Brieven uit het archief van Mari (Tell Hariri)

Naar aanleiding van: *Archives royales de Mari, II: Lettres*, publiées par Charles-F. JEAN. Parijs, Librairie Orientaliste P. Geuthner, 1941 (4to, CLIX blz.) = Musée du Louvre. Département des Antiquités Orientales. Textes Cunéiformes, Tome XXIII.

V [1]

Wij beperken ons in het vervolg tot een keur uit de belangrijkste passages, met bijzondere nadruk op de analogieën, die nieuw licht verspreiden over bijbelsche namen en gebruiken. Mijn bedoeling is hierbij, de groote beteekenis van dit nieuwe materiaal voor de bijbelsche studiën te doen blijken.

De laatste der brieven van *Ibalpel*, den zaakgelastigde van den koning van Mari bij het hof te Babylon, betreft geen diplomatieke, maar een particuliere aangelegenheid:

No 32. Deze brief spreekt over het „harteleed" (r. 29) van een zekeren Adad-nāṣir, die bij den schrijver

[1] I in BiOr I/4, 55—58; II in BiOr I/5, 76—79; III in BiOr I/6, 101—105; IV in BiOr II/3, 31—32.

vertoeft en die zooeven van thuis een ongunstig bericht heeft ontvangen. Het stuk land in Dūr-Jaḫdun-ilim, dat de koning hem bij diens terugkeer uit Andarik had toegekend, blijkt aan een ander te zijn gegeven, en bovendien werd hem een ander stuk land, dat de koning hem bij zijn vertrek had beloofd, wederrechtelijk onthouden. Hij heeft zich over dit bericht, weenende als een kind, opgewonden (r. 13 v.). Voor ons is het belangwekkendst de naam van zijn concurrent: *Mutu-salim* (r. 9), welke naam overeenkomt met dien van den bijbelschen Methusalem!

No 33. De schrijver der zes volgende brieven, *Ibal-il*, zal wel ondanks zijn soortgelijken naam en positie van *Ibalpel* moeten worden onderscheiden. In deze brieven gaat het, in gedrongen en vaak donkeren stijl, om de hoogere diplomatie en staatsmanskunst. Direct in 't begin is sprake van een persoonlijke bijeenkomst tusschen Ḫammurabi en Rîm-Sin en van de vriendschappelijke verhouding tusschen deze beide koningen, die later de meest verbitterde tegenstanders zouden worden (vgl. reeds Dossin, RA XXXV 111): „... Den brief, dien mijn heer mij heeft gezonden, heb ik vernomen. Wat nu betreft de boodschap van Ḫammurabi, den koning van Babylon, die aan mijn heer het volgende geschreven heeft: ‚Met Rîm-Sin, den koning van Larsa, zal ik een ontmoeting hebben (*itti R.-S., šar Larsa, annammar*) en hij zal straks (?) een vast verbond met mij aangaan (*... ana kittia innimmid*); vervul mij nu de wensch mij troepen te zenden; dan zal ik uw wensch vervullen door samen met uw troepen een geweldige legermacht tot u te zenden' — deze boodschap nu, die Ḫammurabi aan mijn heer geschreven heeft, heb ik aan de sheiks, uw vazallen, overgelegd (r. 10 v. lees: *... maḫar awēl sugāgi wardika aškun*) en hen gevraagd daarover te beraadslagen."

Welke sheiks bedoeld zijn, blijkt uit het vervolg. Zij heeten Šadun-laba en Ibal-Adad, terwijl een zekere Išme-Adad vijandig gezind is. De stammen, die hier (evenals in volgende brieven) genoemd worden zijn de Ḫurrieten en de Šinakieten als de bondgenooten der Ḫaneeërs; de stad, die bedreigd wordt en verdedigd moet worden, is blijkens r. 10' en 15' Eshnunna (geschreven: *Ašnakkim*). De schrijver bevindt zich zelf in het midden der *Bin-sim'al*, blijkbaar eveneens een stam bij den middelloop van den Eufraat, evenals de „Benjaminieten". Door *Bin-jamina* (letterlijk „zonen der rechterhand") worden de Zuidelijke en door *Bin-sim'al* (letterlijk „zonen der linkerhand") de Noordelijke van deze nomadische stammen aangeduid. Deze gebeurtenissen behooren ongeveer in het achtste regeeringsjaar van den grooten koning, toen Rîm-Sin door de verovering van Isin het toppunt van zijn macht had bereikt en toen het gevaar uit het Noord-Oosten (het land Jamutbalum) dreigde.

De vermelde stamnamen behelzen dus aardrijkskundige bepalingen. Terwille van de bijbelsche analogie omschrijven wij het eerste bestanddeel van deze namen met het West-Semietische woord *bin* of *ben* in plaats van het Akkadisch *mārē* „zonen"; met den bijbelschen stam Benjamin hebben deze „zonen van het Zuiden" dan echter slechts den naam gemeen.

Dat het vervoer van de troepen vooral ook over de rivieren heeft plaatsgehad, blijkt uit den volgenden brief **No. 34**, waar sprake is van 10000 man en van schepen, die door Ḫammurabi naar An[darik?] zijn gezonden om den vijand te steunen (r. 4: *ana rēš nakrim kullim*) en die zich voorloopig nog in Ka[ḫat] en Rapi[qum] bevinden, maar daar niet verder kunnen worden tegengehouden.

Uit de volgende brieven van denzelfden afzender, die blijkbaar op dezelfde gebeurtenissen slaan, doen wij slechts een keus. **No. 36**: „.... Zie, Mutu-ašdim brengt u boodschap van de vorsten van Idamaraz en de vorst (*awēl*) van Ḫamiqātim begeleidt hem, terwijl ook Ziba-ilim brieven van de edelen (*mār awēlī* r. 11) der Benjaminieten — en wel een niet te verwaarloozen bericht (*ṭēm lā nadim*, r. 13) — heeft overgebracht. Mijn heer moge hen ondervragen en spoedig terugzenden".

No. 38: Over het ceremonieel der verbondssluiting, waarbij een ezelsveulen moest worden gedood en vermoedelijk in tweeën gesplitst, zoodat de bondgenooten tusschen de helften konden doorgaan (vgl. Gen. 15 enz.), handelde reeds G. Dossin, Syria XVIII blz. 108: „.... Nadat mij een brief van Ibal-Adad uit Ašlakku had bereikt, ben ik naar Ašlakku gegaan. Om het ezelsveulen te dooden (d.w.z. een plechtig verbond te sluiten) tusschen de Ḫaneeërs en de bewoners van Idamaraz, heeft men mij pijl en boog(?) gebracht. Mijn heer, ik ben echter bang geweest den boog en den pijl(?) toe te passen. Dus heb ik het ezelsveulen met een steen doen dooden en heb ik aldus het verbond tusschen de Ḫaneeërs en de bewoners van Idamaraz gesloten...." Dit eigenaardige ritueel zou aanleiding kunnen geven tot breede voorige beschouwingen; helaas is de juiste opvatting der door ons met „boog" en „pijl" vertaalde woorden (*mērānum* en *ḫaṣṣum*) onzeker.

Behalve Genesis 15:9 vv. komt als een bijbelsche analogie vooral ook Jerem. 34:18 v. in aanmerking. Het verschil is echter vooral hierin gelegen, dat de dieren, die bij het verbondsoffer in tweeën moesten worden gehouwen, daar rammen, geiten of kalveren zijn, terwijl de ezel — het oude rijdier der nomaden — door de Israëlieten als onrein en voor offers ongeschikt werd beschouwd (vgl. Exod. 13:13; 34:20). De bedoeling is, dat degenen, die het verbond sluiten, tusschen de beide helften van het offerdier moeten doorgaan. Zij betoogen door deze symbolieke handeling, dat zij bij elkaar behooren evenals deze helften, maar tevens dat het hun moge vergaan als dit offerdier, indien zij hun woord verbreken (vgl. *Bijbelsch-kerkelijk Woordenboek*, deel I, 1919, blz. 308, s. v. „Verbond").

De oorlogsberichten van een zekeren Jasim-il in **No. 39** bevatten niet minder dan 85 regels. Hierbij is ook sprake van Assyrische troepen als bondgenooten der Babyloniërs en van den Assyrischen prins *Mut-aškur*, die ook in den volgenden brief — daar

evenwel niet als krijgsheld maar als bruidegom — een rol speelt: (r. 31 vv.) „.... nog voordat ik op den derden dag Karanā was genaderd (lees: *ana Karanā aṭeḫḫū*) heeft Mut-aškur, de zoon van Išme-Dagan, 2000 Babyloniërs en 2000 man uit Ekallātim en Assyriërs [bijeengebracht] om Karanā aan te vallen (lees: .... *ana Karanā pānam šakin*). In r. 63 v. is sprake van een orakel en van hoogst ongunstige voorteekens (*tērētum madiš lapta*).

In **No. 40** verschijnt dezelfde Assyrische prins als de gelukkige bruidegom; cf. Ch. F. Jean, RÉS 1939, blz. 64 v. Jasim-il schrijft een gerucht te hebben vernomen, dat Išme-Dagan (de bekende Assyrische koning) een alliantie zou hebben gesloten met den vorst der Turukki (r. 5 v.: *Išme-Dagan itti awēl Turukki ešlam*) en dat hij diens dochter Zazia voor zijn zoon Mut-aškur ten huwelijk heeft genomen. Išme-Dagan heeft aan Zazia zilver en goud als bruidschat (*tirḫatam*) gezonden en de lieden van den vorst van Eshnunna zullen haar geleide (of bruidstoet, *terdītum* r. 13) tot Išme-Dagan vormen. „Mijn heer moge zich dit bericht goed inprenten; 'k heb het van terzijde vernomen en aan mijn heer meegedeeld."

De volgende brief **No. 41** is waarschijnlijk afkomstig van Ḫabda-malik (vgl. No. 132). De koning Ḫammurabi, die hier in r. 6 optreedt, is de vorst van Kurda, met de hoofdstad Kasapā (vgl. No. 69, 5 v. en RA XXXV blz. 107). De veldoverste der tegenstanders is de ook uit andere brieven welbekende *Atamrum*, die het gebied van Andarik reeds moet hebben bezet, terwijl hij zich volgens andere berichten echter nog in *Šubat-Enlil* (de Assyrische residentie) bevindt. Is in r. 12 sprake van de Hethieten? De vermelde residentie kan trouwens nauwelijks zonder meer identiek zijn met de stad *Assur*, daar deze stad onder haar algemeen bekenden naam in den volgenden brief **No. 42**, r. 10' en 14' (naast *Arrapḫa*) uitdrukkelijk en afzonderlijk wordt vermeld.

No. 43, vgl. RA XXXV blz. 110, 112: „... Išme-Dagan is met den vorst van Eshnunna Razabā binnengetrokken en ik heb bij wijze van gerucht vernomen, dat zijn doel is de verwoesting van Ḫazārum. Ook heeft Jatar-salim meegedeeld, dat een bode van Išme-Dagan gekomen is met de volgende boodschap aan Aškur-Adad (vgl. No. 122): 'Gij moet Aḫrām — een van de Mareeërs — uitleveren, want hij is onze vijand! Hetzij Andarik of Ištim dan wel Ḫammurabi heeft hem losgelaten (r. 18: *ipṭa[ram]*) naar het land, waarheen hij is vertrokken. Reeds meer dan eens heb ik aan mijn heer geschreven, dat hij Išme-Dagan aan zich heeft verplicht (r. 20 en 22: *idam utallal* eig. „de hand heeft gebonden); nu heeft die man.... ook Ištim aan zich verplicht, zoodat die hem niet loslaat (= uitlevert). Vervolgens: Janzibum is met Jasim-il en hun meester (of: met *Bēlšunu*?) naar Andarik getrokken met het doel om Babylon te veroveren!"

De brief **No. 44** is verzonden op den ochtend van den tweeden dag der maand Tamuz (r. 47 v.). De berichten over de oorlogszuchtige plannen van den Assyrischen koning Išme-Dagan komen in dit geval van Watar-nanum en van Išarlim. Zelfs het belangrijke grensgebied van Eshnunna (thans Tell Asmar) heeft onderhandelingen aangeknoopt met de Assyriërs (r. 40 vv.): „De boden van Eshnunna zijn met het oog op vrede en vriendschap naar den koning vertrokken. Tot nog toe zijn zij nog niet in de (hoofd)-stad aangekomen. Zoodra zij in de stad zijn aangekomen, zal ik hun geheele bericht over stad en land aan mijn heer doen toekomen."

Een welkome afwisseling na al dit diplomatieke gekonkel biedt het berichtje van Baḫd-ilim, **No. 47**: „.... De acacia-stammen (r. 5: *iṣṣē musukanni*), die aan Nabū-mālik terug moesten worden gezonden.... dit hout heb ik hem teruggezonden; hij heeft het in ontvangst genomen, heeft er niets over gezegd, maar hij heeft zich over dit zijn hout ten zeerste verheugd" (r. 13: *ana iṣṣēšu ḫadumma ḫadi*).

No. 48 is van denzelfden schrijver: „Sedert vijf dagen heb ik op den afgesproken termijn op de Ḫaneeërs gewacht, maar die lieden komen niet opdagen. Tot tweemaal toe heb ik reeds naar die steden gezonden; men heeft hen ontboden, evenwel zonder succes. Als zij nu op den derden dag nog steeds niet komen opdagen, dan moge men met permissie van mijn heer de misdadigers in de gevangenis (r. 15 lees: *ina neparim*, vgl. Or. 12, blz. 112 noot 3) terechtstellen, hun het hoofd afhouwen en die (nl. de afgehouwen hoofden) tusschen de steden van Ḫutnim tot Appan toe rondzenden, opdat die menschen bang worden en spoedig komen opdagen (r. 19 v.: .... *aššum šābum ipallaḫma arḫiš ipaḫḫuram*)....".

Het rondzenden van afgehouwen lichaamsdeelen, met het doel om bij de ontvangers vrees of ook verontwaardiging op te wekken, doet denken aan het huiveringwekkende verhaal in Richt. 19:29 v. en ook aan I Sam. 11:7.

No. 51 is een brief van Išḫi-Adad aan zijn broer Jasmaḫ-Adad, den ons reeds bekenden Assyrischen stadhouder van Mari (vgl. No. 1 vv.): „... Wegens troepen heb ik sedert lang herhaaldelijk geschreven, en uw vader heeft telkens geantwoord, dat die troepen thans zouden optrekken; maar het optrekken van de troepen gebeurt niet. Nu heb ik hem dan opnieuw bij de goden bezworen: 'Wee over hetgeen mijn oogen moeten aanschouwen!' In het optrekken van die lieden heb ik geen vertrouwen meer. Als gij nu echter samen met die lieden mocht optrekken, breng dan de dochter met u mede! De goden van haar stad mogen haar goedgunstig zijn en ik zal haar veel geschenken geven. Zij zal bij mij verschijnen en ik zal haar eer bewijzen!"

No. 52 handelt over de levering van bepaalde hoeveelheden gerst als ezelsvoer van Kabria naar Kaḫat. De inhoudsmaat (*ḫomer*, eig. „ezelslast") is ook uit het Oude Test. welbekend. „Indien het mijn heer behaagt, moge mijn heer dit aan mij overlaten" (r. 13' v.).

No. 53. Deze brief van Jasmaḫ-Adad aan „zijn heer" (dus vermoedelijk aan zijn vader Šamši-Adad)

verplaatst ons in de dagen van diens strijd tegen Zimrilim, wiens naam in r. 20 vermeld wordt. Opmerkelijk is in r. 10 de stadsnaam *Jariḫawa*, die overeenkomt met dien van het bijbelsche J e r i c h o. De gevaarlijkste tegenstander is een zekere Laḫun-Dagad; vgl. r. 22 v.: „.... als Laḫun-Dagan komt, willen wij hem òf dooden òf van zijn troon stooten!"
De naam van de stad *Jericho* is afgeleid van het woord voor de volle maan en beteekent dus de „Maanstad". Ook andere steden buiten de Jordaanvlakte kunnen zoo heeten. Taalkundig belangwekkend is de oudere uitgang *-āwa*, die ook in andere Oud-Palestijnsche plaatsnamen werd saamgetrokken tot *-ô*.

Na een aantal andere brieven uit deze oudere periode bevatten de brieven van No. 57 af weer de correspondentie met en van den koning *Zimrilim*, en wel in de eerste plaats (No. 57—66) met diens familieleden. In **No. 57** schrijven zijn beide zoons *Kabia* en *Jumraṣ-il* aan hun vader: „Ons gelaat is op onzen vader gericht. De goden van het gebergte en van den hemel hebben ons al het heil onthouden. Van (het gebied van) Nagar tot Ḫibatim toe hebben zij het ons onthouden. Nu dan, op denzelfden dag, dat Nāṣir dezen onzen brief aan onzen vader brengt, zijn wij in Qatunānum aangekomen".

No. 58 en **59** zijn brieven van den oudste van deze beide zoons, *Kabia*. De eerste van deze brieven handelt over de zending van een zekeren Abi-Anum (men lette op dezen zuiver Babylonischen naam), terwijl de tweede slechts algemeene wenschen en verzekeringen van vrede en welstand bevat, maar daarom wel belangwekkend is, omdat daaruit blijkt, dat de kroonprins Kabia toen de stadhouder is geweest van het gebied van Ḫana en van Kaḫat. Het antwoord van Zimrilim **No. 60** is slechts gedeeltelijk bewaard gebleven.

De volgende brief, **No. 61**, is van den derden zoon, *Dādi-ḫādum*, die in tegenstelling met zijn broer pessimistisch is gestemd. Na de inleidende formule, dat alle steden evenals ook „wij, uw zonen" welbehouden zijn, klaagt hij over hongersnood en dure tijden in zijn dorpen (*kaprātim*), vanwaar vele klachten (r. 13 lees: *tazzimātim*) hem hebben bereikt. Verleden jaar (r. 16 lees: *šadaqdim*) stond alles nog gunstiger. Thans vraagt hij zich af: „Wat zullen mijn begeleiders, als ik bij u kom, te eten krijgen?" (r. 28 v.: *šumma ana ṣirika attalkam ṣābum ša ittia ilaku mīnam ikalu* ....).

No. 62. Op het terrein van de groote politiek worden wij verplaatst door dit uitvoerige, maar slecht bewaarde schrijven van den vierden zoon, *Ḫali-šūmu*. De hier in r. 10 vermelde Ḫammurabi is de koning van Kurda. Belangwekkend is in r. 6' de plaatsnaam *Naḫur*, die aan den bijbelschen aartsvader N a c h o r doet denken (vgl. Genesis 11).
Vroeger was men geneigd dezen naam van den grootvader en van den broer van den bijbelschen A b r a m als een ouden godennaam op te vatten (vgl. o. a. Z i m m e r n, *Die Keilinschriften und das Alte Testament*, 1903, blz. 477). Dus is het opmerkelijk, dezen naam *Nachor* of *Naḫor* hier — juist in de aartsvaderlijke periode — als een eenvoudigen persoonsnaam aan te treffen.

No 63 en **64.** Deze beide brieven zijn minder belangwekkend wegens hun inhoud dan wegens den naam van hun schrijver:
Arriwuk, den vijfden zoon van den grooten koning Zimrilim. Want deze naam, die stellig niet van Semietischen (laat staan van West-Semietischen) oorsprong is, biedt ons eindelijk de reeds lang gezochte origineele spelling aan van den naam van den bijbelschen A r i o c h, een der koningen uit het vermaarde hoofdstuk Genesis 14.
Hiermede vervalt elke mogelijkheid, dezen ouden koning *Arioch* van Ellasar met den koning *Warad-Sin* van Larsa of met diens broer *Rîm-Sin* te vereenzelvigen. Deze naam *Arioch* wordt, zooals men weet, ook nog aangetroffen in Daniël 2 : 14 v. en in het apocriefe boek Judith 1 : 6. Waarom noteert J e a n in zijn index bij den naam *Arriwuk*: „lecture incertaine"? Volgens zijn eigen copie is immers geen andere lezing mogelijk. In de Mitanni-taal beteekent het werkwoord *ar* of *ar(r)i* „geven"!
Inderdaad is een vorm als *Arriwok* of *Arriwuk* als de oorspronkelijke spelling en uitspraak van den naam אַרְיוֹךְ alleszins denkbaar; en de beteekenis van dezen naam zou ongeveer dezelfde kunnen zijn als die van de klassieke namen „Donatus" en „Theodorus".

No. 65. De broer van koning Zimrilim, die dit fragmentje van weinige regels geschreven heeft, — of is een koning van een der bevriende hoven bedoeld? — heet *Šēp-kūna-Adad*. Het begin van dezen brief handelde over een feestgewaad (r. 10: *ṣubāt parsigū*).

De laatste brief van deze groep, **No. 66**, is echt vrouwelijk van inhoud en vorm. *Niqḫātum*, de zuster van koning Zimrilim, is hevig verontwaardigd over haar broer, omdat deze heeft gezwegen, toen men haar bij hem had belasterd. Over de aanleiding spreekt zij niet en evenmin over de wijze, waarop zij hem zijn onvriendelijke houding betaald zou kunnen zetten. Blijkbaar is haar geweten alles behalve zuiver. Bovendien heeft zij een verzoek en is zij bereid alles te vergeven en te vergeten, als haar broer dit verzoek inwilligt. De brief luidt: „.... Gij moet weten, dat mijn toorn gekalmeerd (eigenl. „geblusch t") is. Jatārum had mij bij u belasterd en gij hebt bij zijn woorden gezwegen (r. 6v.: .... *Jatārum qarṣia ikulakumma u ana awātišu taqūl*). Maar nu heb ik met *Jawa-ila* gesproken. Let op: ik zal het u betaald zetten! Let op: ik zal het u toch niet betaald zetten! Vervolgens heb ik mijn wensch aan Jawa-ila medegedeeld. Mijn kudden zijn in het land *Qaṭanum* te gronde gegaan. Als het u belieft, stel dan weer andere kudden onder mijn beheer! (r. 18 v.: *šumma libbaka ṣēnam ša paqādim piqdanni*).
De brief verplaatst ons in de aartsvaderlijke sfeer, waar de prinses of de dochter van een aanzienlijke tevens herderin was, die haar kudden in eigen persoon naar den waterput placht te drijven. Men denke aan Zippora en aan de andere dochters van den priesterlijken vorst Jethro (Exod. 3 : 16 vv.), en ook aan Rebekka (Genesis 24 : 45 vv.) en aan Rachel (Genesis 29 : 9 vv.).
Niet met stilzwijgen voorbijgaan mogen wij ten slotte met het oog op de mogelijkheid van een bijbelsche analogie den naam van den bemiddelaar: *Jawa-ila*. Een soortgelijke naam werd reeds door wijlen F r i e d r. D e l i t z s c h in zijn eerste lezing over *Babel und Bibel* in verband gebracht met J a h w e, den God van Israël. Al zou ik den naam taalkundig niet met zekerheid durven ontleden, lijkt mij dit verband toch meer dan twijfelachtig.

Noordwijk a.Z., 9 Augustus 1945 F. M. TH. BÖHL

PRAEHELLEENSCHE BESCHAVINGEN

J. WIESNER, *Vor- und Frühzeit der Mittelmeerländer, I: Das östliche Mittelmeer, II: Das westliche Mittelmeer*, Berlijn, W. de Gruyter, 1943 (12mo, 178 blz. 7 pl., tekstill., 2 kaarten; 129 blz., 7 pl., 3 tekstill., 2 krt.) = Sammlung Göschen, Band 1149 en 1150.

De bekende *Sammlung Göschen* wil monographieën geven met een kort en duidelijk overzicht van de kennis aangaande een bepaald gebied, bewerkt op een streng wetenschappelijken grondslag en geheel overeenkomend met den stand der wetenschap. Vraagt men, of de boekjes, waarvan de titels hierboven staan afgeschreven, aan dien wensch voldoen, dan kan het antwoord slechts gedeeltelijk bevestigend luiden. Zeker rusten zij op een degelijken wetenschappelijken grondslag en vertegenwoordigen zij vrijwel, wat wij op het oogenblik over de behandelde onderwerpen weten. Duidelijk en gemakkelijk begrijpelijk zijn zij evenwel niet. Men vraagt zich met eenige verwondering af, aan welk soort van lezers de Schrijver heeft gedacht. Toch niet aan hen, die van de besproken onderwerpen niet op de hoogte zijn; want hij laat na tal van termen te verklaren, die alleen aan eenigszins ingewijden bekend zijn, en vult zijn relaas op met veel overbodige bijzonderheden. Wie aan den anderen kant van de praehistorie in de landen aan de Middellandsche Zee eenige studie heeft gemaakt, vindt een al te beknopt en samengedrongen overzicht; hij mist een duidelijke uiteenzetting van de problemen en vooral ontbreken hem verwijzingen naar de literatuur.
Als voorbeeld moge hier worden genoemd, dat de Schr. van Uruk-periode en Djemdet Nasr-periode spreekt (I, 13), alsof elke lezer weet wat daarmede wordt bedoeld, en tegelijkertijd wordt men vergast op uitdrukkingen als Vroeg-Minoische, Vroeg-Helladische en Vroeg-Kykladische cultuur, benevens Troia I, eveneens zonder verdere verklaring. Dat moet den gewonen lezer wel kopschuw maken. Wat kan zoo iemand verder beginnen met een overzicht van de vormen der woningen (I, 14), waarin allerlei typen en voorbeelden in een dichte rij worden opgesomd. De uiteenzetting over de chronologie in Mesopotamië, Egypte en de wereld van de Aegaeische Zee (I, 25—27) is zonder twijfel belangrijk om het oordeel van den Schr. over dat thans wederom zoo veel besproken vraagstuk te leeren kennen, maar voor wie in deze vragen niet is ingewijd, moet het onbegrijpelijk wezen.
Een groot bezwaar zijn ook het veel te geringe aantal en de minderwaardige hoedanigheid van de afbeeldingen. Zeker moet men het waardeeren, dat de Schr. er in is geslaagd op zeven bladzijden met illustraties althans de voornaamste stadia der ontwikkeling te laten zien. De plaatjes zijn evenwel veel te klein en zij komen op het papier, dat voor den gewonen druk zeer voldoende is, slechts matig tot hun recht.
Waardeering verdient het, dat de Schr. niet alleen over de ontdekte oudheden spreekt, maar telkens ook pogingen doet om het leven der menschen, dat door de vondsten wordt vertegenwoordigd, te schetsen. Zijn uiteenzettingen krijgen op die wijze af en toe wat kleur. Dit zijn ook de passages, die men het gemakkelijkst leest, terwijl de beschouwingen over de monumenten moeilijk verteerbaar zijn. Op die wijze worden de boekjes, zoodra de Vroege Metaaltijd is bereikt, veel aantrekkelijker. De Schr. had voor die periode blijkbaar ook meer belangstelling, zooals blijkt uit eenige vergissingen, die in het voorafgaande gedeelte voorkomen. Achtereenvolgens worden, wat het gebied aan de oostelijke Middellandsche Zee betreft, de wereld van de Aegaeische Zee, Klein-Azië, Syrië en Palestina, Cyprus behandeld.
Met den Bronstijd, die in dit gebied reeds vóór het einde van het derde millennium begint, nadert men den historischen tijd. De geschiedenis heeft dan in zekeren zin voor de landen, die met Egypte en Mesopotamië betrekkingen onderhouden, reeds een aanvang genomen. Als het eindpunt kan men de verbreiding van het ijzer beschouwen, na den val van het rijk der Hethieten, omstreeks 1200 v. Chr. Wederom komen dezelfde streken als in de vorige afdeeling ter sprake. Voor het Aegaeische gebied en Kreta ontvangen wij een zeer compact overzicht van de Middel- en de Laat-Minoische perioden, te kort om een werkelijken indruk te geven van de Kretenzische cultuur en kunst. Vervolgens komt de Mykeensche beschaving van het vasteland aan de beurt. De Schr. brengt daarbij sterk het ethnische onderscheid naar voren tusschen de dragers der beschaving op Kreta en op het vasteland; blijkbaar waren hem de resultaten van de studie der Kretenzische inscripties door B. H r o z n ý[1]) nog niet bekend. Zeer wordt de nadruk gelegd op het belang van het paard en van den strijdwagen voor de geschiedenis van de cultuur, een onderwerp waaraan de Schr. vroeger reeds menigmaal aandacht had gewijd.
De afdeeling van Klein-Azië bevat voornamelijk een geschiedenis van Troia. Van het vraagstuk, dat Homerus stelt, wordt niet gerept; wel komt de stad VIIa ter sprake, die omstreeks 1200 v. Chr. tijdens de „Aegaeische volksverhuizing" is verwoest. Het rijk van de Hethieten vond weinig belangstelling. Bij de

[1]) B. H r o z n ý, *Kretas und Vorgriechenlands Inschriften, Geschichte und Kultur. Ein Entzifferungsversuch*, ArOr XIV, 1943, 1—117.

behandeling van Syrië en Palestina wordt veel aandacht gegeven aan de vermenging der cultuur in dit gebied, dat tusschen de groote staten van de Hethieten en van Egypte is gelegen; naast deze laatste spelen ook Mykene en het rijk van Mitanni in Opper-Mesopotamië een rol. Wat men Phoenicische kunst noemt en wat wellicht liever Syrische kunst zou moeten heeten, is daar in deze periode ontstaan.

Met Klein-Azië zoowel als met Syrië heeft Cyprus altijd in zeer nauwe verbinding gestaan. Dit komt vooral uit gedurende den Bronstijd, toen de machtige staten van de Hethieten en de Churrieten hun invloed op dat eiland lieten gelden, naast Egypte en het land aan de Aegaeische Zee, eerst Kreta en daarna Mykene. Met dit laatst genoemde gebied heeft evenwel, naar het schijnt, het verkeer pas sedert de 14de eeuw wat meer beteekenis gekregen. Toch moet men in Cyprus steeds rekening houden met den eigen aard der bevolking, die zich voortdurend heeft laten gelden, in de geheele periode der vroegste geschiedenis van dit eiland.

De IJzertijd wordt ingeleid door de groote volksverhuizingen, die hun invloed hebben doen gevoelen in Egypte door de aanvallen der Noorderlingen tijdens de regeeringen van Merenptah en van Ramses III omstreeks 1200 v. Chr. Volgens den Schr. moet men vooral denken aan het nieuwe strijdmiddel, den met paarden bespannen wagen, dat voor de aanvallers een grooten steun was. Wij weten thans echter, beter dan men dit vroeger besefte, hoe betrekkelijk weinig uitwerking zulke nieuwe wapens bezitten, wanneer zij niet worden gevoerd door een wezenlijke overmacht.

Na de groote volksverhuizingen is er in de wereld aan het oosten van de Middellandsche Zee vooreerst weinig beweging. De landen om de Aegaeische zee hebben zich slechts langzaam hersteld. Daar bloeit de cultuur weer op sedert den tijd van Homerus in de 8ste eeuw, de periode van de oudste kolonisatie en van de aanraking met het oosten door middel van de Phoeniciërs. In Klein-Azië werd de staat der Hethieten vervangen door het rijk van de Phrygiërs. Meer naar het oosten komen de Assyriërs op, ten noorden van hen het rijk van Urartu in Armenië met de hoofdstad aan het meer van Van en verder naar het zuiden de Neo-Hethietische staten. Syrië en Palestina zijn een gebied van kleine rijkjes, onder welken vooral de Israëlieten en de Phoeniciërs onze aandacht vragen. De waarlijk historische periode begint daar door de machtige ontwikkeling van het groote Assyrische rijk.

Het westelijke deel van de Middellandsche Zee heeft een geheel ander uiterlijk dan het oostelijke. In de eerste plaats hebben de overblijfselen uit het Palaeolithicum een veel grootere beteekenis. Schilderingen, als men in de Spaansche grotten aantreft, en de Noord-Afrikaansche teekeningen op rotsen ontbreken in het Oosten ten eenen male. Daarentegen heeft het Oosten den voorrang sedert den Jongeren Steentijd. Voor het Westen heeft dit het voordeel, dat men de vondsten op grond van de parallellen met het Oosten eenigszins kan dateeren. Het overzicht wordt evenwel ten zeerste bemoeilijkt door den aard van het gevondene. Naast een enkelen hooggestaanden vorm van beschaving, als op Malta, is er gedurende het Neolithicum weinig, dat de aandacht trekt. De cultuur van Midden-Europa, die in dat tijdperk een bijzondere hoogte bereikte, heeft zich in het westen van het gebied der Middellandsche Zee nauwelijks laten gelden.

Ook de Vroege Metaaltijd brengt nog weinig, dat belangstelling vraagt. Over het algemeen vindt men niet anders dan een voortzetting van de voorafgaande beschaving. Als merkwaardigste overblijfselen kan men de „nuraghen" op Sardinië noemen, steenen torens die als versterkte woningen dienst deden. Waarschijnlijk stammen de oudste uit den Vroegen Metaal-tijd, hoewel de grootste zonder twijfel aan een latere periode, den Bronstijd en den IJzertijd moeten worden toegeschreven. Daarnaast kan men de merkwaardige „tempels" van Malta en Gozo noemen, verrassend door hun groote afmetingen, door de zorgvuldige techniek voor de bewerking der steenen en door de decoratie.

Van het Iberische schiereiland is in deze periode, omstreeks het midden van de eerste helft van het tweede millennium, een volkerentrek uitgegaan, dien men kan volgen met hulp van het eigenaardige vaatwerk in den vorm van een kerkklok, de zoogenaamde „klokbekers". De menschen die deze ceramiek met zich voerden, zijn in Noord-Italië aangeland en hebben zich in Midden-Europa verspreid langs den Rijn tot naar ons land en in oostelijke richting tot naar Boheme. Zelden is het mogelijk een volksverhuizing op grond van het oudheidkundige materiaal zoo nauwkeurig na te speuren. — Noord-Afrika was toen beter bewoonbaar dan later, omdat de uitdroging nog veel minder ver was gevorderd.

De eigenlijke Bronstijd begint in het Westen veel later dan in het Oosten, ongeveer gelijktijdig met het optreden van dit metaal in Midden-Europa, omstreeks 1700 v. Chr. In Italië zijn het merkwaardigst de nederzettingen, die als „terramare" worden betiteld. Men dacht vroeger aan paaldorpen, die op het droge waren aangelegd, in zeer regelmatigen vorm, het voorbeeld van het latere Romeinsche legerkamp. Thans weet men, dat het grondplan, waarop deze voorstelling berust, volkomen fantastisch is. Het is bevreemdend, dat de Schr. het samenvattende werk van den Zweedschen onderzoeker G. Säflund in zijn overzicht der literatuur niet vermeldt. De beschaving, die door deze nederzettingen wordt vertegenwoordigd, heerschte voornamelijk in de Povlakte; daarnaast vindt men in het zuidelijke bergland de Adriatische cultuur. Betrekkingen met Midden-Europa gedurende den Bronstijd zijn duidelijk. Men moet de nieuwe beschaving zeker toeschrijven aan andere elementen der bevolking, die in Italië zijn doorgedrongen. Zekerheid over den aard dezer bevolking heeft men evenwel nog niet. Op de eilanden en in het Iberische schiereiland vindt men gedurende dit tijdperk de voortzetting van de voorafgaande beschaving.

Voor Italië is de periode van den laten Bronstijd

en den vroegen IJzertijd, die met de groote volksverhuizing omstreeks 1200 v. Chr. aanvangt, van zeer groote beteekenis. Zonder twijfel is de ethnische toestand gewijzigd door het binnendringen van nieuwe elementen; vermoedelijk moet men daarbij aan Illyriërs denken. De beide Indogermaansche groepen, die voornamelijk door de Latini en door de Umbriërs met de Samnieten worden vertegenwoordigd, moeten reeds vóór de groote volksverhuizing in Italië aanwezig zijn geweest. In elk geval begon een krachtige opbloei voor de cultuur, culmineerend in de beschaving die wordt genoemd naar het dorpje Villanova bij Bologna. Wederom verwondert men zich, dat de Schr. het werk van den Zweed Å. Åkerström over de chronologie van deze cultuur niet vermeldt. In de 8ste eeuw volgde de komst van de Etruriërs in het latere Toscana en de vestiging der oudste Grieksche kolonies op Sicilië en in het zuiden van het vasteland. Sicilië en Sardinië vertoonen een verdere ontwikkeling van de beschaving. In het Iberische schiereiland en in Noord-Afrika vindt men daarentegen weinig merkwaardigs.

Dit tamelijk uitvoerige overzicht van den inhoud moge duidelijk maken, welk een rijk materiaal in de boekjes is verwerkt. Over het algemeen is dit met groote zorg geschied. De Schr. beheerscht het gebied voortreffelijk. Slechts enkele vluchtigheden moeten hier worden aangestipt. I, 11 is sprake van een skeletvondst in het dal van de Neander bij Heidelberg; bedoeld is niet de Homo Heidelbergensis, maar de Homo Neandertalensis, van wien voor het eerst een overblijfsel in de buurt van Dusseldorf is gevonden. II, 69 wordt een skarabee met den naam van koning Bokchoris vermeld, die in Etrurië is ontdekt; het is een vaas van faience. Door de ontcijfering van de Kretenzische inscripties door Hrozny, die de Schr. nog niet kende, heeft de oude geschiedenis van Griekenland een geheel ander uiterlijk gekregen; er blijken reeds Indogermaansche elementen bij de dragers van de „Minoische" cultuur op Kreta te zijn geweest. De Schr. hecht ook wel wat al te veel belang aan de resultaten van zijn eigen onderzoekingen over het optreden van het paard en over het gebruik van dit dier voor wagens en om op te rijden[2].

Het is jammer, dat de ongetwijfeld zeer groote zorg en kunde, die aan deze boekjes zijn besteed, niet beter tot hun recht komen. Er steekt een enorme hoeveelheid arbeid in. Door een wat ruimer bestek en een waardiger formaat, met meer illustratie en met uitvoeriger opgaaf van de literatuur, had met dezelfde moeite een veel leesbaarder en nuttiger werk kunnen zijn ontstaan. Het moge aan den Schr. nog eens vergund zijn zulk een werk uit te geven. Daarbij kan hij dan zijn theoriën over het „ras" achterwege laten.

Leiden, Augustus 1945 A. W. BIJVANCK

* * *

[2] J. Wiesner, *Fahren und Reiten in Alteuropa und im alten Orient*. Leipzig, 1939.

De Etruriërs en hun beschaving

M. RENARD, *Initiation à l'Étruscologie*. Préface d'Albert GRENIER, Brussel J. Lebègue 1941 (8vo, 94 blz., 14 platen, tekstill.).

Er is alle reden om de verschijning van het werkje van den Belgischen Etruscoloog Marcel Renard met dankbaarheid en voldoening te begroeten. Geen enkele bijdrage over dit netelige onderwerp als geheel kan definitief zijn. Onze kennis is nog niet boven het stadium van behoedzaam zoeken uitgekomen, een reeks van onbekende factoren noopt ons tot tasten en gissen. Waar moeten de Etruriërs vandaan zijn gekomen? Zijn ze niet veeleer autochthoon-Italisch? Of, indien ze toch van verre naar Italië zijn gekomen, waar zaten ze dan oorspronkelijk, en hoe hebben ze de reis naar het Apennijnsche schiereiland gemaakt? Kunnen we hun optreden ook chronologisch vastleggen? Wat voor beeld geeft de beschaving der Etruriërs te zien, overwegen er de eigen of de ontleende elementen in? Zijn er van hun cultuur nog elementen in de Romeinsche beschaving uitgemond? Vragen, de eene al dringender dan de andere, waar we misschien nooit uit kunnen komen. Toch is het goed deze problemen onder de oogen te zien, liefst aan de hand van samenvattende studies van deskundige zijde, die er in de laatste jaren meer dan genoeg over het onderwerp zijn verschenen. Om een enkel voorbeeld van groot belang te noemen Pericle Ducati, *Le problème étrusque*, Parijs 1938, zie naar aanleiding hiervan A. W. Byvanck, Bulletin van de Vereeniging tot Bevordering der Kennis van de Antieke Beschaving XIII, 1938, 45—47. En dan ná den verschijningsdatum van Renard's boekje in de Collection Lebègue het wat opbruisend en eenzijdig Italiaansche werk van Massimo Pallottino, *Etruscologia*, Milaan 1942.

Nu enkele bijzonderheden over vorm en inhoud van Renard's bijdrage. Het boekje begint met een inleiding van Albert Grenier, den ervaren Franschen kenner der Gallo-Romeinsche archaeologie: pp. 5—10. Grenier haalt oude, hem dierbare herinneringen op. Fraai voorgedragen is ook Grenier's pleidooi, om in de archaeologie naast de strenge plichtsbetrachting van het verzamelen der feiten en gegevens, op zijn tijd ook een wat vrijere verbeeldingskracht aan den dag te leggen. Want we moeten het leven en den mensch van vroeger terugvinden, alsof we erbij waren. Echt Fransch om zulk een levendige opvatting van het voor anderen juist vaak zoo drukkend zware vak der archaeologie te huldigen. Iets dergelijks wordt ook uitgejubeld in de voorrede van het boek van Pierre de la Coste-Messelière, *Delphes*, Parijs 1943, blz. 7. Daar is het Ch. Picard, die de oudheidkundige wetenschap bezingt als een „science de vie et de résurrection.

Renard vangt zijn werk aan met een overzicht van de theorieën inzake de herkomst der Etruriërs. Hij is zelf overtuigd van de juistheid der voorstelling, dat de Etruriërs op een gegeven oogenblik in de 8e eeuw v. Chr. uit Klein-Azië zijn binnengeko-

men in het latere gewest Toskane. Stellig de aannemelijkste theorie, het zij gezegd met alle verschuldigde hoogachting aan andersdenkenden, zooals onlangs nog Ernst Bux, *Die Herkunft der Etrusker*, Klio XXXV, 1942, 17—59: een geweldig boeiend en spits artikel, ofschoon m.i. alleen geslaagd in dien zin dat het een illustratie oplevert van Goethe's diagnose van veel Duitsch denken: „Das leicht Errungene, das widert mir. Nur das Erzwungene, ergetzt mich schier". Renard knoopt aan zijn uiteenzettingen in zijn eerste hoofdstuk Origine et histoire des Étrusques, pp. 11—26 nog enkele opmerkingen over de geschiedenis vast. Het is te betreuren, dat deze historische schets overvol en gedrongen is geworden: veel te veel in benauwd klein bestek bij elkaar. Trouwens een bezwaar tegen het heele boek, het is weinig losgekomen uit de stof.. De lezer zal zich meer voelen als iemand die de kronkelpaden van een hem in plattegrond bekend gemaakte doolhof controleert, dan als iemand, die van het eene punt met prachtig uitzicht naar het volgende komt. De geschiedenis van de Etruriërs, te beginnen met de 8e eeuw v. Chr. en doorgaand tot tegen den Romeinschen keizertijd, is niet zonder inwerking op de ontwikkeling der beschaving. Wat Renard te weinig doet is het onderstrepen van die feiten en voorvallen, die houvast geven voor de beschavingsgeschiedenis. Voortreffelijke resultaten zijn op dit gebied bijv. door G. Lippold bereikt in zijn heldere bespreking van P. J. Riis, *Tyrrhenika. An archaeological study of the Etruscan sculpture in the archaic and classical periods*, Kopenhagen 1941 in Philologische Wochenschrift 62, 1944, 544. Daar staat maar weinig aan jaartallen en feiten vermeld, doch Lippold's keuze en greep hebben net het belangrijkste naar voren gebracht.

Het zou aanmatigende betweterij zijn, wanneer steller dezes, slecht met het Etruscische probleem vertrouwd, Renard's zorgvuldige tweede hoofdstuk Langue et littérature, pp. 26—39 zou gaan bekritiseeren. Uit den aard der zaak kan ook Renard het probleem niet voor altijd oplossen, tot welke taalgroep het Etruscisch behoort. Onze kennis van het Etruscisch is nog veel te schamel. Verwantschap met Mediterrane talen en ook wel met het Indo-Europeesch bestaat er, maar het laatste woord is er nog lang niet over gesproken. De gebrekkige kennis van de taal speelt ons ook parten, wanneer we de Etruscische literatuur willen peilen. We begrijpen slechts wat namen en woorden benevens wat uitdrukkingen, meer helaas nooit. Van den godsdienst der Etruriërs, Renard's 3e hoofdstuk Religion, pp. 39—48, kunnen we ons een betrouwbaarder voorstelling maken. Menige trek herinnert opvallend aan het Nabije Oosten. Een geweldig belangrijk punt, een argument voor herkomst der Etruriërs uit een gebied om het oostelijk bekken der Oude wereldzee, tevens een rechtvaardiging om een boek over het Etruscisch probleem ook in BiOr te bespreken. Zeer detaillistisch en vaktechnisch zijn de uitweidingen van Renard in het vierde hoofdstuk: Vie publique, économique et sociale: pp. 48—60. Vaak zoo ver uitgewerkt dat er heele stukken beter in een handboek dan in een modeste Initiation zouden thuishooren, durf ik te zeggen. In allen gevalle bevatten deze bladzijden van het boek een schat van wetenswaardigheden voor iedereen, die ernst maakt met het probleem, wáár zeer veel oud ritueel en overgeleverd goed in de Romeinsche beschaving vandaan is gekomen. Het is duidelijk dat vele Etruscische gebruiken door de Romeinen zijn overgenomen, geleidelijk of ineens. We schreven Etruscische gebruiken, doch laten dan in het midden, of ze een wordingsgeschiedenis in Klein-Azië hebben gehad, of veeleer van vóór-Etruscische bewoners van Midden-Italië stammen, om de mogelijkheid van beïnvloeding van weer andere zijde niet te vergeten. Doch dat zijn, stuk voor stuk problemen, die een nauwgezet onderzoek op afzonderlijke punten behoeven.

We zoeken naar een terrein om de Etruriërs te leeren kennen, waar onze inspanning gauwer door een gevoel van begrijpende intimiteit wordt gecompenseerd. Dat is het gebied van de beeldende kunst der Etruriërs: Renard's vijfde hoofdstuk Art, pp. 60—85. De Etruscische kunst nam reeds in Renard's opstel *La question étrusque*, L'Antiquité Classique IX, 1940, 77—111, platen I—VII een groote plaats in. Zoo ook in zijn boek van 1941, dat heele maal veel van het opstel heeft. Het is eigenlijk het opstel in L'Antiquité Classique, maar nog wat uitgebreid en tot boek afgerond waarbij de wetenschappelijke verantwoording = de noten niet meer onderaan de bladzijden kwamen, doch door de titels van de belangrijkste boeken aan het slot Bibliographie pp. 89—90 zijn vervangen. Deze redactie van 1941 heeft haar voor en tegen. Renard is een Etruscoloog van een dermate geduchte belezenheid dat men liever meer voetnoten had gezien, dan de hoogst uitzonderlijke die men er in aantreft. We doen er goed aan, Renard's beschouwingen over de Etruscische kunst steeds met de 14 (veelal samengestelde) platen achteraan toe te lichten. Deze zijn wel goed uitgezocht, vooral waar het de beeldhouwkunst — eigenlijk meer terracotta-kunst — en de schilderkunst betreft. Wil men vollediger plaatwerken naast Renard's afbeeldingen naslaan, dan zijn die er: Hans Mühlestein, *Die Kunst der Etrusker. Die Ursprünge*. Berlijn 1929 (merkwaardig genoeg niet in Renard's boekenlijst vermeld) en G. Q. Giglioli, *L'arte etrusca*, Milaan 1935, om met deze twee te volstaan. Het aandachtig bekijken van platen van Etruscische kunstwerken is al een inwijding in hun wereld, ook al zal het voor velen een ontwijding zijn van hun eigen normen van schoonheid, ethiek en moraal. Een confrontatie met Etruscische kunstwerken is dat nog in veel sterkere mate. Er gaat van sommige Etruscische dingen een onweerstaanbare kracht uit. Vooral van de in één geval veel meer dan levensgroote beelden van terracotta uit Veii, onheilspellend woeste krijgers voorstellend in New York. Vgl. Gisela M. A. Richter, *Etruscan Terracotta Warriors in the Metropolitan Museum of Art*, New York 1937, met 24 platen. Deze angstaanjagende scheppingen dateeren uit de late 6e en vroege 5e eeuw v. Chr., zooals de vergelijking met werken in Grieksche stijl leert, ook al zijn de Etruscische beelden radikaal anders. We zouden ook aan den Apollo van Veii, thans in de Villa Giulia te Rome, kunnen denken: H. M. R. Leopold, *De Apollo van Veii*, Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome, 2e reeks, I, 1932, 24—29, platen I—II, en zeer vaak en ter zake kundig in de buitenlandsche vakliteratuur besproken. Wat is dat voor een drastisch felle en heftige kunst? Nauwelijks Oostersch met haar bewogen houdingen en standen, doch nog minder Grieksch met haar gemis aan organisch gevoel voor het geheel. Wanneer — naar verhouding! — de Grieksche kunst terughoudend is, en haar vormen door ingetogenheid veredelt, daarmee een harmonie van alles, ook psychisch-moreel beoogend, beeldt de Etruriër alles naar buiten uitbarstend uit. De Etruscische scheppingen zijn bijgevolg soms krachtdadiger in hun expressie, dan de Grieksche, maar ze missen de innerlijke ziel en gedachte, die het geheel tot harmonische eenheid bindt. Men vermijde het waarde-oordeel van wat mooi en wat leelijk is. Het gaat om het begrijpen!

Renard laat in zijn overzicht van de Etruscische kunst goed uitkomen, wat er in die kunst autochthoon-Italisch is, en wat er door ontleening van buitenaf in is gekomen. Terecht kent hij bij de ontleding van het eigen-Etruscische een belangrijke plaats aan het gelijkend portret toe. „Similitudinis quam pulchritudinis amantior", Quintilianus, *De institutione oratoria* XII, 10, 7/9. Geheel anders dan bij de Grieken, waar de verhouding eerder omgekeerd was. En ook niet zooals in het Nabije Oosten, waar we in de bewaarde koppen een gemiddelde van een klasse of stand van menschen, soms met een persoonlijke opflikkering, te zien krijgen.

Het is jammer, dat het 5e hoofdstuk van Renard niet is onderverdeeld: zoo is het met 25 bladzijden achter elkaar wat veel geworden. Het is ook voor den onschuldigen leek zeer moeilijk om te weten te komen, over welke stukken en monumenten Renard het allemaal heeft. Men had graag literatuurlijstjes tusschen enkele paragraphen gezien, als bij het ook overvolle, maar overzichtelijk gehouden overzicht van de Grieksche en Romeinsche kunst van A. Rumpf in de *Einleitung in die Altertumswissenschaft* II. Band, 3. Heft, Leipzig-Berlijn 1931. Bovendien is Renard een man die zoozeer opgaat in details — de eerste taak van den deugdzamen archaeoloog! — dat zijn algemeene karakteristiek van de Etruscische kunst eronder lijdt. Wat is nu Etruscisch, wat niet? Alles wat uit Etruscische graven komt is maar niet Etruscisch. In de graven uit de 8e tot 6e eeuw in Tarquinia, Caere en Praeneste zijn tal van Egyptische en Syro-Cypriotische kunstvoorwerpen voor den dag gekomen, om den term zonder vastheid Phoenicisch als het kan te vermijden. Vgl. over een net in Leiden gekomen zilveren schaal met gedreven en gegraveerde versiering W. D. van Wijngaarden. *Een Phoenicische zilveren schaal uit de 8e of 7e eeuw voor Chr.*, Oudh Med XXV, 1944, pp. 1—9 met 1 plaat en 1 afb. Voor voorwerpen van fayence en aardewerk met glazuur F. W. von Bissing, *Zeit und Herkunft der in Cerveteri gefundenen Gefässe aus ägyptischer Fayence und glasiertem Ton*, SBAW 1941, Band II, Heft 7 met tal van afbeeldingen. Voorwerpen van dien aard worden meestal wel afgebeeld in plaatwerken over de Etruscische kunst. Daar is ook alles vóór te zeggen, maar men mag ze niet Etruscisch noemen. De Etruriërs hadden er een handje van, links en rechts stukken van vreemde herkomst te verwerven: we vermelden in dit verband enkel nog de Grieksche vazen uit de 6e en 5e eeuw, die in Etrurië en de gewesten in Midden-Italië waar de Etruriërs toen heerschten, tot de Povlakte en Campanië toe, zijn gevonden. Het best zegt Renard nog wat Etruscische kunst is met de platen achterin zijn boek. Maar men moet het ook met woorden probeeren, en dan juister en doordringender dan ik het zelf bij mijn vergelijking Grieksch-Etruscisch van ± 500 heb gepoogd. Een definitie is daarom zoo noodig, omdat er onder Etruscisch dikwijls dingen zijn gerangschikt, die er bij scherper toekijken niets mee hadden te maken. Bijv. de Etruscische kapiteelen in Pompeji die zuiver Hellenistisch bleken te zijn: A. von Gerkan, *Die angeblich etruskischen Pfeilerkapitelle in Pompeji, eine Studie zur Etruskerfrage* MDAI(R) 58, 1943, 157—177 met 11 afb., een geval dat te denken geeft en zeker niet op zichzelf staat.

Over het algemeen is de kennis en belezenheid van Renard van dien aard, dat hij er eerder te veel bij heeft gehaald, dan dingen vergeten. Toch vergeve men mij een aanteekening naar aanleiding van een opmerking op blz. 56 dat Etruscische kunstvoorwerpen soms ver buiten Italië, tot in de Duitsche Palts, zijn gevonden. De zaak zit zoo, dat er ook langs de Oostzee en zelfs in Zweden zijn gevonden. Over de Zweedsche vondst van 1936 onlangs weer Å. Åkerström, *Der Schatz von Hassle*, Opuscula Archaeologica II, 1941, 174—182, met 5 afb. (Hassle ligt bij Glanshammar in de provincie Närke). Het is maar een notitie terloops, doch het nagaan van handelsbetrekkingen is veelal boeiend. Het is een studie, die het element van spanning en onverwachten samenhang, in de archaeologie aanwezig, slechts vergroot. Een ander punt, waar een aanvulling op Renard's betoog van 1941 noodig is geworden, vormt de op blz. 82 genoemde dateering van het graf François te Vulci, thans wat de muurschilderingen betreft in het Museo Torlonia te Rome, in de 4e eeuw. Dat is nog naar F. Messerschmidt en A. von Gerkan, *Nekropolen von Vulci*, Berlijn 1930. Sedert 1942 moeten we tot ± 125 omlaag, op grond van een overtuigend artikel A. von Gerkan en F. Messerschmidt, *Das Grab der Volumnier bei Perugia*, MDAI(R), 57, 1942, 122—235 met vele afbeeldingen en platen. Voor dateering 146—150 (von Gerkan).

Thans nog zeer kort over Renard's 6e en laatste hoofdstuk Conclusion pp. 86—88, en de boekenlijst pp. 89—90. Het slotwoord bevat een krachtig pleidooi om bij het scheiden van elementen van samenstelling der Romeinsche beschaving ook met Etrurië rekening te houden. Daar zijn we het eenstemmig mee eens, en ook nog wel voor den tijd, die volgt op de periode, waarin Renard de laatste fusie van het afstervend Etruscisch met het opkomend Romeinsch stelt: 2e tot 1e eeuw v. Chr. De bibliogra-

phie, zooals geklaagd heelemaal aan het eind, vermeldt de titels van een keur van belangrijke werken over de Etruriërs in verschillende talen. Toch is het meeste ervan Italiaansch. Inderdaad hebben de Italianen, die ook dicht bij de bron zitten, veel aan het Etruscische vraagstuk gedaan, veelal met eervol resultaat. Toch leze men vooral niet enkel-Italiaansche werken over de Etruriërs. Voor de Italianen is het hooghouden van de originaliteit en de gevierdheid der Etruscische kunst, vooral onder het fascisme, meer strijdbare politiek voor het bevechten van vaderlandsche glorie geweest, dan wetenschap. Bij de Duitschers staat bij de behandeling van het Etruscische probleem niet primair een lands- en partijbelang op het spel. Dit heeft tot verblijdend gevolg, dat ze de zaken meer objectief van een afstand kunnen zien. Aan den anderen kant zijn ook de Duitschers met genoeg geestdrift en overgave voor de Etruscische kunst vervuld, om er dienovereenkomstig over te schrijven. Ik wil niet beweren dat de Duitschers ook niet zoo nu en dan heel gevaarlijke dingen met betrekking tot de Etruriërs hebben neergeschreven. De theorie van het aquiline ras der Etruriërs verdient een niet minder stijf scepticisme, dan de predikingen van Italiaansche zijde over de alleenzaligmakende Italische beschaving. (Over het ras der Etruriërs E. Fischer, o.a. FuF 14, 1938, 101—103). Ook bij de ontwarring van het Etruscisch probleem moeten de oogen op een internationaal forum gericht zijn waarbij het baanbrekend werk der Italianen ook door niet-Italianen op waarde zal worden geschat. Op die manier houden de verschillende temperamenten der onderzoekers elkaar in het goede spoor, hetgeen zeker bevorderlijk is voor de resultaten.

Maar we zijn met Renard's werkje in de Collection Lebègue begonnen, en besluiten er ook mee. Een erudiet boekje, bij tot 1941 wat onze kennis betreft, met smaak en beleid van afbeeldingen voorzien. Het verplaatst ons ferm en vaardig in de wereld van de Etruriërs, hun zeden, hun leven, hun geloof en hun kunst. Misschien meer een handboek, geweldadiglijk tot een inleiding samengeperst, dan een populair boekje om eens wat van de Etruriërs te weten te komen. Meer onpersoonlijk-reproduceerend, dan door eigen initiatief nieuwe poorten ontsluitend. Doch al met al, een verdienstelijk compendium, waar de Belgische Etruscologie goed mee voor den dag komt.

Leiden, September 1945 C. KERN

VARIA

MUZIEK DER SPHEREN. *Bloemlezing van de schoonste gedichten uit de wereldpoëzie benevens den oorspronkelijken tekst voor zoover het betreft gedichten in de Latijnsche, Fransche, Engelsche of Duitsche taal.* Deel I. De Oudheid, bijeengebracht door H. WAGENVOORT. Utrecht, Uitgeversmaatschappij W. de Haan, 1944 (8vo, XX en 218 blz., 1 pl.).

Het is bewonderenswaardig, dat in het oorlogsjaar 1944 een aanvang is gemaakt met de uitgave van een bloemlezing der schoonste gedichten uit de wereldpoëzie: *Muziek der Spheren.* Dit deel „de Oudheid", bijeengebracht door Prof. Dr H. Wagenvoort, is de uiterst belangrijke aanvulling van het deel „de Oudheid" der *Algemene Litteratuurgeschiedenis* in 1943 bij dezelfde uitgeverij verschenen. In deze bundel overweegt het lyrische genre, hoewel ook aan epos en leerdicht een plaats is ingeruimd. Uit de oosterse oudheid zijn de Aegyptische, Akkadische en Hebreeuwsche poëzie vertegenwoordigd, daar de andere oud-oosterse culturen (behalve de cultuur van Ugarit) geen lyriek hebben voortgebracht. De vertalingen zijn hoofdzakelijk van de hand van Nederlandse orientalisten, alleen de Hebreeuwse psalmen zijn in (vaak zeer vrije) vertalingen van Nederl. dichters opgenomen. Alle vertalingen laten zich vlot lezen. Wat de keuze der gedichten betreft ware het wellicht goed geweest ook de Zonnehymne van Achnaton in de mooie vertaling van Professor A. de Buck (Amsterdam 1938) nog op te nemen, speciaal ook vanwege de gelijkenis met Ps. 104. Voorts zijn de Aegyptische gedichten voorzien van een korte inleiding, welke echter bij den „Babylonischen Job" ontbreekt. Verder is het jammer dat van de Hebreeuwse gedichten alleen een zestal psalmen vertaald zijn, alsof er buiten de psalmen in het O.T. geen lyriek te vinden is. Ook uit de profetische litteratuur hadden wel enige stukken van zeer hoge poëtische waarde opgenomen kunnen worden. Een klein aantal bladzijden is vervolgens gewijd aan de oud-Indische dichtkunst (vertalingen van Mimi de Zwart). Dan wordt vanaf Homerus tot aan Catullus van alle zijden het luisterrijk beeld der klassieke dichtkunst belicht. Het is een gelukkige gedachte geweest de Latijnse tekst telkens vooraf te doen gaan, daar de bibliotheek van den klassiek gevormde vaak slechts de allerbekendste teksten bergt. Het ontbreken van de Griekse tekst is hierom een gemis en de kennis van het Latijn is bij den klassiek gevormde meestal niet groter dan die van het Grieks, terwijl de interesse voor de laatste taal zeker niet de minste is. Sommige gedichten zijn zelfs in het zelfde metrum overgezet. Velen staan wegens de verschillen sceptisch tegenover dergelijk werk, maar zij, die zich wel eens bezig houden met metrisch vertalen of dichten zullen deze proeven met vreugde begroeten. Voor een aanvankelijke orientatie ware ook hier datering (voor zover mogelijk) der dichters gewenst. De uitvoering van den bundel is zeer verzorgd, mede door de sierlijke en toepasselijke verluchtingen (van wien?) en het voor tekst en vertaling onderscheiden lettertype, dat echter in sommige opzichten wel wat archaïserend en dus anachronistisch aandoet.

Scherpenzeel, Mei 1945 J. H. HOSPERS
A. M. A. JANSEN

BIBLIOTHECA ORIENTALIS

UITGEGEVEN VANWEGE HET
NEDERLANDSCH INSTITUUT VOOR HET NABIJE OOSTEN
ONDER REDACTIE VAN
F. M. Th. BÖHL, A. DE BUCK en A. A. KAMPMAN

Redactie en administratie: Nederlandsch Instituut voor het Nabije Oosten, Noordeindsplein 4a, Leiden (Nederland)

Tweede Jaargang
N° 5 — September 1945

Tweemaandelijksch recenseerend en bibliographisch tijdschrift op het gebied van het oude Nabije Oosten
Abonnementsprijs f 20.— per jaar

INHOUD

BOEKBESPREKINGEN

EGYPTOLOGIE

The Cat in ancient Egypt illustrated from the Collection of Egyptian Figures formed by N. & B. LANGTON, Cambridge, At the University Press, 1940 (4to, XII, 92 blz. en 19 platen).

Ongeveer vijf en dertig jaar geleden begonnen de heer en mevrouw Langton een verzameling aan te leggen van Egyptische voorwerpen, die betrekking hebben op de geschiedenis van de kat in Egypte en de vereering der kattengodin, Bastet. Thans telt deze verzameling een 250 tal voorwerpen, die in grootte varieeren van 0.5 cm tot 16.3 cm [1]). In het bovengenoemde werk geven de eigenaars der verzameling ons een catalogus ervan, waarin vrijwel elk voorwerp naar een foto wordt afgebeeld en besproken. Vooraf gaan twee inleidende hoofdstukken; het eerste draagt den niet geheel geslaagden titel van „Early Traces of a Cult" en geeft in groote trekken [2]) weer, wat er over de kattenvereering kan worden gezegd. Jammer, dat hierbij nog niet gebruik kon gemaakt worden van het artikel Chats sacrés door J. Capart (in CdÉ XVIII, 1943, 35—37), vreemd, dat zij niet vermelden, dat er minstens [3]) één bronzen kat bekend is, die gediend heeft als omhulsel voor een doode poes, in dit geval nog een foetus [4]). In het tweede hoofdstuk wordt besproken, hoezeer de verschillende figuren in vorm varieeren.

Daarna begint de eigenlijke beschrijving, die meestal erg summier is om niet te zeggen onvoldoende, te meer daar de afbeeldingen vaak verre van scherp zijn en, afgezien van inscripties, nooit verduidelijkt worden door lijnteekeningen. Deze beschrijving gaat voor de indeeling uit naar den vorm, dus bv. of de kat zit of niet. Een verdere geleding wordt gevonden in het materiaal der figuren (edelmetaal, steen, hout, brons of fayence). Wanneer volgens dit beginsel een honderdtal stukken beschreven zijn, worden een negental koppen besproken, gevolgd door z.g. groepen, bestaande uit verschillende katten en katten met jongen. Apart vermeld worden vervolgens de figuren met inscripties evenals die gecombineerd zijn met een godheid; deze laatste reeks is weer onderverdeeld, naar gelang de kat zit aan de voeten der godheid, een groep ermee vormt of een godheid katachtige trekken vertoont. Daar pas later (blz. 64 vlgg.) de godin Bastet [5]) besproken wordt, is deze splitsing niet ge-

[1]) Bij nr 254 is de maat niet opgegeven.

[2]) Voor de vereering in Hellenistisch-romeinschen tijd zie men Fr. Zimmermann, *Die ägyptische Religion nach der Darstellung der Kirchenschriftsteller und die ägyptischen Denkmäler*, Paderborn, 1912, 112—113 (in Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums, 5. Band, 5. und 6. Heft), evenals Th. Hopfner, *Fontes historiae religiones aegyptiacae*, Bonnae, 1922—1925, 839 s.v. felis; zie eveneens noot 5. Het artikel van G. D. Hornblower, *The divine Cat and the Snake in Egypt*, Man, July-Aug. 1943, heb ik niet gezien.

[3]) Volgens M. Mogensen, *La Glyptothèque Ny Carlsberg, La collection égyptienne*, Copenhague, 1930, 181 (text, kleine uitgave) heeft nr A 392 dezer verzameling, dat een bronzen kat van 37 cm hoogte voorstelt, „sans doute servi de sarcophage à un chat". Zij geeft hiervoor geen motiveering.

[4]) C. G. Fink and A. H. Kopp, *An Observation regarding the ancient Egyptian Cult of Bastet* (in Technical Studies in the Field of the Fine Arts, VII, 1938—1939, 111—119). Deze kat is slechts 17.8 cm hoog. Vergelijk ook de maten der „mummy boxes" in Langton, a.w. blz. 42.

[5]) Zie nu ook H. Kees, *Der Götterglaube im alten Aegypten*, Leipzig, 1941, 82—83 en 460 s.v.

lukkig te noemen. Want dan komen ook weer verwante figuren ter sprake, bv. die met een kattenkop evenals die met een kattenstaart of -pooten. In verband met Bastet, die immers eveneens met een leeuwenhoofd werd afgebeeld, wordt dan deze klasse afbeeldingen behandeld, voorafgegaan door een bespreking van de emblemen dezer godin (sistrum, korfje en/of aegis).

Funerair zijn de kattenkop uit terra cotta en de reeds vermelde kleine bronzen mummiedoosjes.

Aparte hoofdstukken worden gewijd aan de katten op zuiltjes (meestal van fayence), op ringen of scarabeeën. Ook komen amuletten en colliers met katjes voor evenals scaraboïden. Rest nog te vermelden een afzonderlijke bespreking van de versiering, die bij de kattenfiguren voorkomt. De schaarsche inscripties worden bij het voorwerp, waarop zij zich bevinden, vermeld.

Wanneer men na lezing dit royaal uitgegeven boek terzijde legt, komen bij den lezer verschillende vragen op: bv. waarom een hoofdstuk over de kat in de Egyptische kunst ontbreekt [6]); of het niet beter en zeker veel gemakkelijker geweest zou zijn, de nummers in volgorde der behandeling af te beelden; waarom verschillende nummers der collectie, waarvan het voornaamste reeds in JEA (22, 1936, 115—120, Pl. V—VIII en 24, 1938, 54—58, Pl. III—IV) was besproken en afgebeeld, hier minder goed tot hun recht komen [7]); hoe het komt, dat de verzameling geen enkel ostrakon [8]) bezit, en deze zelfs niet vermeld worden; hoe men een toespeling op „een historisch feit" zou kunnen zien in de glosse van Doodenboek spreuk 17, dat Re zelf deze groote kater is (a.w. blz. 1), terwijl er bovendien slechts één afbeelding van een kater bekend schijnt te zijn (a.w. blz. 37 [9]). Bevreemdend is, dat wel Felis ocreata Gmelin en Felis chaus Güldenstädt worden vermeld, die als stamvader voor de Egyptische huiskat in aanmerking komen, maar niet deze laatste, die wij tegenwoordig Felis maniculata Cretzschmar noemen, zooals de heer D. A. Hooijer van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden mij vriendelijk mededeelde.

Technische opmerkingen ontbreken vrijwel geheel. Ook worden verschillende moeilijkheden niet onderzocht, bv. waartoe de ringen aan de bronzen katten gediend hebben (bv. nrs 28 en 220; beide ongeveer 6 cm hoog), want zij komen ook voor bij grootere exemplaren [10]), die zeker niet als sieraad of amulet gedragen kunnen zijn, terwijl de plaats van den ring het vrijwel uitsluit, dat deze gediend zou hebben om de figuren ermee aan een muur te bevestigen (zie echter a.w. blz. 24). De verklaring van nr 200, een scarabee, op wiens onderzijde o.a. een visch en kat gegraveerd zijn, zou anders zijn geworden, wanneer gebruik gemaakt was van het artikel van B. Bruyère, *L'Enseigne de Khabekhnet*, in BIFAO 28, 1929, 41—48.

Samenvattend kan men zeggen, dat het jammer is, dat de schrijvers het publiceeren van dezen catalogus niet hebben gebruikt om ons een monografie over de kat en wat ermee samenhing in Egypte te geven of minstens meer systematisch gebruik te maken van wat in andere verzamelingen op dit gebied aanwezig is. Maar zooals zij zelf zeggen „That fascinating task we leave to some fortunate successor but with the sincere hope that our material may be of service" (a.w. blz. V). Dit laatste zal ongetwijfeld het geval zijn.

Leiden, 28 October 1945 JOZEF JANSSEN

* * *

J. CAPART, *Visions de l'Égypte ancienne. Six Causeries Radiophoniques*, Brussel. Fondation Égyptologique Reine Elisabeth, 1940 (Klein 8vo. 80 blz.).

Na lezing van bovenstaand boekje zal menigeen Capart benijden, dat hij ook zonder platen of lichtbeelden op zoo voortreffelijke wijze weet te boeien. Eerst verplaatst hij ons in den tijd van koning Cheops en vertelt van het door G. Reisner ontdekte graf der moeder van dezen farao, Hetepheres. De wijze, waarop hij de resultaten van Reisner weet weer te geven en samen te vatten, is buitengewoon. Daarna worden Oude Rijks expedities naar Byblos en het geheimzinnige land Poent besproken. In dit verband wordt op blz. 25 de vraag weergegeven, die de Poentiërs richtten tot de Egyptenaren: „Zijt gij neergedaald uit den hemel of hebt gij gereisd te water en te land?" (Urk. IV, 324, 10—11). Ofschoon men dit laatste zeker niet minder juist ook met „of te water of te land" kan vertalen, lijkt het mij niet goed mogelijk hieruit te lezen, dat inderdaad Egyptenaren Poent over land bereikt hebben. De Poentiërs hebben in ons geval immers de schepen zien aankomen. Blijkbaar hebben wij met een stereotiepe vraag te doen; vergelijk de analogie bij Homerus (α 171—173, ξ 188—190, π 57—59 en 222—224).

Bij de avonturenromans maakt men kennis met het verhaal van den Prins en het noodlot, den Schipbreukeling en Wenamon. Daarna krijgen wij een aardige voorstelling van een tempelschool, gelocaliseerd in Medinet Haboe; de Schrijver ziet het voor zijn oogen.

Als vijfde punt wordt de speelsche mythologie besproken aan de hand van het verhaal der Twee Broers, Waarheid en Leugen, en den Strijd tusschen Horus en Seth. Bij de dierenfabels worden natuurlijk de ostraka niet vergeten.

Een epiloog en beknopte bibliographie besluiten het geheel. Het boekje is populair wetenschappelijk in den besten zin des woords.

Leiden, 5 November 1945 JOZEF JANSSEN

* * *

6) Zie H. de Morant, *Le chat dans l'art égyptien*, in CdÉ XII. 1937, 29—40 en 162.

7) Bv. nr 155 = JEA 24, Pl. III, 1;
nr 160 = JEA 24, Pl. III, 6;
nr 161 = JEA 24, Pl. IV, 1;
nr 168 = JEA 24, Pl. III, 2;
nr 171 = JEA 24, Pl. IV, 2;
nr 221 = JEA 22, Pl. VI, 6.

8) Bv. J. Vandier d'Abbadie, *Catalogue des ostraca figurés de Deir el Médineh* (Nos 2001 à 2722), Le Caire, 1936—1937, Pl. XXV en XXXIX.

9) Zie ook G. Roeder, *Ägyptische Bronzewerke*, Glückstadt, 1937, § 194, h.

10) Bv. G. Roeder, a.w., Tafel 29, k (10,7 cm).

Coptic Egypt, Papers read at a symposium held under the joint auspices of New York University and the Brooklyn Museum, February 15, 1941 in connection with the exhibition Paganism and Christianity in Egypt shown at the Brooklyn Museum January 23 to March 9, 1941. Brooklyn Institute of Arts and Sciences, The Brooklyn Museum 1944, (8vo, 58 blz.).

In bovengenoemd werk vindt men enkele lezingen over het Koptische Egypte, van verschillende kanten belicht, bij elkaar. Het zijn referaten, die door Amerikaansche vakgeleerden zijn uitgesproken op een symposium ter gelegenheid van de tentoonstelling van Egyptische kunst van de 1ste tot 10de eeuw na Chr., welke in de eerste maanden van 1941 in het Museum te Brooklyn is gehouden. Hier in ons land wisten wij tot dusver heelemaal niet, dat er in Brooklyn prachtig materiaal was voor de studie van de Koptische kunst, voornamelijk van het einde der 3de tot diep in de 8ste eeuw na Chr. We konden er ons reeds bij verschillende gelegenheden zeer over verheugen, dat de beheerders der Egyptische verzameling in Brooklyn voor goede publicaties der belangrijke stukken zorgden. De knapste geleerden werden uitgenoodigd om in internationale samenwerking hun krachten aan publicaties te wijden, die de stukken in Brooklyn voor de wetenschap toegankelijk maakten. Dat dit zoo mooi ging, is in de eerste plaats aan John D. Cooney te danken, den ondernemenden beheerder der verzameling. In April 1942 werd Cooney voor het leger opgeroepen, maar al te volstrekt gold het „inter arma silent musae" voor hem niet. Geen verlof zoo kort, of Cooney behartigde de belangen van zijn verzameling op een manier, die bewondering verdient. Zoo kwam ook in oorlogstijd een aantal brochures uit van de Egyptische oudheden uit de late periode. Onder late periode verstaan wij hier alles van den Grieksch-Romeinschen tot den Egyptisch-Christelijken, oftewel Koptischen tijd.

De lezingen, die onder den passenden titel *Coptic Egypt*, met roode letters op het grijze bandje gedrukt, zijn gebundeld, werden nog met twee opstellen aangevuld. Geven zij ons echt een indruk van de Koptische wereld? Dat wel, maar lezingen in druk doen het niet altijd even goed. De lezingen, vier in totaal, verdragen de transponeering van gesproken tot gedrukt maar matig. Iemand, die een gloedvolle lezing uitspreekt, heeft directer contact met zijn toehoorders dan iemand, die iets neerschrijft, met zijn lezers.

De bundel Coptic Egypt, zoo prijzenswaardig van opzet en gedachte, bevat opstellen met noten en verwijzingen, die de spontaniteit der oorspronkelijke lezingen noode kunnen doen vergeten. Er staan dingen in, die „om zoo te zeggen" best zijn, maar niet in druk bevredigen. Laten we met het eerste referaat, dat volgt op de geestdriftige voorrede van Cooney, in Juni 1943 geschreven, beginnen. Het heet *On the Background of Coptism*, 7—17, noten en bibliographie 18—19, en bevat de rede van W. L. Westermann. Hij wil ons geestelijk verplaatsen in het Egypte van den Grieksch-Romeinschen en den Koptischen tijd. Geen rompslomp van bijzonderheden, maar de algemeene spheer Egypte, het wonderbaarlijke land, dat steeds zichzelf blijft, met zijn beschavingscurve tusschen de coördinaten zon en Nijl getrokken. Geen bewind van vreemdelingen, Aziaten, Grieken of Romeinen, brengt een wijziging van ingrijpenden aard teweeg in de gedachtenstructuur van het Egyptische land en volk. Onder de vreemde heerschers van 331/30 v. Chr. tot het begin der Byzantijnsche periode in de 1ste helft van de 4de eeuw ná Chr. lijdt het eigen-Egyptische weliswaar aan een lichte versuffing. Maar met ± 500 na Chr. daagt een tijd van klaarwakkere bezinning onder de Kopten. Een schitterende causerie, zeer persoonlijk gekleurd, vol bloemrijke beelden en rake typeeringen. Gaat men Westermann's uiteenzettingen op papier, door aandachtig lezen onderzoeken, dan kunnen de op- en aanmerkingen niet achterwege blijven. Zoo wordt op blz. 7 de voorstelling gewekt, alsof enkel voor den monotheïstischen Echnaton de zon de hoogste en eenige macht vertegenwoordigde. Wie liefst rechtstreeks, of, zooals schrijver dezes, desnoods door vertalingen, iets weet van den inhoud van zonnehymnen van vóór en na Echnaton, kan het daar nooit mee eens zijn. (Vgl. A. Scharff, Aegyptische Sonnenlieder, Berlijn 1922, 55—60). Maar het goede overweegt met glans in Westermann's bijdrage: men zal er opmerkingen bijv. over de verdeeling van Egypte in afzonderlijke gedeelten met aparte cultureele verschijnselen in vinden, die verhelderend voor veel meer dan het Koptische Egypte kunnen zijn.

De bijdrage van A. D. Nock over *Later Egyptian Piety*, 21—28, noten en bibliographie 29 is een lezing van voortreffelijke kwaliteit, waarin voor de levendigheid van het geheel rhetorische vragen aan het auditorium worden gesteld. De bedoeling van Nock is aan te toonen, hoe de Egyptenaren van den lateren tijd een hoogen graad van deemoed en devotie konden bereiken bij het zoeken van het goddelijke. Een besef van nederige afhankelijkheid van het goddelijke vervult vele Egyptenaren in den Grieksch-Romeinschen tijd en nadien.

Volgens Nock is een algeheele overgave en devotie voor het goddelijke kenmerkend voor den Hellenistischen en Koptischen tijd. Ik trek de bewijskracht van zijn voorbeelden niet in twijfel, maar vraag me toch af, of het niet spaarzame uitzonderingen zijn. De moeilijke tijden onder de Macedoniërs en de Romeinen kunnen den Egyptenaren meer zin voor het goddelijke hebben bijgebracht, maar of er een piëteit in de plaats komt van een beslist geringen eerbied, staat nog te bezien.

Een eindje verder in den bundel *Coptic Egypt* heeft S. D. Nersessian het in zijn lezing *Some Aspects of Coptic Painting*, 43—49, literatuur 50, o.a. over den sterk mystieken aanleg van het Koptische volk, zooals die spreekt uit zijn kunst, voornamelijk de portretkoppen. De aspecten van de Koptische schilderkunst, die in het referaat worden besproken, zijn, zooals wij die naar ouden trant verwachten. We noemen het gevoel voor dartele versiering en het vasthouden aan oud heidensch goed naar vorm en inhoud, in den Christelijken tijd. Jammer, dat dit referaat

over de Koptische schilderkunst niet met afbeeldingen is verlucht. Aanschouwing leert de Koptische kunst waarachtiger verstaan dan uiteenzettingen. Haar effect ligt soms in een zekere mate van optische begoocheling, waar de pharaonische kunst meer een beredeneerd verhaal vertelde. (Men ziet dat het accent ook hier ver is verschoven, het kan best met het godsdienstige en mystieke nà Chr. ook zoo zijn). Het is juist de leiding van de Egyptische afdeeling in Brooklyn, die het belang van platen voor het begrijpen der Koptische kunst goed heeft ingezien. Men denke aan de verschijning in 1943 van het keurige plaatwerk *Late Egyptian and Coptic Art, an Introduction to the Collections in the Brooklyn Museum*, (Brooklyn 1943), met toelichting en beschrijving wederom van J. D. Cooney. Maar voor proeven van Koptische schilderkunst moet men weer andere boeken raadplegen aangezien in *Late Egyptian and Coptic Art* in hoofdzaak beeldhouwwerken, brons en geweven stoffen worden afgebeeld.

De geweven stoffen brengen ons op het laatste symposium-artikel. Het is de lezing van M. S. Dimand over *Classification of Coptic Textiles*, 51—56, noten 57—58. Een uitnemende archaeologische bijdrage, met heldere analyse van stijlrichtingen, en met redenen omkleede dateeringen. Zonder twijfel is Dimand's bijdrage het belangrijkste en beste archaeologische artikel. Nu doen de stoffen inderdaad wel het dankbaarste materiaal aan de hand, om de ontwikkeling der Koptische kunst na te gaan. Er valt een lijn, die eeuwen verbindt, te trekken. We beginnen tegen het einde der 3de eeuw, den tijd tevens van de eerste proeven van Koptische taal op schrift in den vorm van Bijbelvertalingen. Tot het midden van de 5de eeuw zijn de Koptische weefsels overwegend met Hellenistische motieven versierd. Maar dan is het, omstreeks 500 vooral, net, of het oud-Egyptische een krachtiger impuls ontvangt. (Een schaal van aardewerk, met een schildering aan den binnenkant, enkele visschen voorstellend, thans in Brooklyn, verdient in dit verband vermelding. *Late Egyptian and Coptic Art*, plaat 36, beschrijving blz. 20. Het is weliswaar geen weefsel, maar in allen gevalle zijn er draden genoeg, die deze schaal uit de 6de eeuw met stukken van fayence uit het Nieuwe Rijk verbinden. Vgl. W. Krönig, *Aegyptische Fayence-Schalen des Neuen Reiches*, MDIAeA V, 1934, 144—166, met 31 afb. en 5 platen. Ook vaak al de visch Talapia nilotica, die op de schaal in Brooklyn nog voorkomt. Cooney spreekt ten onrechte van Telopia). Ook bij de weefsels blijven Christelijke denkbeelden zich dikwijls van heidensche vormen en gegevens bedienen, zonder het minste gewetensbezwaar. Dat is ook de natuurlijkste gang van zaken in zulk een traditiegetrouw land als Egypte. Den stijl na 500 zouden we misschien Koptisch-Oostersch (na het Hellenisme der eerste eeuwen) kunnen noemen. Die Koptisch-Oostersche richting vangt in de 6de en 7de eeuw weer invloeden op van Sassaniedische weefsels. Het is een dwarreling van pan-Oostersche elementen, met nog altijd wat van het Hellenisme erin. Als het niet allemaal zóó kris-kras met een chicaneerende vrijheid door elkaar liep, zou het een leerzame recapitulatie van late stroomingen der oud-Oostersche kunst zijn. De Koptische weefkunst gaat met de verovering door den Islam nog niet ter ziele (641). Er zijn haar buiten den Mohammedaanschen greep nog eeuwen van betrekkelijken bloei beschoren geweest, om tenslotte tot curiositeit zonder kracht te verstarren. Een eigenaardigheid, om Koptische weefsels uit den Mohammedaanschen tijd te herkennen is vaak de zwarte achtergrond, in plaats van het voordien gebruikelijke rood. Me dunkt dat dit schamele overzicht van Dimand's referaat al genoeg is, om de voortreffelijkheid van zijn bijdrage te laten uitkomen. Dimand geeft een maximum aan houvast in een minimum bestek, kortom wat hij ook zoo goed kan in de korte opstellen over Iraansche en Syrische kunstproducten in het Bulletin van het Metropolitan Museum of Art te New York. Koptische weefsels, over massa's musea en verzamelingen verspreid, zijn nogal vaak afgebeeld. In *Late Egyptian and Coptic Art*, ook het noodige: platen 38—54, tekst 21—24.

Wij repten er al met een enkel woord over, dat *Coptic Egypt* nog een tweetal opstellen bevatte. Een ervan, dat van Cooney, *Problems of Coptic Art*, 35—40, literatuur (tot 1942 bijgewerkt) 41, sluit uitstekend bij de lezingen aan. Het is Cooney in de eerste plaats om beeldhouwwerken te doen. De Koptische sculptuur is in Brooklyn ruimschoots vertegenwoordigd, zie in *Late Egyptian and Coptic Art*, platen 13—22, beschrijving 17—18. De beheerder der Egyptische verzameling van het Brooklyn Museum heeft zich dan ook van nabij met de Koptische beeldhouwkunst vertrouwd kunnen maken. Hij wil de Koptische sculptuur pas in de 4de eeuw laten beginnen; Dimand was, gelijk wij zagen, geneigd verschillende weefsels van de 3de eeuw reeds Koptisch te noemen. Maar het is een kwestie van benamingen: Cooney zou aan den vroegsten tijd het etiket Proto-Koptische willen hechten. Cooney's ontleding van Koptische kunst is doordringend en secuur. Hij onderstreept het decoratieve en daarnaast het waardige, dat vele Koptische monumenten hebben. Verschillende van zijn opmerkingen vinden een welkome bevestiging in de uiteenzettingen van Nersessian en Dimand. De titels van de in de bibliographische verantwoording vermelde boeken zijn met zorg uitgezette bakens voor een verder onderzoek. Met groote belangstelling vinden we er twee boeken onder die onlangs in Engeland en de Vereenigde Staten zijn verschenen. En wel het groote werk, onder leiding van S. R. K. Glanville tot stand gebracht: *The Legacy of Egypt*, (Oxford 1942), benevens Ch. R. Morey, *Early Christian Art: An Outline of the Evolution of Style and Iconography in Sculpture and Painting from Antiquity to the Eighth Century*, (Princeton 1942).

Nog een bijdrage in *Coptic Egypt* moeten we ververmelden: D. Dunham, *Romano-Coptic Egypt and the Culture of Meroë*, 31—33 (inclusief noten). Hoort dit onderwerp wel in den bundel thuis? Het opstel is kort en krachtig, een overzicht in vogelvlucht van de Nubische kunst van ± 1000 v. tot ± 350 na Chr.: eerst overwegend Egyptisch, nadien Hellenistisch, tenslotte Romeinsch van uiterlijk aspect, (van binnen natuurlijk Nubisch-provinciaal). Maar heeft dat alles veel met de Koptische kunst uit te staan? Ook in Nubië dringt op een gegeven oogenblik het Christendom door, dat naar een adaequate kunst zoekt. Er wordt een idioom gevonden, dat Dunham wat gevaarlijk Christelijk-Byzantijnsch noemt. Ook in het verre Nubische buitengewest draagt dit idioom de kiem van het Koptische in zich. Dunham kan het Nubische materiaal, voor een groot gedeelte door de expeditie van Harvard en Boston opgegraven, en nu in het Museum of Fine Arts te Boston vergaard, beter dan wie ook overzien. Hij bereidt een samenvattende publicatie van alle Nubische vondsten voor, en geeft ons alvast een veelbelovend voorproefje in zijn opstel. Het is alles voortreffelijk, maar het hoort meer onder de rubriek Meroë dan die van het Koptische Egypte thuis, al is Nubië voor de Koptische kunst niet buiten beschouwing te laten. (Vgl. Fr. W. von Bissing, *Die Kirche von Abd El Gadir bei Wadi Halfa und ihre Wandmalereien*, MDIAeA VII, 1937, 128—183, platen 23—35. Schilderingen naar het schijnt uit de 8ste eeuw, met de Christelijke kunst in Egypte en Syrië dier dagen in verbinding te brengen).

Coptic Egypt is een bundel, met lezingen en opstellen, die onze aandacht ten volle verdient, zoo wij door bekwame en hulpvaardige hand geleid nader tot de Koptische wereld en haar beschaving willen doordringen. Het is voor den Nederlandschen lezer misschien even lastig, om aan den essentieel mondelingen betoogtrant van de geboden bijdragen, op een enkele na, te wennen. De Amerikaansche vlotheid van bewegingen en de ongegeneerdheid van expressie kan soms naar streng-wetenschappelijke begrippen iets van gebrek aan orthodoxie hebben. Ik zou bijna zeggen iets van swing in de wetenschap. Maar levendig en boeiend is alles van begin tot eind. Naast overhaaste flitsen ook veel doordacht en bezonken. Ietwat te sterk teruggewerkt op wat er nu in het Brooklyn Museum aan Koptische stukken is, zijn enkele der voordrachten in *Coptic Egypt* wel. Zoo komt de Koptische ivoorkunst er bekaaid af, ofschoon iedereen, die ernst maakt met de ontleding van de Koptische kunst daar voortdurend op moet terugkomen. Het is in dit verband dienstig om *Coptic Egypt* met het aangehaalde, werkelijk zeer zorgvuldig artikel van von Bissing van 1937 te vergelijken. Maar.... door zulk een corpulent wetenschappelijk Duitsch artikel is haast niet heen te komen, door *Coptic Egypt* met gemak, genot en profijt. *Coptic Egypt* brengt ons weer eens heel iets anders. Typisch Amerikaansch, soms Brooklynsch, op een hoog peil. Het Koptische Egypte zij nog meermalen een aanleiding tot een symposium, met competente geleerden, als in 1941 te Brooklyn vereenigd, als actieve deelnemers.

Leiden, 10 November 1945 C. KERN

OUDE TESTAMENT EN JUDAICA

H. A. BRONGERS, *De Scheppingstradities bij de Profeten*. Amsterdam, H. J. Paris, 1945 (8vo, 150 blz.).

Le but de cette thèse de doctorat de l'Université de Leiden est d'examiner les traditions de la création conservées dans les livres prophétiques, et la doctrine de la création que les Prophètes ont enseigné. L'intention de l'auteur, comme il dit dans son introduction, a été d'abord de chercher la place que le Pentateuch prend dans la prédication des petits Prophètes. Mais cette matière devenant trop vaste il a limité recherches au récit de la création, comme il est donné par tous les Prophètes. Il ne faut pas trop s'étonner qu'il n'existe pas encore une monographie traitant de cette question, parce que le récit de la création ne prend pas une grande place dans la prédication des Prophètes. On peut même dire, que la création y est à peine nommé. Aussi l'auteur est bien contraint d'avouer que les resultats de ses recherches ne sont pas trop satisfaisantes (pag. 94).

Il n'y a aucune tradition de la création conservée dans la littérature prophétique offrant une vue différente du récit contenu dans la Génèse elle-même (1, 1—2, 3). Et, la prédication des Prophètes elle aussi s'est fort peu occupée de la création pour elle-même, mais l'a subordonnée toujours à la prédication du salut, lui donnant une force singulière. Le Deutéro-Jésaja pour qui la foi au Dieu-Créateur est tellement dominante, n'est pas d'autre avis.

Mr Brongers voit juste sans doute, quand il cherche la raison de ces faits signalés dans l'esprit israélite, qui a été toujours beaucoup plus historique que métaphysique. Jhwh est pour l'Israélite le Dieu de l'histoire plutôt que le Dieu-Créateur. C'est le fait historique de l'exode qui put inspirer et dominer la religion d'Israël, plutôt que l'idée plus ou moins métaphysique de la création. Les Israélites n'ont jamais confessé leur foi par une formule, si l'auraient fait, la première article de leur confession aurait été Jhwh qui a livré le peuple d'Israël de la maison de servitude en Egypte. C'est pourquoi le récit de la création a tiré l'attention religieuse beaucoup moins que le recit de l'exode avec tout ce qui est en relation avec lui, comme on peut voir au commencement du décalogue et dans les nombreuses formules d'adjuration dans la littérature législative et prophétique. Quand Deutéro-Jésaja dit que Jhwh est le Créateur et le formateur d'Israël et renvoie pour la question d'origine du peuple d'Israël à la création du monde, il se trouve tout á fait isolé.

Avant d'aborder le propre thème de sa thèse Mr. Brongers examine le récit de la création de Génèse. Malgré l'opinion de beaucoup de critiques il croit très justement que notre récit est une unité très forte et qu'on ne peut pas trouver des traces de plusieurs mains. La distinction entre la création par le verbe seul et la création par l'action n'existe pas selon lui. L'expression *wajjomer Elohim* ne veut pas mettre un accent sur l'acte de parler, de pronon-

cer, mais a le sens neutre de faire un projet chez soi-même à laquelle suit postérieurement l'exécution. Il croit trouver une preuve pour son explication dans vs. 26 de la création de l'homme. Bien qu'on trouve sûrement dans la littérature postérieure cette conception de la création par le verbe seul, et pour cela il opine que les textes des Psaumes 33, 6 et 148, 5 sont de beaucoup plus tard, il semble bien qu'il ait raison pour notre chapître.

Le deuxième point dans le récit de Génèse qu'il croit ne pas devoir accepter c'est l'idée de la création ex nihilo. Le premier verset de la Génèse serait un titre en n'appartiendrait donc pas au récit. Le récit commencerait seulement par le deuxième verset et suppose le chaos préexistant. Le verbe *bara'* est employé indifféremment avec les verbes *'asa* et *yazar* et n'aura pas le sens spécifique de l'acte de création ex nihilo par Dieu. Comme preuve l'auteur cite beaucoup de textes où les verbes *bara' 'asa* et *yazar* sont parallèles. Nous ne pouvons pas songer à étudier ici tous les textes, mais pour être parallèles ils ne sont pas encore exactement synonymes. Mr. Brongers sait d'ailleurs que le verbe *bara'* a toujours Jhwh or Elohim comme sujet et qu'il n'est jamais employé avec l'accusative de la matière. Il se contente de la formule vague qu'il est prudent de ne pas tirer des conclusions qui vont trop loin. Des deux premiers actes de la création, la création de la lumière et la création du firmament Mr. Brongers conclut, qu'il est certain que créer a le sens de séparer, diviser. Il dit que les ténèbres sont divisées, l'autre partie devenant lumière. Il me semble que l'auteur de notre chapître ne veut pas dire cela. Il ne dit pas que les ténèbres sont divisées, mais que Dieu fit d'abord la lumière et qu'alors il sépara la lumière d'avec les ténèbres, c'est à dire indiqua à chacun son temps, et alors fit jour et nuit.

Il est tout à fait impossible d'appliquer l'idée de séparer aux oeuvres suivantes. L'accent serait ici sur la production des plantes par la terre et des animaux et des oiseaux *selon leurs espèces*. Mr. Brongers veut conclure que créer a donc le sens de faire ordre dans une matière préexistante ce qu'il a nullement prouvé à ce qu'il me semble. Sûrement selon l'auteur de la Génèse Dieu a crée avec ordre et plein de sens et c'était son intention de nous enseigner cela. Mais parce qu'on ne trouve nulle part nommée la matière préexistante, il n'est pas téméraire de conclure à une création ex nihilo, quand même il n'est pas dit en tant de mots. Après ces préliminaires nécessaires il aborde la propre sujet de son livre: les traditions de la création chez les Prophètes. Les seuls Prophètes qui viennent en ligne de compte sont Amos, Jésaja, Jérémie et Deutéro-Jésaja. Les textes qui regardent notre sujet dans le livre d'Amos sont les doxologies 4, 13: 5, 8 et 9, 6. Une critique très pénétrante nous apprend qu'ils n'appartiennent pas au texte original du livre, mais qu'ils y sont ajoutés par un redacteur pieux. La description de la création, qu'on trouve dans ces textes est indépendante de celle de Gén. 1, 1—2, 3. Le contenu diffère parce que dans le livre d'Amos 4, 13 est parlé de la formation des montagnes et de la création du vent, ce qui manque dans la Génèse. Mais l'indépendance saut aux yeux dans la forme littéraire. Dans le livre d'Amos il y a des mots propres, qu'on ne trouve pas dans la Génèse. Avec le serpent au fond de la mer en Amos 9, 2—9 nous sommes sur un terrain bien combattu. Mr. Brongers croit qu'il est certain qu'ici comme en Jérémie se trouve une allusion à un mythe que Jhwh dans le temps avant la création aurait livré un combat avec un monstre, ici nommé Rahab, qui fait dans notre texte l'impression d'être la personnification de la mer. Il va sans dire que les autres lieux Jes. 51, 6 et Ps. 89, 10 sont aussi étudiés. Dans un chapitre à part Mr. Brongers examine les traditions des peuples apparentés, des Assyro-Babyloniens, des Cananéens et des Phéniciens. Depuis le Pan-Babylonisme on est bien plus prudent et reservé dans ses jugements. Mr. Brongers aussi a l'oeil ouvert aux différences entre les traditions. Dans la littérature Assyro-Babylonienne ne se trouvent pas les noms des monstres de Rahab, de Tannin ni de Leviathan. Dans Enumaeliš le mythe est un mythe de création; mais dans le mythe de Labbu il est le récit du combat après la création de l'homme. Dans le texte de Ras-Shamra *La Révolte de Košer contre Baäl* le récit a un caractère végétatif, dans l'Ancien Testament il est en relation avec la création. Les noms de Liwjatan et de Tannin se trouvent dans le poême *La mort de Baäl*. Il semble bien difficile de nier toute influence de la littérature de Ras-Shamra mais notre connaissance en est encore trop fragmentaire pour tirer des conclusions bien fermes. On a l'impression qu'il y ait seulement influence quant à la forme littéraire. Les Israélites ont employé les motifs de la mythologie Cananéo-Phénicienne, mais d'une manière indépendante. Mr. Brongers lui aussi croit qu'il n'est pas sans signification qu'on trouve si peu de détails des mythes bibliques de la création. Il me semble même qu'il soit plus juste de pas parler des mythes bibliques, mais des contes populaires que l'auteur biblique suppose bien connus et dont il peut employer les images pour peindre la puissance de Jhwh. Mr. Brongers concède d'ailleurs à Weiser qu'il y a dans l'Ancien Testament pas des mythes développés comme des histoires des dieux, mais seulement des motifs mythologiques (pag. 73). Depuis le moment que les mythes des autres peuples sont mis en relation avec Jhwh et sont incorporés á la foi israélite nous ne pouvons plus parler de mythes. Le fait que nous ne trouvons pas une histoire mythologique racontée pour elle-même, mais toujours comme située dans la même perspective avec le fait historique pourrait bien être une preuve que la paractère mythologique ne dépasse pas les moyens ordinaires du style poétique et illustratif de la prédication.

Quant au livre de Jérémie Mr. Brongers croit que de tous les endroits qui regardent notre sujet il y en a seulement deux qui sont authentiques c.à.d. 27,5 et 31,35. En ces endroits la pensée est prononcée que Dieu comme Créateur est pour cette raison aussi le Dieu de l'histoire. Dieu est le maître et Nébucadnézar règne seulement par la grâce de Dieu. Comme nous l'avons déjà dit, dans le livre de Deutéro-Jésaja la foi à Jhwh comme Créateur prend une place prépondérante. C'est un des thèmes les plus importants de ce livre selon Mr. Brongers. Mr. Brongers croit qu'ici comme dans la Genèse 1, 1—2,3 Jhwh est l'artisan, qui travaille avec la matière préexistante. Pourtant les images détaillés, de Jhwh qui mesure les eaux dans ses mains creuses etc. nous emmènent plutôt à une vision grandiose d'un poète, qu'à une description scientifique de la création du monde. Ce sont des métaphores très impressionantes, mais elles n'excluent pas la création ex nihilo.

Deux excursions, dont l'une traite du nom de Jhwh Sebaoth et conclut en un sens negatif contre Eichrodt, que ce nom n'a pas de relation avec l'Arche ni signifie Jhwh combattant. L'autre excursion traite de la figure du monde comme l'Ancien Testament se la faisait.

Le sujet de la thèse étant un peu ingrat, le mérite en est surtout dans la manière très critique avec laquelle l'auteur a étudié ses textes et dans ses jugements très pondérés.

Nijmegen, November 1945. P. Jos. Cools O.P.

* * *

GILLIS GERLEMAN, *Zephanja textkritisch und literarisch untersucht*. Lund 1942 (8vo, XII en 135 blz.). Inaugural-Dissertation.

Deze uitstekende dissertatie beweegt zich in de lijn en volgens de beginselen van Nyberg's in 1935 verschenen Studien zum Hoseabuche. In het eerste deel (blz. 1—66) stelt de auteur een onderzoek in naar den tekst van het boek van den kleinen profeet en onderzoekt en vergelijkt tot dat doel den Masoretischen tekst, de LXX, de Pešitta en de Vulgaat. Hier en daar worden ook de Targum en de Koptische en Aethiopische vertalingen aangehaald. Dan volgt een vertaling van den grondtekst (blz. 67—73) en een samenvatting der bereikte resultaten in den vorm van een beoordeeling van de waarde van den Septuaginttekst (blz. 74—86), den Syrischen (blz. 86—93) en den Latijnschen tekst (blz. 94—99). Het geheel wordt besloten door een hoofdstuk, dat buiten den door den titel van het geheele werk aangeduiden opzet valt: „Zeitgeschichtliches und Bibeltheologisches" (blz. 100—128). Een afzonderlijk hoofdstuk over de waarde van den Masoretischen tekst ontbreekt, omdat schrijver hierover het noodige heeft gezegd in het eerste deel, waarin hij telkens weer opnieuw op de groote waarde van M wijst, die volgens hem verreweg de beste traditie vertegenwoordigt.

In deel I worden telkens de afwijkende of schijnbaar afwijkende afzonderlijke teksten der vertalingen naast elkaar en naast M gezet, waarbij de schrijver dan tracht te achterhalen, waarvan deze afwijkingen het gevolg zijn. In vele gevallen blijken de Grieksche en Syrische vertalers den Hebreeuwschen tekst anders te hebben geïnterpreteerd dan de Masoreten, maar toch dezelfde consonanten te hebben gelezen. Dit draagt bij tot nieuw vertrouwen in den overgeleverden Hebreeuwschen tekst. De Schrijver is in dit belangrijkste deel van zijn proefschrift zeer sober en gaat methodisch en omzichtig te werk. Ik kan hem alleen niet met dezelfde zekerheid, die hij aan den dag legt, volgen waar hij 1, 1—3, 17b, 18c; 2, 10—11; 3, 8d—10, 17c—20 tot latere toevoegingen verklaart. Zeker, het is mogelijk, dat deze (en andere) teksten latere toevoegingen zijn, maar het heeft weinig zin dit aan te nemen als daar niet zeer goede gronden voor aanwezig zijn. Het gaat er ook niet allereerst om, gelijk Nyberg heeft opgemerkt, te weten welke stukken uit de pen of uit den mond van Zephanja zijn gevloeid, maar welke de vorm is, die de uitgever aan het boekje heeft gegeven. En dan zou ik niet gaarne in de vertaling begin en slot met kleine letters aan den voet der bladzijden plaatsen. In het algemeen geloof ik, dat de Schrijver met zijn litteraire kritiek wat minder gelukkig is dan met zijn kritiek van den tekst en de vertalingen. Op dit gebied heerscht immers, vooral in een zoo weinig omvangrijk stuk, te veel onzekerheid en komt men boven tastende hypothesen nauwelijks uit. Dit is m.i. te bedenken, wanneer men bv. op blz. 26 leest, dat 2, 1—2a een „fragmentarische(r) Jahvetagspruch" zijn, een „torso", dat door een heel nieuw gedicht 2, 2b vv. gevolgd wordt, of wanneer de profetieën tegen de heidensche volkeren, die bijna in alle profetenboeken voorkomen, en bloc naexillisch worden genoemd (blz. 58), waarom ook 2, 10—11 in dien tijd wordt verplaatst.

Het moeilijke מִפְתָּן van 1, 9 wordt door Schr., in navolging van H. Winckler (I Sam. 5, 9), met „Podium" vertaald, waarbij hij denkt aan een verhevenheid in den tempel, waarop het godenbeeld geplaatst was, en waar men kon opklimmen om het beeld te vereeren. Hij vertaalt, en zijn vertaling is zeer verleidelijk:

Und ich suche alle heim,
die auf das Podium steigen.

Zeph. 2, 1—2a worden als volgt vertaald (zonder tekstwijziging):

1. „Häuft euch wie Stroh, ja werdet wie Stroh,
o ungeratenes Volk!
2. Ehe der Augenblick enteilt,
wirbelt ein Tag wie Spreu hervor.

Het is zeker verdienstelijk, een moeilijken tekst liever te interpreteeren dan te emendeeren, maar deze interpretatie heeft zelf (in 2a) verklaring noodig en lijkt mij dubieus.

Bij Zeph. 2, 14 is het den Schrijver ontgaan (blz. 43), dat de קָאַת genoemde vogel door G. R. Driver in Journal of Theol. Studies XXII (1920/21), blz. 382/3 is geïdentificeerd, niet met een watervogel, maar met de kauw of kerkkraai (jackdaw) en de קִפֹּד (zelfde vers) met den nachtuil (dus niet „Igel"). Watervogels zijn in tot woestijn geworden ruïnes ook slecht op hun plaats. Op blz. 42 uit Schr. het vermoeden, dat de LXX het Hebreeuwsche woord גּוֹי vermoedelijk als גֵּי heeft gelezen, en dit later als גֵּיא heeft opgevat en heeft vertaald door τῆς γῆς. Ne quid nimis! Ook elders neemt Schr. vrije vertalingen aan en dit ligt daar het meest voor de hand: de „dieren

van het volk" (M) zijn de „dieren der aarde" geworden. Men vergelijke overigens I Sam. 9, 2, waar, in een ietwat twijfelachtige Grieksche vertaling, het woord עם eveneens wordt weergegeven door γῆ. I. Eitan is bovendien van meening, dat גוי een synoniem kan zijn van ארץ, waarvoor hij behalve Zeph. 2, 14, ook Dan. 8, 22; Ex. 9, 24; Is. 60, 12; Hab. 3, 6. 12 aanhaalt (Hebrew Union College Annual 1939, blz. 21, 22). Men vergelijke ook nog Eitan „*A contribution to Biblical Lexicography*" (1924), blz. 32, 33, waarin hij ook nog wijst op den samenhang van גוי met het Arabische ǧawwun (d.i. terra, regio ampla, campus). De drie laatste woorden van 2, 14 zijn in de vertaling (blz. 71) geheel weggevallen zonder nadere verklaring op blz. 45. Op blz. 47, regel 3 van onderen, zou ik het woord „ohne Zweifel" hebben weggelaten (bij 3,1 נגאלה: „Dass [die Übersetzungen] hier „losgekauft" schreiben, hat ohne Zweifel seinen Grund darin, dass.... [sie] in der besprochenen Stadt Ninive gesehen haben". De zaak is van principieel belang: niets bewijst, dat de Grieksche vertaler der kleine Profeten een moeilijk woord als נגאלה (d.i. de bevlekte) op dezelfde wijze moet vertaald hebben als dit in Is. 59,3; Thren. 4,14 het geval is. Er kan toch zeer goed een andere vertaler aan het werk zijn geweest. Het heele vraagstuk van de eenheid en zelfs van het wezen der „Septuagint"-vertaling zou hier aan de orde kunnen worden gesteld. Juist is ondertusschen, dat den Syrischen vertaler de stad Ninive voor oogen heeft gezweefd. Op blz. 50 lijkt mij de verklaring van πνευματοφόροι te gezocht in zoover Schr. daarin den stormwind meent te ontdekken, die het schip, waarop Jonas voer, haast deed schipbreuk lijden.

De vertaling van den grondtekst (blz. 67—73), waarbij aan interpretatie telkens de voorkeur wordt gegeven boven emendatie, is doorgaans best.

Bij zijn beschouwingen over de LXX van Zephanja polemiseert Schr. volkomen terecht tegen A. Sperber (een bekend tegenstander van de theorie van het bestaan eener Oerseptuaginta). Het is onmogelijk, aldus Schr. contra Sperber, dat men uit de Grieksche vertaling den Hebreeuwschen grondtekst nauwkeurig kan reconstrueeren. Het kan immers zijn, dat de vertaler den grondtekst slecht heeft begrepen (vooral bij moeilijke woorden en ἅπαξ λεγόμενα), dat hij zich om allerlei redenen (dogmatische e.a.) vrijheden heeft veroorloofd, dat de syntaxis van het Hebreeuwsch op zichzelf al moeilijkheden meebracht. enz. Schr. komt tot de volgende conclusies (blz. 85):

a. De door den Gr. vertaler gebruikte Hebr. tekst was niet identiek met M, maar stond daar zéér dicht bij.

b. Deze tekst bevatte geen vocaalteekens en deels geen matres lectionis; hij was in scriptio continua voorhanden, dwz. de woorden waren aaneengeschreven, zonder tusschenruimtes.

c. De vertaler staat in zijn interpretatie van den tekst ver bij de Masoreten ten achter: herhaaldelijk heeft hij den grondtekst verkeerd gevocaliseerd, verkeerd ingedeeld, vaak afzonderlijke woorden oppervlakkig verklaard.

d. Bij verschillen tusschen LXX en M kan men slechts zelden den door de LXX gebruikten grondtekst door een letterlijke vertaling van het Grieksch in het Hebreeuwsch reconstrueeren; de taalkundige eigenaardigheden van het Hebreeuwsch dwongen den Gr. vertaler meer dan eens zich een zekere vrijheid te veroorloven.

e. De vertaler was het Hebreeuwsch niet voldoende machtig en was daarom somtijds tot conjecturen verplicht bij het weergeven van zeldzame woorden of zeer moeilijke uitdrukkingen.

Deze conclusies, die volkomen juist zijn, werden gedeeltelijk ook reeds t.o.v. andere bijbelboeken geformuleerd (vgl. H. S. Nyberg, *Studien zum Hoseabuche*, 1934; zie ook P. A. H. de Boer, *Research into the Text of I Samuel I—XVI*, Amsterdam 1938) en zij wijzen in welke richting zich het toekomstig onderzoek zal bewegen.

Bij zijn beschouwingen over den Syrischen tekst heeft Schr. van goeden smaak getuigd door niet „de Pešitta" zonder meer aan te halen, waarvan geen kritische tekst bestaat, maar de uitgaven van de Pešitta, waarbij hij zijn keus heeft laten vallen op de polyglotte van Walton, den tekst van Lee en de photografische weergave van het Ambrosiaansche handschrift door Ceriani. Slechts op negen plaatsen bleken deze uitgaven onderling te verschillen (blz. 87). In geen enkel geval zijn deze verschillen van eenige beteekenis, met uitzondering van III, 19, waar Ambrosianus drie woorden meer heeft dan Walton en Lee, welke laatsten bijna altijd samengaan. In den tekst komen zuiver Syrische corrupties voor, waaronder zéér oude (blz. 88); enkele malen heeft de vertaler den grondtekst anders gevocaliseerd dan M en LXX (l.c.); somtijds giste hij naar den zin van duistere woorden of wendingen (blz. 89); andere malen heeft hij aan een Hebreeuwsch woord een beteekenis gegeven, die dit, of anders een verwante term, in het Syrisch zou hebben (l.c.). Belangrijk is dat de Syrische tekst bijna de helft van alle afwijkingen van M met de LXX gemeen heeft. Deze gemeenschappelijke afwijkingen wijzen uiterst zelden op een anderen grondtekst dan M en bestaan bijna altijd in een anderen uitleg daarvan. Schr. meent dit verschijnsel het best te kunnen verklaren door aan te nemen, dat de Syrische vertaler bij zijn werk den Griekschen tekst zoo nu en dan heeft geraadpleegd. Dit is inderdaad zeer goed denkbaar, maar alvorens dit antwoord te geven had Schr. m.i. nog een andere mogelijkheid moeten onderzoeken, nl. die van een gemeenschappelijke Joodsche traditie, die via de Targum tot de Pešitta zou kunnen hebben gevoerd. Jammer genoeg gaat Schrijver op het probleem der verhouding tusschen Targum en Pešitta, in onzen tijd o.a. door A. Baumstark en C. Peters weer opnieuw aan de orde gebracht, in het geheel niet in en citeert hij de Targum slechts hier en daar terloops. Op blz. 93 lezen we nog, dat de Syrische tekst dichter bij de Masoretische overlevering staat dan de LXX.

Op blz. 94 vv. stelt Schr. vast, dat de Vulgaat véél minder van M afwijkt dan Syr. en LXX. Toch volgt Hiëronymus de LXX herhaaldelijk. Ook is kennis der rabbijnsche opvattingen bij hem te bespeuren. Somtijds riep hij zijn phantasie te hulp bij het vertalen van moeilijke plaatsen.

Het laatste hoofdstuk valt eigenlijk buiten het bestek van het boek en had er gevoegelijk aan kunnen ontbreken. Het is het deel van het boek, waarbij het meeste meeningsverschil met den Schrijver mogelijk is. Schr. sluit zich er in aan bij opvattingen van E. Würthwein over het עם הארץ, van G. von Rad over het „Gottesvolk in Deuteronomium" van J. Lindblom en S. Mowinckel over de „cultusprofeten", enz. Deuteronomium is een werk dezer laatsten (7de eeuw); voor hen is Israël, zooals het in hún tijd was, d.w.z. het natuurlijke, empirische Israël, Gods uitverkoren volk. De oude profeten, als Isaias, waren oordeelsprofeten geweest; voor hen was het ware Israël, dat, waarop Jahwe's welgevallen rustte, slechts de vrome rest van het volk, die de komende oordeelscatastrophe zou overleven. Zephanja is in de meeste dingen een leerling van Isaias, maar is toch ook een kind van zijn tijd in zoover wij bij hem sterke nationalistische tendenzen bespeuren, die aansluiten bij de opvattingen der cultusprofeten. De oordeelsgedachte blijft echter; na het oordeel zal een hernieuwd Israël een nieuwe en grootere toekomst te gemoet gaan.

Alles bijeengenomen heeft Gerleman uitstekend werk geleverd. Evenals de profeet Zephanja staat hij onder den invloed van zijn tijd en zijn tijdgenooten. Deze invloed is in menig opzicht een goede, in andere kan ik hem minder apprecieeren. De „tijdgenooten" zijn hoofdzakelijk Duitsche en Scandinavische auteurs. De andere zijn slechts spaarzaam vertegenwoordigd en van hun invloed op Gerleman's werk blijkt weinig. Dit is een beperking, geen volmaaktheid, van het soort als wij hier ter plaatse al meer hebben moeten vaststellen.

Reuver, 10 Augustus 1945 — J. van der Ploeg O.P.

* * *

H. H. ROWLEY, *Submission in Suffering. A comparative Study in Eastern Thought.* Cardiff, University of Wales Press Board, 1942 (gr. 8vo, 55 blz.).

id. *The Relevance of Apocalyptic. A study of Jewish and Christian Apocalypses from Daniel to the Revelation*, Letterworth Press, London and Redhill, 1944 (kl. 8vo, 192 blz.).

id. *The Missionary Message of the Old Testament*, London, The Carey Press [1944] (kl. 8vo, 87 blz.).

De eerstgenoemde studie is de meest technische van de drie. Zij is de vrucht van veelzijdige en rijke kennis van de godsdiensten van Israël, den Islam, Indië en China. De Schrijver, die van zijn vak oudtestamenticus is en professor te Manchester, heeft vele jaren in China doorgebracht en zich daar o.a. de kennis van het Chineesch en der Chineesche litteratuur eigen gemaakt. Daarom kan hij op blz. 51 schrijven, dat hij slechts de Indische teksten, die hij voor zijn studie heeft gebruikt (en dat zijn er niet weinige), in vertaling, de overige in den grondtekst heeft gelezen.

In acht hoofdstukken krijgen wij een overzicht van verschillende opvattingen omtrent het lijden. Schr. is hier en daar polemisch, wanneer hij het heeft tegen moderne verdedigers van Hindoeïsme of Boeddisme. Over invloed van het eene systeem op het andere wordt niet gesproken, behalve dan bij het Boeddisme, in zoover het uit het Hindoeïsme is voortgekomen. Ook wordt de kwestie van het ontstaan of van den dieperen achtergrond der stelsels niet ex professo aan de orde gesteld. Het geheel is slechts een zakelijke uiteenzetting, ontleend aan de litteratuur (niet aan de practijk) der voornaamste Aziatische godsdiensten, van hun opvattingen omtrent het onschuldig of schijnbaar onschuldig lijden van den mensch en de daarbij door hem aan te nemen houding. Deze laatste bestaat doorgaans in een of anderen vorm van zich onderwerpen, hetgeen op verschillende wijzen en om verschillende motieven kan geschieden. Dit gaat Schr. in de verschillende godsdiensten na.

In de eerste twee hoofdstukken (blz. 3—10) stelt hij vast, dat bij verschillende volkeren de opvatting heerscht, dat lijden altijd straf is, hetzij voor eigen zonden, hetzij voor die van anderen. Deze idee komt voor in het Oude Testament en in de oudste Chineesche litteratuur. De algemeene geldigheid ervan wordt in het Oude Testament al in de oudste teksten ontkend (vgl. de geschiedenissen van Abel en van Joseph), niet eerst in Jeremias of Job.

Hfdst. 3 (blz. 10—17) handelt over het Hindoeïsme. Daarin is alle lijden een straf voor de zonde, hetzij in dit, hetzij in een vorig leven bedreven. Het leven zelf is slecht en daarom moet de mensch veel lijden; hierin moet hij zich, als in een onontkoombaar noodlot, passief schikken. Hij kan zijn *karma* niet ontgaan. Volgens sommigen wordt de straf verminderd als men er zich gedweë in schikt. Hfdst. 4 (blz. 17—24) bespreekt de Boeddistische leer. Deze, voortkomend uit de vorige, is eigenlijk met zichzelf in strijd, daar zij het bestaan van een menschelijk ik, dus van de persoonlijkheid, ontkent. De vijf deelen der menschelijke psyche (vorm, gevoel, waarneming, aanleg, bewustzijn) vormen immers maar een toevallige, geen wezenlijke eenheid. Ieder oogenblik veranderen wij, en er is dus geen eigenlijke zielsverhuizing, maar een continuïteit als die van de eene vlam, die aan de andere wordt ontstoken, of als van de beweging die de eene biljartbal van den anderen krijgt. Van gerechte straf voor in een vorig leven, of zelfs maar in hetzelfde leven gepleegde misdrijven, kan dus geen sprake zijn, slechts van een voortzetting der gewoonlijk bijeen voorkomende phenomena, zooals zonde — lijden. De Boeddist is dieper dan de Hindoe overtuigd, dat het leven boos is; het begeeren doet deze boosheid voortduren, dus ook het begeeren om *niet* te begeeren. Daarom blijft over: the spirit of resignation, volledige passiviteit.

Hfdst. 5 (blz. 24—33). De opvattingen der oude Chineezen waren nogal genuanceerd, maar doorgaans fatalistisch. Confucius leerde echter, dat men het lijden dapper moet verdragen, want dat is een man waardig; de Hemel laat het lijden geschieden. Anderen dachten aan een blind noodlot; Mo-tzu ontkende dit echter en leerde, dat er vergelding was; daarom moet men het kwaad mijden en de deugd beoefenen. Hfdst. 6 (blz. 33—38). De heidensche Arabieren waren sterk fatalistisch, maar Muhammad leerde, dat het lijden aan Gods wil is toe te schrijven en men er zich geduldig aan moet onderwerpen. Het eigene van den Islam is derhalve, dat dit zich onderwerpen een godsdienstigen grond heeft, hetgeen bij de Indiërs en Chineezen doorgaans niet het geval is.

Hfdst. 7 (blz. 38—43). Vaak wordt het lijden theologisch beschouwd. Dan wordt het dikwijls als opvoedend en/of als louterend opgevat; aldus zoo nu en dan in China, bij de Hindoe's, in den Koran, maar vooral in het Oude Testament. In al deze gevallen is er geen sprake van een passief ondergaan, maar van verdragen „in activity of spirit". Hfdst. 8 (blz. 43—50). Lijden kan ook worden gemaakt tot een vorm van dienen. Op blz. 43—44 geeft Schr. een penetrante analyse van Job's lijden. God dienend in het lijden, komt de mensch in inniger aanraking met God; Job zág God. Osee's tragedie leerde hem Gods liefde beter te verstaan en zóó God beter te dienen in de verkondiging daarvan. Dan is er nog het plaatsvervangend lijden, vooral dat van Jahwe's Dienaar in Is. 40—55. De Chineesch Mo-tzu sloofde zich uit, om de menschheid te dienen; zelfs vroeg hij den Hemel hém te treffen, om de anderen vrijuit te laten gaan. Dit is de hoogste vorm van zich onderwerpen aan Gods wil: zich aan dien wil toewijden. Jesus heeft dit op alles overtreffende wijze gedaan.

Deze boeiende studie zal met vrucht worden gelezen, niet alleen tot vermeerdering van kennis, maar ook van wijsheid.

Het tweede boek geeft in groote lijnen den tekst weer van vier lezingen, door den Schrijver in 1942 te Oxford gehouden. Het is een inleiding op de Apocalyptiek, een litteratuursoort die vooral in tijden van nood velen pleegt te boeien. In het 1ste hfdst. (blz. 11—48) wordt de opkomst der apocalyptiek in het kort geschetst. Zij is een spruit van het profetisme en treedt voor het eerst op in het boek Daniël. Teksten als Is. 24—27 en Joël zijn nog geen apocalypsen, daar het onjuist is, eschatologie en apocalyptiek gelijk te stellen. De Menschenzoon van Dan. 7, 13 verbeeldt niet den Messias, maar het Joodsche volk. Gezien het parallelisme met de vier beesten (= vier wereldrijken) lijkt dit wel juist, maar leert Dan. 7, 13 (de vier beesten zijn vier *koningen*) misschien nog niet iets meer? Schr. spreekt hier niet over. In zijn verklaring volgt hij H. Wheeler Robinson (vgl. diens *The Hebrew Conception of Corporate Personality*, in *Werden und Wesen des Alten Testaments* = BZAW 66, 1936, speciaal blz. 52, die heeft gewezen op het vlottende, vaag omlijnde („fluid") karakter der Hebreeuwsche opvatting van wat hij noemt „corporatieve persoonlijkheid". In deze opvatting zou er geen scherp onderscheid zijn tusschen groep en individu (dat tot deze groep behoort), zoodat in de beschrijving daarvan nu eens de groep, meestal persoonlijk voorgesteld (hetgeen niet hetzelfde is als een personnificatie), dan weer het individu op den voorgrond treedt. Een vooraanstaand individu kan zelfs de heele voorstelling overheerschen of zich daarvan losmaken. Zoo heeft zich uit de voorstelling van den Menschenzoon (= Israël) de figuur van den persoonlijken Menschenzoon, den Messias, losgemaakt.

De pseudonymie der apocalypsen was niet als misleidende truc bedoeld: de oude Hebreën stelden immers in kwesties van auteurschap geen belang, en het is nauwelijks aan te nemen dat de eerste lezers zich lieten misleiden ten aanzien van den ouderdom dezer geschriften. De pseudonymie vindt haar verklaring in het boek Daniël. Dit is van één hand, en ontstaan in den moeilijken tijd der godsdienstvervolging onder Antiochus Epiphanes. Eerst schreef iemand de verhalende stukken om zijn tijdgenooten een hart onder den riem te steken; later voegde hij daar de visioenen aan toe, waarmee hij wilde te kennen geven, dat deze van hém, niet van den ouden profeet Daniël waren. Hiermee was de pseudonymie der apocalypsen geboren (blz. 36) en is er sindsdien een kenteeken van gebleven. Deze verklaring is ongetwijfeld ingenieus en verdient de aandacht. Het moderne onderzoek (vgl. b.v. H. Junker, *Danielstudien*, 1932) toont zich echter steeds meer geneigd de verhalen uit Daniël voor ouder te houden dan de vizioenen, terwijl men ook in deze laatste elementen van verschillenden ouderdom meent te mogen onderscheiden, een theorie waarvoor het een en ander te zeggen is.

Apocalyptiek, aldus schrijver, is esoterisch, d.w.z. slechts voor ingewijden volmaakt verstaanbaar, en terecht merkt hij op, dat deze eigenschap haar verklaring vindt in de tijdsomstandigheden: de schrijvers der apocalypsen liepen namelijk groot gevaar, als zij met hun boodschap duidelijk en ondubbelzinnig voor den dag kwamen. Men moet tevens bedenken, dat Antiochus Epiphanes met zijn spionnen niet de eenige belager der Joden was; ten tijde van den opstand was er een machtige partij in Judea, die een volkomen vergrieksing van het Jodendom nastreefde. Daartegen ging de strijd van den priester Mattathias met zijn vijf heldenzonen minstens evenzeer als tegen den vreemden onderdrukker. In dezen tijd zou het boek Daniël in zijn geheel zijn ontstaan, om de aan hun godsdienst getrouwe Joden bij te staan en hen tot standvastigheid aan te sporen.

In hfdst. 2 en 3 (blz. 49—139) geeft Schr. een overzicht van Daniël, I Henoch, Jubileën, Testamenten der XII Patriarchen, de Sibyllijnsche orakels, Ps. Sal. XVII („may more properly be called messianic than apocalyptic", blz. 68), het Sadoqietisch geschrift van Damascus, Assumptio Moysis, II Henoch, Leven van Adam en Eva, Syr. Baruch, Ascensio Isaiae, Apocalyps van Abraham, Testament van Abraham, eschatologische rede van Jesus uit de synoptische Evangeliën, Openbaring van Joannes. Schr. voegt hieraan een zestal kritische beschouwingen toe. Hierin bestrijdt hij de opvatting van Charles, dat groote stukken van I Henoch vóór-maccabeesch zijn. Iets soortgelijks verdedigt hij met betrekking tot den datum van Jubileën. De figuur van Taxo uit de Assumptio Moysis is volgens hem niet met een bekend persoon te identificeeren; vermoedelijk was hij echter aan de tijdgenooten van den schrijver wél bekend. Voorts handhaaft hij de eenheid van IV Esdras en II Baruch, en de historiciteit van het voornaamste van den inhoud van Jesus' eschatologische rede.

Het laatste hoofdstuk; „The enduring Message of Apocalyptic" (blz. 140—168) beantwoordt het meest aan den titel van het boek. Schrijver betoogt, dat de meest fundamenteele opvattingen der apocalyptici ook voor de menschen van onzen tijd nog van waarde zijn. Op enkele uitspraken na, kan ik den inhoud van dit hoofdstuk ten volle onderschrijven en aanbevelen. Het werkje is een zeer bruikbare inleiding op de acocalyptiek, ook al door de vrij uitvoerige bibliographie (blz. 169—184) waarmee het besluit.

Het derde boekje behandelt een stof, die schrijver gedeeltelijk al eens heeft uiteengezet in zijn *Israels Message to the World* (1939). Gelijk het vorige, is ook dit weer de tekst van vier lezingen, in 1944 gehouden onder auspiciën van de Baptist Missionary Society, te Cambridge. Het boekje is algemeen bevattelijk en niet van technisch wetenschappelijken aard. Indien het hier ter plaatse wordt besproken, is het om meer bekendheid te geven aan enkele opvattingen die erin voorkomen. De inhoud komt neer op het volgende.

In de eerste helft van de 14de eeuw trokken verwante Israël-stammen uit het Noorden én het Zuiden Palestina binnen. Van de zuidelijke groep splitste zich een deel (de z.g. Josephstammen) af en trok naar Egypte. In de laatste helft der 13de eeuw toog het daar weer uit, om zich, onder de leiding van Mozes, bij de stambroeders in Palestina te voegen (men vergelijke Rowley's *Israels Sojourn in Egypt*, 1938). Tot dat deel der zuidelijke groep, dat niet naar Egypte was gegaan, behoorden de Qenieten, die Jahwe vereerden. Mozes, de leider van den uittocht, nam den God dezer Qenieten over, maar maakte Zijn dienst tot iets geheel nieuws. De door Mozes ingevoerde godsdienst was nog niet uitdrukkelijk monotheïstisch, daar hij ten overstaan van het volk niet nadrukkelijk het bestaan van andere goden ontkende; hij verbood slechts ze te vereeren. Toch was bij Mozes het monotheïsme impliciet aanwezig, daar Israels God immers macht had over andere goden, volkeren en koningen. Door den dienst van Jahwe aan anderen te brengen werd hij de eerste missionaris.

Deze zendingsgedachte heeft Israel pas overgenomen onder de ballingschap, in den persoon van den auteur van Is. 40—55. Deze groote profeet is ook de eerste, die expliciet monotheïstisch is. Bij hem culmineert de zendingsgedachte in de vier Ebed-Jahwe stukken (42, 1—4; 49, 1—6; 50, 4—9; 52, 13—53, 12). Bij de oplossing van het moeilijke probleem, dat deze stukken stellen, volgt Rowley weer Robinson (zie diens in de vorige recensie vermelde artikel), doch past diens beginselen in dit speciale geval anders toe. „The Servant is Israel, the whole community called to be a missionary community; the Servant is also the individual Jew, who is called to make that mission his own...; the Servant is also, and especially, One who should supremely in Himself embody that mission..." (blz. 53). En verder: „The Servant is Israel, with a mission to the world, the Servant is also the spiritual Israel within Israel, with a mission to the rest of Israel as well as to the world;... the Servant is also an individual in whom the mission reaches its climax" (blz. 58). Deze en soortgelijke uitleggingen hangen samen met de theorieën der Fransche sociologen L. Lévy-Bruhl en E. Durkheim (op wie Robinson zich uitdrukkelijk beroept, cf. o.c., blz. 53) omtrent de mentaliteit der primitieven. Een kritiek op Rowley's bijdrage tot het Ebed-vraagstuk zou daarom bij laatstgenoemde auteurs moeten beginnen, waarvoor het hier niet de plaats is. Ik merk slechts op, dat in sommige teksten, zooals b.v. de Klaagliederen of bepaalde Psalmen, het sprekende „ik" inderdaad soms schijnt samen te vloeien met de gemeenschap, met welke de spreker zich één voelt, of dat hij b.v. Jerusalem, Israel, nu eens als persoon voorstelt en in den 1sten persoon laat spreken, maar dan weer als een veelheid, een „wij". Maar al vervaagt in de *voorstelling* soms de grens tusschen individu en gemeenschap, in het *denken* doet zij dit nimmer, gelijk de critici van Lévy-Bruhl hebben aangetoond. Bij de geheel nieuwe aankondigingen in de Ebed-Jahwe stukken staat niet de voorstelling, maar de gedachte op den voorgrond. Bovendien spreekt in Is. 52, 13—53, 12 geen „ik" als Dienaar van Jahwe, zooals het geval is, mutatis mutandis, in de Klaagliederen en de boven genoemde Psalmen.

In het laatste hoofdstuk wijst Schr. erop, dat het exclusivisme van het na-exilische Jodendom in den Hebreeuwschen Bijbel slechts zelden doorbroken wordt. Dit laatste is het geval met het boek Jonas en Mal. 1, 11. Jonas wil geen geschiedenis zijn, doch een profetische boodschap. In Malachias 1, 11 komt de breedste geest tot uiting: de door de heidenen met een oprecht hart aan de goden gebrachte offers noemt God de zijne. Deze uitleg is niet nieuw, doch zou slechts kunnen aanvaard worden, indien zij duidelijk uit den tekst zou blijken. Dit is echter niet het geval; de uitleg is met den gedachtengang van Jodendom én profeten totaal in strijd en dus niet aanvaardbaar.

Al met al is *The Missionary Message* een met overgave aan het onderwerp geschreven boekje, dat tevens veel wijsheid bevat, met belangstelling zal worden gelezen en zijn weg zal vinden bij hen, voor wie het op de eerste plaats is bestemd: de aspirant-zendelingen der Baptist Church van Engeland.

Zwolle, 19 November 1945 J. VAN DER PLOEG O.P.

ARCHAEOLOGIE VAN SYRIË-PALESTINA

M. A. VAN DEN OUDENRIJN, O. P., Les Fouilles de Lâkîš et l'Étude de l'Ancien Testament (Fribourg en Suisse, Librairie de l'Université, 1942 (8vo, 56 blz.) = Discours Universitaires, nouvelle Série no. 2.

Op 16 November 1942 hield prof. M. A. van den Oudenrijn O. P. een rede, bij gelegenheid van de plechtige opening van het academische jaar aan de universiteit van Freiburg in Zwitserland over de opgravingen te Lachish. De brochure, die ons door den auteur welwillend werd toegezonden, mag gelden als model van een archaeologisch-bijbelsche voordracht voor een breed en gevariëerd publiek. Conform zijn titel en opzet beproeft de auteur geen min of meer algemeen overzicht van de tot nu toe in *tell ed-doeweir* gedane archaeologische vondsten. Zelfs wordt van het voornaamste werk der Wellcome-Marston-expeditie, dat o.a. leidde tot de ontdekking van het perzische en israëlietische paleis — toch wel een illustratie van oud-testamentische wereld en kultuur — in het geheel niet gerept. Hetzelfde geldt van het reeds vóór den oorlog vrij gedetailleerd gepubliceerde complex der stadspoort, dat ons de beroeringen van de ondergaande judeesche monarchie bijna aan den lijve doet gevoelen. Het hierna besproken „*Lachish II*" schijnt den auteur ook nog onbekend te zijn geweest. Het mag betwijfeld worden, of zijn korte vermelding van den „Fosse Temple" als gelijkend op de tempeltjes van Beth-Sjan na deze publicatie nog veel zin heeft. Daarentegen handelt de brochure uitvoerig en bijna in haar geheel over de schriftvondsten, zoowel de zoogenaamde „proto-alfabetische", die geen rechtstreeksch verband houden met de bijbelsche geschiedenis, als de hebreeuwsche zegels en vooral de bekende Lachish-brieven. Wat deze laatsten betreft wordt terecht gewezen op het geforceerde karakter van H. Torczyner's verklaring dezer dokumenten in „*Lachish I*". Het onderwerp „schriftvondsten" geeft den auteur aanleiding tot een eenigszins uitvoerige behandeling van het oud-testamentische „schrijfprobleem", m.i. het meest geslaagde deel van zijn voordracht. Tenslotte wordt ook nog uitdrukkelijk gewezen op de beteekenis der Lachish-brieven voor de tekstkritiek van het Oude Testament, die inderdaad aan deze dokumenten meer waarde zal geven dan hun al of niet bevredigend gereconstrueerde inhoud. Het citaat, waarmee de spreker eindigde, een kleine variant op den aanhef van Lachish-brief no. 4: „Dat Jahweh ons spoedig tijdingen van vrede doe vernemen", herinnert aan het bange tijdstip van deze mooie voordracht. Een honderdtal bibliografische en aanvullende noten besluit de brochure.

Leiden, 27 November 1945 J. SIMONS

* * *

OLGA TUFNELL, CHARLES INGE, LANKESTER HARDING, *Lachish II (Tell ed Duweir): The Fosse Temple*, Londen, Oxford University Press 1940 (4to, 104 blz., 73 platen) = The Wellcome-Marston Archaeological Research Expedition to the Near East Publications, Volume II.

Dat dit boek ons tegen het einde van 1945 in handen komt, mag gelden als een bewijs, dat ons isolement langzaam maar zeker doorbroken wordt. Het toont echter niet minder, hoe volledig en langdurig dit isolement geweest is: „*Lachish II*" verscheen reeds in 1940, maar zelfs het bestaan er van was tot nu toe niet tot ons doorgedrongen.

Het werk der drie auteurs (bijgestaan door een rij specialisten, wier bijdragen zijn opgenomen en waarvan vooral Th. Gaster's hoofdstuk over „The Archaic Inscriptions" bizondere vermelding verdient) is een vervolg op de als „*Lachish I*" in 1938 door H. Torczyner verzorgde monografie over „*The Lachish Letters*". Het nieuwe werk overtreft, zoo mogelijk, het oudere nog in technische uitvoering. In dit opzicht is met name te prijzen de publicatie van een groot gedeelte der ceramiek zoowel in teekening als in fotografische reproductie, wat de beoordeeling zeer ten goede komt. Jammer is het in dit verband, dat slechts een fractie van het door Miss Olive Starkey met onverdroten ijver uit tallooze fragmenten herbouwde vaatwerk niet tijdig gereed kwam om in fotografische reproductie te worden weergegeven (blz. 12).

De *Wellcome-Marston-expeditie* heeft vanaf het begin van haar werkzaamheden in 1932 tot aan den tragischen dood van haar leider Mr. J. L. Starkey in 1937 (zijn sympathieke figuur versiert het titelblad) nog slechts een fragment van de in *tell ed-doeweir* begraven rijkdommen onthuld en van dit fragment biedt „Lachish II" ook nog maar een betrekkelijk bescheiden onderdeel, namelijk het reeds in 1933 bij den noordwesthoek van de stad aan het licht gekomen tempeltje. De ligging hiervan op den bodem van een stadsgracht uit de Midden-Brons-periode (toegeschreven aan de „Hyksos"-vesting) buiten de contemporaine omwalling is op z'n minst hoogst eigenaardig („singularly inconvenient": blz. 35) en zou, als eerste punt, een verklaring eischen. Dat deze zelfs niet beproefd wordt, mag misschien op rekening gesteld worden van het feit, dat de opgraving van de stad nog in een beginstadium verkeert en de met het onderhavige bouwwerk contemporaine niveau's zelfs nog nauwelijks of in het geheel niet zijn aangeboord. Alleen een hoekje van het paleis uit den Ramessidentijd is onder de zelf nog weinig geëxploreerde resten van zijn israëlietischen opvolger blootgelegd. Het zal zeker de taak zijn van Starkey's opvolger de architectonische of tenminste de chronologische connectie van het bouwwerk in de stadsgracht met de ommuurde stad aan het licht te brengen en op die wijze zijn functie in het geheel op te helderen. Wellicht zal dan ook het voorwerp van den hier beoefenden kultus kunnen worden opgehelderd, want daaromtrent biedt zelfs de rijke collectie hier gevonden voorwerpen weinig of geen houvast. De ontdekking van een of misschien twee beeldjes van Rešef, den syrischen onweers- en oorlogsgod, is onvoldoende om hem te verklaren tot de centrale figuur van dezen kultus en nog minder kan men bouwen op de fragmentarische en trouwens in hooge mate hypothetische ontcijfering van het eveneens hier gevonden inschrift op den bekenden „Duweir Ewer", waaruit men de vereering van een godentrias wil distilleeren, althans voor het eerste stadium van het bestaan van den tempel (blz. 28; vgl. blz. 52). Ondanks het ontbreken van het eigenlijke idool behoeft echter niet getwijfeld te worden aan het sacrale karakter van het bouwwerk. Het cananeesche Palestina kent hiervoor weliswaar geen klassiek en dus gemakkelijk als zoodanig herkenbaar type, maar zelfs indien het altaar met den ervóór gelegen brandhaard niet voldoende duidelijk in deze richting zou wijzen, kan voor dit gebouw moeilijk een andere functie gedacht worden. De massa's beenderen, die in het gebouw en in de talrijke daaromheen gelegen putten gevonden werden, zijn trouwens sprekende overblijfselen van een intense offerpraktijk. Men kan het slechts eens zijn met de schrijvers, waar zij hopen, dat de bestudeering der nu beschikbare rituele en mythologische teksten van *Ras eš-Šamra* een vollediger beeld van dezen kultus zal veroorloven (blz. 25), vollediger dan de hier en daar in den tekst geboden vergelijkingen met hebreeuwsche kultusvormen en kultusvoorschriften ons bieden. Deze laatsten loopen trouwens met die van den Lachish-tempel slechts op enkele punten parallel en wijken op andere duidelijk daarvan af. Waar het verband van dezen „buitentempel" met de stadsbevolking nog geheel onbekend is, biedt de interne stratificatie van het bouwwerk, in groote lijnen gezien, eigenlijk weinig moeilijkheden. Zijn ontwikkeling in drie achtereenvolgende perioden is niet alleen door de ceramische vondsten, maar zelfs nog duidelijker door de architectonische opeenvolging, gelijk in enkele voortreffelijke platen geïllustreerd (plates LXVI en volg.), opgehelderd. De voornaamste ontwikkeling ligt tusschen het eerste stadium en de twee volgende. Terwijl „Structure III" niet veel méér was dan een herbouw van „Structure II" op hooger niveau (ceramisch is de scheidingslijn hier vaag: blz. 85), bracht de bouw van „Structure II" een geheel nieuw grondplan, gepaard met een verdubbeling van het bouwoppervlak. „Structure I" is echter slechts zeer onvolledig bewaard gebleven. In alle drie werd de meeste plaats ingenomen door het eigenlijke heiligdom (wel een markant kontrast met de inrichting van den hebreeuwschen tempel, waarin het „heilige der heiligen" de kleinste afmetingen had) met den hoofdingang aan de noordzijde en tegen den zuidelijken muur de eigenlijke kultusplaats (estrade voor het idiool, altaar en brandhaard). Veel moeilijker is de absolute dateering der drie opeenvolgende bouwwerken, met name het begin van „Structure I" en het einde van „Structure III" en met dit laatste het einde van den tempel. Een aanzienlijk gedeelte der voorwerpen en ceramische resten werd gevonden in omliggende putten zonder rechtstreeksche connectie met de resten van het respectievelijke bouwwerk zelf. De resultaten, waartoe de schrijvers kwamen, zijn: I, ca. 1475—1400 v. Chr.; II, ca. 1400—1325 v. Chr.; III, ca. 1325—1223 v. Chr., waarbij echter het voorloopige karakter van deze cijfers en vooral die van den begin- en einddatum wordt aangeteekend (blz. 23; vgl. blz. 83—85). Vast staat evenwel, dat de „Fosse Temple" een instelling is uit het Laat-Bronzen-tijdvak en dat hij van het begin tot het einde getuige is geweest van de beroeringen der Amarna-periode. Het einde van den tempel was plotseling en gewelddadig, misschien slechts een deel van een algemeene katastrofe, die de geheele stad van het Laat-Bronzen-tijdvak verwoestte. Opgravingen in het ommuurde stadsgebied zullen moeten uitwijzen, of hierbij moet gedacht worden aan den inval van Merneftah tegen het einde der 13e eeuw dan wel aan de iets later geheel het land beroerende invallen der barbaren rond het jaar 1200. De eerste datum wordt, zoolang de verjonging der ceramische dateeringen in Palestina niet verder gaat dan tot nu toe reeds het geval is geweest, het meest waarschijnlijk geacht. Vanzelfsprekend zou dit een bizonder reliëf geven aan de bekende overwinningshymne van den genoemden farao. In ieder geval beteekende de katastrofe een even definitief als snel einde van den tempel. De god, die gedurende drie eeuwen hier den zoeten geur der offerdieren had genoten, wist — helaas! — nog te ontsnappen. Het dak van zijn tempel stortte in en begroef de laatste half-voltooide offers en offerschalen. De plaats was sindsdien verlaten en de muren bleven, aangezien in het IJzeren Tijdvak geen nieuw bouwwerk de sacrale traditie der plaats voortzette, ongestoord. Temidden van het snel stijgende niveau in de gracht onder den stadsheuvel hebben sommige dier muren nog een hoogte van drie meter.

Het boek, dat Olga Tufnell en haar collega's aan den „Fosse Temple" hebben gewijd, is een kostbaar dokument. Zijn inhoud zal echter beproefd en aangevuld moeten worden in het licht van de eigenlijke, nog nauwelijks begonnen onderzoekingen binnen den dubbelen ringmuur.

Leiden, 26 September 1945 J. SIMONS

IRANISTIEK

H. W. BAILEY, *The Contents of Indian and Iranian Studies. An Inaugural Lecture.* Cambridge, At the University Press, 1938 (8vo, 36 blz.).

Deze rake schets van de problemen, die de studie van de Indische en Iraansche cultuur beheerschen, is tevens een programma van de bestudeering van een ruimer terrein dan de studie van het Sanskrit alleen omvat.

Bailey legt den nadruk op de eenheid, waaruit de Iraansche en de Oud-Indische cultuur zijn voortgesproten, terwijl zij ook later niet nagelaten hebben elkander te beïnvloeden, met name toen het Boeddhisme opbloeide ver buiten de Indische grenzen in Bactrië, Chotan en het Krorayina-rijk aan de Noord-Chineesche grens in de IIIe eeuw na Christus.

De neiging van den schrijver voor deze laatstgenoemde periode in de Indische cultuur, is ons reeds bekend uit zijn artikelen over het Iraansche dialect van Chotan (Bulletin of the School of Oriental Studies VIII, 1935, 117 e.v., VIII, 1937, 923 e.v.; IX,

1937, 69 e.v., IX, 1938, 289 e.v.; Acta Orientalia XIV, 1936, 258 e.v.; Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1936, 573 e.v.; bovendien de *Monumenta Linguarum Asiae Maioris*, II e.d. K. Gronbech, *Codices Khotanenses, India Office Library*, with an introduction by H. W. Bailey (Kopenhagen 1938).

Verdiende hulde brengt schrijver aan Prof. E. J. Rapson, zijn voorganger op den leerstoel voor het Sanskrit aan de Universiteit te Cambridge, voor diens arbeid voor de reconstructie van de geschiedenis van Bactrië en Noord-West-Indië.

De uitgesproken verwachting, dat nog velen zich zouden wijden aan dit voor den Westelijken historicus zoo aantrekkelijke probleem, werd ondertusschen bewaarheid. Nog in hetzelfde jaar verscheen het werk van W. W. Tarn, *The Greeks in Bactria and India* (Cambridge, 1938), het laatste woord op dit gebied voor alle gegevens tot dan toe*).

Een kleine fout maakte de schrijver op pag. 17: Cambyses heet in de Oud-Perzische inscripties niet Kambǒjiya, maar Ka(m)bǔjiya (Bartholomae, *Alt-Iranisches Wörterbuch*, 436 en 437). Of deze naam in verband gebracht kan worden met het volk der Kambǒja aan de grens van N.W. Indië is twijfelachtig (A. V. Williams Jackson, *Cambridge History of India*, 324, noot 1).

Moge dit heldere met kennis van zaken geschreven werkje de aandacht vinden van allen, die belang stellen in de Indo-Iraansche Letteren.

Leiden, 10 November 1945 P. H. L. EGGERMONT

OOSTERSCH CHRISTENDOM

J. VAN DER PLOEG O.P., *Oud-Syrisch Monniksleven.* Leiden, E. J. Brill, 1942, (8vo., XI en 109 blz.).

De Syrische Christenheid met haar roemrijke geschiedenis is in ons land, zegt de Schrijver in zijn voorbericht, een vrijwel onbekende grootheid. Daarom wil dit geschrift vóór alles belangstelling wekken voor een belangrijk onderdeel van het oude Syrische Christelijke leven. En dit, om verder onderzoek te bevorderen, op grond eener behoorlijke documentatie. Hierin steekt al dadelijk een van de verdiensten van het boek. De tweede is de warmte en de toewijding, waarmede het is geschreven, zonder de schaduwzijden die de geschiedenis van het onderwerp vertoont, te miskennen. Een twijfelachtige derde, dat het meer geeft dan de titel belooft, want het overschrijdt de daarin gesuggereerde tijdsgrenzen aanzienlijk; een hoofdstuk is gewijd aan het monnikenleven bij de tegenwoordige Syriërs. Dat Schiwietz niet verder gaat dan de 5de eeuw, lijkt ons geen verwijt te verdienen (blz. 8). Na een goed overzichtelijke inleiding komen ter sprake: Het oudste monniksleven in Syrië; de hervorming bij de Nestorianen; het Syrische monniksideaal en hoe het beleefd werd. Een aanhangsel geeft de toespraak van R. Gabriël tot de monniken van het klooster van R. Cypriaan.

De schrijver is geneigd Addaj, één der 72 discipelen, voor een historische figuur te houden (3). Waarom „zekere monnik Jacobus", die het monophysitisme heeft verbreid als geen ander, niet wat nader gedefinieerd wordt als de Jac. Baradaeus, over wien H. G. Kleyn heeft gehandeld (1882), is niet duidelijk(4) te midden van de uitstekende documentatie over de Syrische studies, die de inleiding biedt.

De fundamenteele gedachte, dat Christus in het Evangelie den ongehuwden staat zou hebben aanbevolen (11, 78) nemen wij niet aan, evenmin de terminologie „Paus Clemens" (18) of de oncritische, gemoedelijke voorstelling van het streven der monniken naar „volmaaktheid" (35, 45, 74). Op blz. 69 zouden we gaarne meer hebben vernomen over ontstaan, herkomst en programma der getijdendiensten, maar vooral in het begin van hoofdstuk 3 veel meer over het motief, den geestelijken achtergrond der Syrische ascese, zooals b.v. de vita Antonii de motiveering van Antonius' ascese helder formuleert en ook Basilius duidelijk zegt, dat men het oer-christelijke leven meende na te streven in het monnikenleven. Hier krijgen de Syriërs van den Schrijver nu zelfs de critiek, dat zij de schepping te weinig als een gave Gods zagen (75). De trits: vreemdelingen, weenenden, nederigen geeft intusschen stof genoeg om zich een beeld, dat leeft, te vormen (75—77). Als oudsten Syrischen kluizenaar houdt de Schrijver Aones vast (13), Eugenius (Awgīn) acht hij — op zijn minst — met Labourst en Schiwietz, historisch twijfelachtig (15). Uit de vraag naar Syrië's eventueele afhankelijkheid van Egypte komt hij niet uit (14, 15, 17). De Schrijver verdedigt vervolgens de opvatting, dat de bĕnaj qĕjāmā, verbondszonen, term die ook voor den clerus wordt gebezigd, doch een afzonderlijke toepassing op de van den clerus onderscheiden „geheiligden" vond (19). Hier hebben we inderdaad weder een illustratie van het algemeen-oerchristelijke ideaal, waartoe clerus èn monniken oorspronkelijk behoorden. Ook de vergelijking van tonsuur en tweeden doop (49) wijst in die richting, waarbij we dan intusschen tegelijk een steeds duidelijker onderscheiding van den leekenstand constateeren. Allerlei andere vaagheden, de combinatie van monniken- en kluizenaarsleven bij de Nestorianen (63), de minder scherp belijnde vormen der gehoorzaamheid (35) en der armoede (82) behooren o.i. tot de levensware trekken, die de schrijver terecht teekent. Wij geven deze opmerkingen als bewijs van de belangstelling, waarmede wij van het boek hebben kennis genomen. Het dunkt ons op zijn beurt een teeken der hedendaagsche belangstelling van Rome voor de Syrische kerk. Tegen de foute constructie „als regel" i.p.v. in den regel, de germanismen vastengebod, vaderteksten, monniksvaders hebben wij bezwaar. Op blz. 89 had o.i. bij de ontginning van het rijke gebied der Syrische mystiek de naam van A. J. Wensinck niet mogen ontbreken.

Leiden, Nov. 1945 J. N. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK

* * *

*) Zie nu ook L. Bachhofer, *On Greeks and Śakas in India*, Journal of the American Oriental Society 61, 1941, 223—250.

B. L. VAN HELMOND, O.P., *Masʿoud du Tour ʿAbdin. Un mystique syrien du XVe siècle. Etude et texte.* Leuven, Bureaux du Muséon, 1942, (8vo, XII en 64 en 101* blz.) = Bibliothèque du Muséon, vol. 14.

Dit boek is een proefschrift. De promovendus moet toonen, dat hij zelfstandig wetenschappelijk werk kan verrichten, zijn onderwerp beheerscht en de litteratuur kent. Vandaar een neiging bij sommige promovendi, om een uitgebreide eruditie aan den dag te leggen, en in hun boek zooveel mogelijk wetenswaardigheden onder te brengen. Het werk zelf lijdt daar soms onder en verkrijgt een zekere onevenwichtigheid. van Helmond's dissertatie is een goed stuk werk, dat toont, dat de doctorslaurea in de Semietische letteren hem met recht siert. Zij is echter m.i. niet geheel vrij van de boven geschetste feilen. In de Étude wordt véél meer litteratuur aangehaald, en overhoop gehaald, dan voor zijn doel: inleiding op den tekst en verklaring daarvan, noodig was. In zekeren zin kan men Schr. voor dit laatste toch nog dankbaar zijn, omdat er nu eenmaal niet veel boeken worden geschreven over Syrische onderwerpen (vgl. C. Brockelmann, die hierover klaagt in ZDMG 1942, blz. 145). Daarom kan een lezer, die naar aanleiding van Van Helmond's boek één der door Schr. aangeraakte thema's wil bestudeeren, bij zulke opgaven baat vinden. Voorts lijkt mij de dissertatie niet voldoende een eenheid. Het is natuurlijk altijd moeilijk een tekstuitgave en een begeleidende studie tot een eenheid te versmelten; dit zij toegegeven. Maar de analyse van v. H. had scherper, precieser kunnen zijn, en meer direct op zijn tekst betrekking kunnen en moeten hebben; nu is het hoofdzakelijk gebleven bij een bespreking van de in den tekst aangeraakte onderwerpen.

Masʿoud is een oud Syrisch monnik uit de 15e eeuw, Jacobiet, en in zijn later leven bisschop. Door een mededeeling in de Journal Asiatique (1906, blz. 71) is hij voor het eerst in Europa bekend geworden. Later heeft prof. J. Vosté O.P. een artikel aan hem gewijd in Le Muséon (1936, blz. 1—30) en nu heeft Dr van Helmond een gedeelte van een theologische verhandeling van hem uitgegeven, naar een handschrift van een klooster in Iraq, en er een Latijnsche vertaling aan toegevoegd.

Aan de uitgave van den tekst laat Schr. een inleidende studie voorafgaan, die gedeeltelijk als commentaar moet dienen. Na een historische beschouwing, en behandeling van enkele technische kwesties, krijgt men een overzicht van de leer van Masʿoud, en wel: zijn trinitarische leer, engelenleer, anthropologie, Christologie, sacramentsleer, leer over het toekomstig leven, mystieke leer (blz. 31—57). Dan volgt een korte opsomming van de bronnen, die Masʿoud, naar 's schrijvers opvatting, niet direct heeft gebruikt (de H. Schrift natuurlijk niet meegerekend), maar waarvan hij wel indirect afhankelijk is (blz. 59—64). Invloeden zijn aan te wijzen van Pseudo-Dionysius, Isaac van Ninive, en van een aantal andere bij de Syriërs bekende auteurs. Het is zéér goed mogelijk, dat Masʿoud deze niet (alle) heeft gelezen, ofschoon het mij toch moeilijk valt te gelooven dat hij de kennis ervan alleen door geestelijke gesprekken met zijn leidsman heeft opgedaan. De monniken baden immers hun getijden en lazen de geschriften der oude monniksvaders en asceten. Ook was ten tijde van Masʿoud het Syrisch geen levende taal meer. Hij moet dus, hetzij door eigen lezen, hetzij door hooren voorlezen, hetzij door wat hij in zijn jeugd heeft geleerd vóór hij monnik werd, litteraire kennis hebben opgedaan.

De taal van Masʿoud, zoo merkt v. H. terecht op, is zeer eenvoudig. Zijn woordenschat is niet rijk en zijn zinsconstructie is, mede als gevolg van den metrischen vorm, simpel. Toch staat de vertaler voor moeilijkheden, daar het soms ondoenlijk is, voor het Syrische woord of begrip een equivalenten Latijnschen term te vinden. Hoe vertaalt men b.v. mĕsarqûtā (blz. 42*, r. 4)? Schr. geeft het weer door *abnegatio* (blz. 69*, r. 11), terwijl ik de voorkeur zou geven aan „vrijwillige armoede" (vgl. mijn *Oud-Syrisch Monniksleven*, Leiden 1942, blz. 83); maar ook dit zegt onvoldoende, wanneer de lezer niet juist weet, wat ermee wordt bedoeld. Zoo zijn er méér termen, waarvan een zuivere weergave moeilijk is, neem b.v. zawʿa = *motus (inordinatus) animi*, etc.; *passio* (= hartstocht) is vaak minder geschikt (vgl. A. J. Wensinck, *Bar Hebraeus' Book of the Dove*, Leiden 1919, blz. LXXI vv., 138). Ook ḥaššê heeft een uitgebreiden zin; gewoonlijk zijn er de hartstochten mee bedoeld; de mystici bedoelen er echter de affecten mee, naar Wensinck opmerkt (o.c., blz. LXIX). Schr. vertaalt zawʿe op blz. 42*, r. 4 en ḥaššê, ibid. r. 6, beide keeren door *passiones* (blz. 69*, r. 11 en 12), terwijl vermoedelijk beter zou zijn geweest, den eersten keer *motibus inordinatis* en de tweede maal *affectus* te schrijven. Dit zijn slechts fijnheden, en opmerkingen die op de waarde van de overigens zeer goede en weloverwogen vertaling niet willen afdingen. Te betreuren is het echter, dat in de vertaling de versvorm van den auteur niet is behouden gebleven, doordat de vertaler alles achter elkander heeft laten afdrukken. De acht of negen bladzijden die het boek grooter zou zijn geworden hebben hier misschien den doorslag moeten geven, maar de vertaling heeft er aan overzichtelijkheid veel door verloren.

Een groote plaats neemt in Masʿoud's verhandeling de engelenleer in, waarin hij sterk afhankelijk blijkt van Pseudo-Dionysius' *De caelesti Hierarchia*, een ook in het Latijnsche Westen veel gelezen en becommentarieerd werk. De hierarchie der engelen is Masʿoud het prototype der aardsche, kerkelijke hiërarchie. Het is merkwaardig hoe bij de oostersche schrijvers steeds weer de gedachte naar voren komt, dat de aardsche ordening der dingen slechts een beeld, een typus is van de hemelsche. Psychologisch hiermede verwant lijkt de idee, dat het lichaam van den eersten mensch geschapen is in den vorm van een kruis, naar het voorbeeld van Christus aan het kruis (vgl. blz. 61*, r. 15) en mogelijk ook, dat Adam gevormd is naar het beeld van Gods Zoon (ibid, r. 16; tekst blz. 28*, r. 13). Zoo meent ook de Russische philosooph Berdiajew dat ónze menschelijke natuur is geschapen naar het beeld der menschelijke natuur, die God voor Zijn Zoon bestemd had.

Masʿoud's Christologie is die van het monophysi-

tisme van Severus van Antiochië († 538), door M. Jugie monophysismus nominalis genoemd (vgl. M. Jugie, *Theologia Dogmatica Christianorum Orientalium...* Tom, V, *De Theol. Dogm. Nestorianorum et Monophysitarum*, Parisiis 1935, blz. 416), omdat het er geen in den eigenlijken zin is. Van de sacramenten staan er slechts drie vermeld: doopsel, Eucharistie en priesterschap. De consecratie van brood en wijn geschiedt volgens de opvatting der meeste oostersche, van Rome afgescheiden kerken, niet door de herhaling der instellingswoorden („Dit is mijn Lichaam", enz.), maar door de z.g. epiclesis, d.i. de aanroeping van den H. Geest om neer te dalen over de offergaven, zooals Hij eens nederdaalde over de maagd Maria. Volgens v. H. is dit ook de leer van Masʿoud, hetgeen blijkt uit blz. 20*, r. 9 en 10:

De priesters heiligen het Lichaam en het Bloed van den Zoon Gods met hun fladderbewegingen en door de priesterlijke macht, hun eigen

In den West-Syrischen ritus beweegt de priester zijn beide handen onder de epiclesis op en neer boven de offergaven, met de vingers de fladderende beweging van een vogel nadoend, om de nederdaling van den H. Geest voor te stellen. Op blz. 14*, r. 3 en 4 vindt men nog een tekst over de consecratie, door Schr. blz. 41, 42 niet vermeld. Hier wordt van het kruisteeken, dat de priester met de hand maakt, gezegd (vert. blz. 51*, r. 23 en 24):

Daarmee teekenden zij (= de apostelen) de gaven van den eeredienst
daarmee maakten zij van het brood het Lichaam, van den wijn
[het Bloed.

In de huidige West-Syrische liturgie teekent de priester het brood en den wijn telkens driemaal met een kruis vóór het uitspreken der instellingswoorden én bij gelegenheid van de epiclese. Het zou interessant zijn, te weten op welke dezer twee bekruisingen (of is er maar sprake van één?) de tekst van Masʿoud betrekking heeft. M. Jugie heeft onder de Jacobietische theologen van vóór de 13de eeuw geen enkelen gevonden, die aan de epiclese uitdrukkelijk de consecreerende kracht toeschreef, en ook later is er volgens hem weinig eenheid van gedachte onder hen (vgl. Jugie, o.c., blz. 694—716, vooral 713).

Wat het hiernamaals betreft, houdt Masʿoud vast aan de in zijn kerk meest gevolgde opvatting: na den dood gaan de zielen der gerechten naar het boven deze aarde gelegen paradijs, doch de hemel staat pas na de verrijzenis voor hen open; vgl. blz. 31*, r. 1: Er is een geestelijk paradijs, hooger dan Eden (n.l. de hemel van God en de engelen). De 'doctrine mystique' is misschien beter 'doctrine spirituelle' te noemen (p. 47), zooals ook op het titelblad beter 'Un Auteur Spirituel Syrien du XVe Siècle', dan 'Un Auteur Mystique' zou hebben gestaan. Over mystiek in den strikten zin van het woord spreekt Masʿoud immers niet, zooals Schr. erkent (blz. 47). Hij heeft het wel uitvoerig over de genade en voegt slechts aan het eind van zijn verhandelingen enkele ascetische beschouwingen toe. Ascese en mystiek zijn echter voor de Oosterlingen nauwelijks van elkaar gescheiden, de laatste is doel en gevolg van de eerste. De eenig ware asceet is de monnik, wiens deugden als volgt worden beschreven (vgl. blz. 41*, r. 26—42*, r. 10):

Den zonen en erfgenamen siert het kleed der gerechtigheid:
vasten en gebed en groote (Gods) liefde en geloof,
nederigheid en zachtmoedigheid en volkomenheid,
en zuiverheid van lichaam en droefheid en vroom nachtwaken,
ver zijn van gedachten aan het aardsche
en van den gloed der driften; en vrijwillige armoede en zuiver-
[heid van hart,
een nauwlettend verstand, en heiligheid van ziel en van geest,
en een nauwlettende geest, die de affecten achtervolgt van het
[vleesch en het overige,
volharding in het geestelijk dienstwerk van het mystiek overwegen,
het mystiek schouwen, dat in wijsheid waarlijk onderscheidt,
een reine ziel, die aldoor verlangt onzen Heer te beminnen,
èn Hem aanschouwt in geloof en rechtzinnigheid.

In dezen tekst is pûlḥānā dĕrûḥ vertaald door „geestelijk dienstwerk". De monnik had, volgens de oude opvatting, een dubbel werk te verrichten: dat zijner handen en dat van den geest; dit laatste was het zich biddend met God bezig houden, het Opus Dei der Latijnsche monniken, dat bij dezen echter niet de stille overweging, maar de psalmodie beteekent.

Schr. besluit zijn proefschrift met tekst en vertaling van een korte levensbeschrijving van Masʿoud door een leerling.

Nog enkele opmerkingen. Op blz. 8 schijnt Schr. te zeggen, dat de titel van den Syrischen kloosteroverste rabban of archimandriet was. Het laatste woord is Grieksch en bij de Syriërs ongebruikelijk, behalve in vertalingen. Het eerste is een eeretitel, die ook aan anderen dan den overste werd geschonken (vgl. Payne—Smith, *Thesaurus*, II, 3788). Het woord abîlā (blz. 7) is toch vóór alles een der namen, die de monniken zich gaarne gaven om de beteekenis hun levensstaat uit te drukken („treurende"). Op blz. 10 worden verschillende veronderstellingen gemaakt, om te verklaren hoe Masʿoud een aantal kloosters heeft kunnen herstellen. Dat hij er achtereenvolgens overste van zou zijn geweest, is niet aan te nemen. Hij is er vermoedelijk op eigen gelegenheid op uitgetrokken, zooals zijn levensbeschrijver te kennen geeft (blz. 77*, r. 10), nadat hij succes had gehad met het herbouwen van kloosters in eigen klooster en streek. Zoo zal hij opdrachten hebben gekregen en er ook om hebben gevraagd. Het geheel is een typisch voorbeeld van de wijze, waarop Syrische monniken zich bewogen, zonder zich sterk aan plaats en plaatselijke taak gebonden te achten. Merkwaardig is ook de wijze, waarop gezegd wordt, dat de evangeliën tot stand zijn gekomen:

In den Heiligen Geest kwamen alle apostelen bijeen,
en in den Heiligen Geest kozen zij er vier om het evangelie te
Mattheus, Marcus, en met hen Lucas en Johannes. [schrijven

Het criterium apostolicitatis als bewijs van canoniciteit ligt hierin duidelijk uitgedrukt. Masʿoud weet ook dat de diersymbolen uit Ezechiel 1, 10 de vier evangelisten voorstellen (blz. 18*, r. 14), die volgens hem het evangelie schragen. Zoover bekend, heeft Ireneüs dit symbool het eerst gebruikt (Adv. Haer. III, 11; vgl. Migne, P. Gr. VII, 885); volgens hem schragen de evangeliën echter de Kerk. Zoo zou er nog veel zijn op te merken naar aanleiding van het werk van Masʿoud, dat door Dr van Helmond nog niet naar voren is gebracht. Met wat hij geboden heeft moet men hem echter al zeer dankbaar zijn, de hoop uitsprekend, dat hij zijn werk op Syrisch gebied zal voortzetten met nieuwe publicaties.

Zwolle, 21 November 1945 J. VAN DER PLOEG O.P.

BIBLIOTHECA ORIENTALIS

UITGEGEVEN VANWEGE HET
NEDERLANDSCH INSTITUUT VOOR HET NABIJE OOSTEN
ONDER REDACTIE VAN
F. M. Th. BÖHL, A. DE BUCK en A. A. KAMPMAN

Redactie en administratie: Nederlandsch Instituut voor het Nabije Oosten Noordeindsplein 4a, Leiden (Nederland)	Tweede Jaargang N° 6 — November 1945	Tweemaandelijksch recenseerend en bibliographisch tijdschrift op het gebied van het oude Nabije Oosten Abonnementsprijs f 20.— per jaar

INHOUD

BOEKBESPREKINGEN

ALGEMEENE WERKEN OVER HET NABIJE OOSTEN

JULES LEROY, *Introduction à l'étude des anciens codes orientaux*. Parijs, Librairie Orientale et Américaine G. P. Maisonneuve, 1944 (8vo, 135 blz.).

De schrijver is, zooals hij in zijn voorwoord vermeldt, met een onderzoek bezig over de familierechtelijke verhoudingen volgens de wetten van het Oude Orient. Hierbij was hij getroffen door het feit, dat er geen bibliographisch overzicht in de Fransche taal bestond [1]). Deze leemte wil hij nu aanvullen.

Met het oog hierop geeft hij een korte beschrijving van den inhoud der bewaard gebleven wetten, resp. fragmenten van wetten uit het Oude Orient, te weten van de zgn. Sumerische wetsfragmenten, den Codex Hammurabi, de Assyrische en Hethietische wetten, alsmede van de Israelietische voorschriften, voor zoover deze in de 5 boeken van de Torah zijn opgenomen. En wel worden twee overzichten gegeven. Eerst een over den inhoud van de verschillende voorschriften in de volgorde der wetten, vervolgens worden de verschillende bepalingen systematisch gerangschikt volgens het schema: familierecht, zakenrecht, verbintenissenrecht en strafrecht. Naast de meer algemeene literatuur worden vooral textuitgaven en bewerkingen der verschillende wetten genoemd. In het middelpunt van het denken van den schrijver staat blijkbaar het Bijbelsche recht, zoodat steeds het probleem onder het oog wordt gezien, of er eventueel een verband tusschen de verschillende niet-Bijbelsche wetten en die van den Bijbel zou kunnen bestaan.

Het hoeft nauwelijks te worden gezegd, dat men dit overzicht van den schrijver met dankbaarheid begroet, ook al zou men een andere bewerking veel doelmatiger hebben gevonden. Zoo zou het voor den gebruiker waarschijnlijk van grooter belang zijn geweest, wanneer bij de afzonderlijke bepalingen, of bij de verschillende rechtsinstituten — wij denken b.v. aan huwelijk, erfrecht of koop in den Codex Hammurabi — ook de hiertoe behoorende literatuur geciteerd zou zijn [2]).

Een leemte is mij opgevallen. De schrijver behandelt uitvoerig (p. 54 v.v.) de zgn. midden-Assyrische wetten en schrijft p. 68 terecht, dat voor deze nu vooral de bewerking door G. Driver—J. Miles, *The Assyrian Laws*, (Oxford, 1935) in aanmerking komt, die inderdaad alle problemen nagaat, die in verband staan met de toenmaals bekend geweest zijnde fragmenten. De schrijver heeft echter over het hoofd gezien, dat E. F. Weidner in Archiv für Orientforschung XII — Berlin 1937 — nieuwe fragmenten van deze wetten kon publiceeren en bovendien heeft geconstateerd, dat de fragmenten VAT 10093 (KAV 6) en VAT 10266 (KAV 143) bij elkaar gevoegd moeten worden. Hierdoor is een reeks van nieuwe bepalingen bekend geworden, die gedeeltelijk ook al in *Symbolae Koschaker*, p. 121 v.v., alsmede in het Jaarbericht Ex Oriente Lux VI p. 135 v.v. zijn bewerkt [3]).

Ook valt soms een gebrek aan literatuurkennis op. Wanneer de schrijver b.v. op p. 126 voor de problemen van het asyl in den Bijbel op Löhr's boek wijst, had hij ook Nicolsky's opstel in Z.A.W. 17 p. 146 v.v. moeten noemen. Behalve de studie van H. W. Herzberg, *Die Entwickelung des Begriffs mischpat im alten Testament* (zie p. 117) had hij ook de nieuwste studie hierover, J. v. d. Ploeg, *Šapaṭ et*

[1]) De zeer bruikbare overzichten van G. Boyer, *Introduction bibliographique à l'histoire du droit Suméro-akkadien*, alsmede van Dom Hilaire Duesberg, *Introduction bibliographique à l'histoire du droit du peuple hébreu* (Archives d'histoire du droit Oriental II p. 63 v.v., 143 v.v.), gaan volgens meening van den schrijver p. 5 v.v. niet uitvoerig genoeg op de wetten in.

[2]) In de plaats hiervan hadden oudere en verouderde, ten deele niet eens van deskundigen afkomstige bewerkingen (zoo b.v. p. 45) weggelaten kunnen worden.

[3]) Bovendien heeft de schrijver over het hoofd gezien, dat het door hem op p. 55 genoemde wetsfragment VAT 11684 (KAV 144) een rituaal is en dat ook VAT 11153 (KAV 193) klaarblijkelijk geen juridisch document is, vgl. M. David, *Symbolae Koschaker*, p. 121 v.v.

Mišpaṭ in Oudtestamentische Studien II p. 144 v.v. moeten citeeren [4]).

Maar genoeg hierover. In ieder geval begroeten wij den schrijver van dit overzicht als nieuwen medewerker op het gebied van het Oud-Oostersch recht in het land, dat ons reeds zoo vele voortreffelijke geleerden op dit gebied heeft geschonken. Wij denken vooral aan de twee tijdens den oorlog overleden Assyriologen F. Thureau—Dangin en V. Scheil en aan den overleden rechtshistoricus E. Cuq, alsmede aan G. Boyer.

Leiden, Januari 1946 M. DAVID

EGYPTOLOGIE

B. H. STRICKER, *De indeeling der Egyptische taalgeschiedenis*. Leiden, E. J. Brill, 1945 (4to, 40 blz., 2 afb.). Dissertatie Leiden.

In dit proefschrift onderwerpt de Heer Stricker de gangbare theorieën betreffende de indeeling der Egyptische taalgeschiedenis aan een nauwkeurig, critisch onderzoek. De eerste vijf bladzijden van zijn werk gebruikt Schr. om aan te toonen hoe het probleem zich historisch ontwikkeld heeft. Richard Lepsius wees er reeds in 1837 op dat het hiëratisch schrift een ouderen vorm van het Egyptisch, een heilige doode taal weergeeft terwijl het demotisch schrift uitdrukking verleent aan de levende taal. De *Grammaire démotique* van H. Brugsch, in 1857 verschenen, onderscheidde integendeel drie phasen: het Oud-Egyptisch, het Demotisch en het Koptisch. In zijn *Neuägyptische Grammatik* (1880) leerde A. Erman verder dat in de hiëroglyphische teksten twee verschillende phasen vertegenwoordigd zijn: het Oud-Egyptisch der heilige boeken en der oudste inschriften en het Nieuw-Egyptisch, de levende taal van het Nieuwe Rijk die van de XVIIIe Dynastie af in de profane literatuur tot uiting komt. Dank zij zijn studie over de taal van den Papyrus Westcar kwam Erman nu ook tot een nauwkeuriger indeeling van het „Oud-Egyptisch". Het beknopt overzicht van de geschiedenis der Egyptische taal, waarmede zijn *Aegyptische Grammatik* (1894) begint, kent bijgevolg vijf perioden: 1 het Oud-Egyptisch, het klassieke Egyptisch dat als literaire taal tot in den Romeinschen tijd is blijven voortleven en waartoe o.a. de Pyramideteksten behooren; 2 en 3, in één alinea bijeen genomen, het Middel-Egyptisch en het Nieuw-Egyptisch. Hier heeft de naam 'Middel-Egyptisch' nog niet de beteekenis die wij er aan hechten; hij doelt op de levende taal uit het Middel-Rijk zooals zij bijv. in den P. Westcar voorkomt; 4 het Demotisch of de volkstaal der laatste eeuwen vóór onze tijdrekening; 5 het Koptisch. De tweede druk van Erman's grammatica, in 1902, behoudt ongeveer dezelfde indeeling. In de derde uitgave van 1911 is zij echter door een indeeling in acht perioden vervangen. De taal die in de vorige uitgaven Oud-Egyptisch heette is thans verdeeld over de perioden 1, 2, 5 en 6. De naam 'Oud-Egyptisch' wordt voorbehouden aan de eerste periode, de taal der Pyramideteksten (en van de inschriften uit het Oude Rijk); de 2e periode bevat de literaire taal van het Middel-Rijk „die eigentlich klassische Sprache, die auch für die meisten Inschriften des neuen Reiches und der späteren Zeit massgebend ist"; periode 3 is „de taal uit het Middel-Rijk" die echter sinds de 2e uit-uitgave niet meer „Middel-Egyptisch" wordt geheeten; 4 het Nieuw-Egyptisch, dat nu niet meer bijeen genomen wordt met het voorgaande; 5 de taal der inschriften uit het Saïtisch tijdperk „eine künstliche Wiederaufnahme des Altägyptischen" (dus niet van de „klassieke" taal der tweede periode); 6 de taal der inschriften uit het Graeco-Romeinsch tijdperk „eine gelehrte Reproduktion alter Sprache"; 7 het Demotisch, onderscheiden in een volkstaal van het Saïtische tijdperk en een volkstaal van het Graeco-Romeinsch tijdperk; 8 het Koptisch.

In de jaren 1924 en 1925 treden in de discussie naast Erman twee jongere geleerden naar voren. Een wezenlijk verschillend standpunt wordt uiteengezet door B. Gunn in het voorwoord tot zijn *Studies in Egyptian Syntax*. Het Oud-Egyptisch is volgens dezen auteur de taal van het Oude Rijk, met inbegrip van de Pyramideteksten (Vroeg Oud-Egyptisch) en het wordt tijdens de Saïtische reactie wederom op bescheiden schaal gebezigd. Het Middel-Egyptisch omvat de taal van het Middel-Rijk, en ook die van het Nieuwe Rijk, den Saïtischen en den Grieksch-Romeinschen tijd voor zoover deze niet tot het Laat-Egyptisch of het Demotisch moeten worden gerekend. Onder Laat-Egyptisch verstaat Gunn hetzelfde als Erman onder Nieuw-Egyptisch. Het nieuwe ligt hierin dat Gunn het Oud-Egyptisch even scherp tegenover het Middel-Egyptisch stelt als dit zelf weer tegenover het Nieuw-Egyptisch. Hieruit vloeit voort, dat het begrip „Middel-Egyptisch" een nieuwen inhoud krijgt: het doelt op de taal uit het Middel-Rijk (XI-XVIIe Dynastie) die thans voor het eerst als een geïsoleerde eenheid wordt beschouwd.

De studie van K. Sethe is getiteld *Das Verhältnis zwischen Demotisch und Koptisch und seine Lehren für die Geschichte der Aegyptischen Sprache* en is verschenen in het *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 79 (1925) bl. 290—316. Zooals de titel aantoont gaat Sethe's belangstelling vooral naar de laatste twee phasen van het Egyptisch. Zijn doel is aan te toonen dat het Demotisch niet een typische volkstaal is zooals sedert de dagen van Lepsius en Brugsch werd beweerd, ook niet een overgangsphase van het Nieuw-Egyptisch op het Koptisch, maar wel een stereotype voortzetting van het Nieuw-Egyptisch waarnaast een volkstaal leefde die in het Christelijk tijdperk tot literaire — de z.g.n. Koptische — taal verheven werd. Voor de oudere perioden neemt Sethe de opvatting van Gunn over maar hij gaat nog een stap verder en onderscheidt het Oud-Egyptisch in twee perioden, die hij „de oudste taal" en „Oud-Egyptisch" heet. Zoo komt hij tot een indeeling in vijf perioden: 1. de oudste taal; 2. Oud-Egyptisch; 3. Middel-Egyptisch; 4. Nieuw-Egyptisch en Demotisch; 5. Koptisch.

De vierde uitgave van Erman's *Aegyptische Grammatik* (1928) en de *Egyptian Grammar* van A. H. Gardiner (1927) nemen de terminologie van Gunn over. Bij deze auteurs wordt dus ook een indeeling in vijven aangetroffen, die echter van die van Sethe verschilt n.l.: 1. Oud-Egyptisch; 2. Middel-Egyptisch; 3. Laat- of Nieuw-Egyptisch; 4. Demotisch; 5. Koptisch. In zijn vierde uitgave heeft Erman zijn vroegere indeeling van het Demotisch terzijde gesteld en in de tweede uitgave van zijn *Neuägyptische Grammatik* (1933) neemt hij Sethe's standpunt aan wat betreft de verhouding van het Nieuw-Egyptisch tot het Demotisch.

Het heele overige deel van het proefschrift wordt gewijd aan een discussie van Sethe's theorie. Eerst betoogt Schr. kort en raak dat er geen reden bestaat om met Sethe de taal der Pyramideteksten, het „Denkmal memphitischer Theologie" en zekere religieuze composities op de wanden van den tempel te Dēr-el-Baḥri als de „oudste taal" te stellen tegenover het Oud-Egyptisch van de „Urkunden des Alten Reiches". Het eenige argument dat Sethe weet te noemen, n.l. het voorkomen van het „tempus" *św sḏm.f*, is niet steekhoudend gebleken. Wel verschillen in beide tekstgroepen eenigszins de woordenschat en sommige uitdrukkingen, misschien zelfs het taaleigen, maar „het kan niet anders dan arbitrair genoemd worden in het Ouderijksegyptisch een splitsing aan te brengen, waar men in de latere perioden grootere en zeer veel duidelijker omschreven verschillen verkiest te negeeren" (blz. 7); hierbij verwijst Schr. naar Sethe's theorie over de verhouding van het Nieuw-Egyptisch tot het Demotisch.

Vervolgens vergelijkt Schr. nauwkeurig het Oud-Egyptisch en het Middel-Egyptisch voor wat betreft de phonetiek, de morphologie, de syntaxis, en hij concludeert: „de opgetreden veranderingen openbaren zich meestal aldus, dat bepaalde in het Oude Rijk zeer gebruikelijke constructies in het Middenrijk nog wel bestaan, maar geheel en al teruggedrongen blijken te zijn of dat vormen, die in het Oude Rijk nog uiterst zeldzaam waren, bij het aanbreken van het Middelegyptisch als zeer gebruikelijk worden teruggevonden" (blz. 14). Deze ontwikkeling kan zich gedurende de 100 jaren die het Oude van het Middel-Rijk scheiden (1e Tusschenperiode, VII—Xe Dyn.) geleidelijk voltrokken hebben. Op dit punt verdedigt Stricker de zienswijze der oudere Egyptologen tegen de opvatting van Gunn en Sethe. Beide geleerden zien immers in het Oud- en Middel-Egyptisch twee verschillende talen waarvan de tweede de eerste op min of meer gewelddadige wijze heeft verdrongen. Voor de evolutietheorie pleiten niet alleen de talrijke punten van overeenkomst tusschen beide idiomen, maar ook twee andere argumenten welke Schr. hier aanvoert. „Cataclysmen" zijn in de geschiedenis der talen betrekkelijk zeldzaam en schijnen zich overigens ook in het Egyptisch, behalve dan voor den overgang van het Demotisch op het Koptisch, niet te hebben voorgedaan. Ten tweede schijnen de Egyptenaren het Oud-Egyptisch niet als een van het Middel-Egyptisch verschillend idioom te hebben beschouwd. Het Middel-Rijk kent immers de literaire diglossie niet die wij onder het Nieuwe Rijk aantreffen (Middel-Egyptisch voor de religieuze, Nieuw-Egyptisch voor de profane literatuur) en gedurende de Saïtische reactie hebben de Egyptenaren niet het Oud-Egyptisch — zooals Erman in de 3e uitgave zijner grammatica beweerde — maar het Middel-Egyptisch weer in gebruik genomen voor hun inscripties. Dat zij het Oud-Egyptisch zoo gemakkelijk prijsgaven maar onder het Nieuwe Rijk en de Saïtische periode zoo taai vasthielden aan het Middel-Egyptisch wijst er op dat dit laatste voor hen als de regelrechte voortzetting gold van de „heilige" taal uit het Oude Rijk.

Bij de bespreking van de taal van het Middel-Rijk verdedigt Stricker tegenover Sethe en de andere Egyptologen het bestaan van twee chronologisch gelijkloopende idiomen: het literair-klassieke en het vulgaire Middel-Egyptisch. Dit laatste komt voor in den Papyrus Westcar, uit den Hyksostijd (2e Tusschenperiode: 1750—1580), in de „geschäftliche" papyri van Illāhūn, uit de XIIe Dynastie (2000—1788) stammend en gedeeltelijk uitgegeven door F. Ll. Griffith (*Hieratic Papyri from Kahun and Gurob*, 2 dln., Londen, 1898) en A. Scharff (*Z.Ae.S.*, 59 (1924) 20—51), in P. Būlāq 18 (gedeeltelijk uitgegeven door Scharff, *ibid.*, 57 (1922) 51—68). Ook de nog onuitgegeven Hekanachtpapyri (cf. H. E. Winlock, *Bull. Metrop. Mus. Arts*, Dec. 1922, part II) schijnen tot deze groep te behooren, wat het bestaan van deze taal tot de 1e Tusschenperiode (2270—2160) laat opklimmen (bl. 26). Erman is er echter niet in geslaagd het onderscheid tusschen beide idiomen door de Egyptologen te doen aanvaarden omdat hij, volgens Schr., eensdeels onbeduidende argumenten naar voren bracht, anderdeels bewijskrachtige feiten terzijde heeft gelaten. Als kenmerken van het vulgair Middel-Egyptisch somt Stricker op het gebruik van het bepaald lidwoord *p3*, *t3*, *n3*, van het pronomen possessivum en van den conjunctivus. Terecht laat hij opmerken dat in de eerste plaats het lidwoord — doch ook het pronomen possessivum (zie bl. 19) — vermeden worden wanneer bijv. op de stèles en in de tempelinscripties uit de Saïtische en Graeco-Romeinsche periode pogingen worden aangewend om het literaire Middel-Egyptisch weer correct te schrijven.

Het klassieke Middel-Egyptisch, waarschijnlijk reeds voor het einde der XIIe Dynastie stereotyp geworden, heeft zich als geleerdentaal in de epigraphie tot diep in den Romeinschen tijd gehandhaafd met een korte onderbreking onder de regeering van Amenhotep IV-Achnaton; met het tijdperk der Ethiopische overheersching zijn echter, volgens Schr., alle inscripties wederom in het Middel-Egyptisch gesteld. In de literatuur blijft het slechts in de religieuze teksten in gebruik; ook hier wordt het in den Ramessidentijd een oogenblik verdrongen zooals blijkt uit de Nieuw-Egyptische door Pleyte in 1881 uitgegeven *Chapitres supplémentaires du Livre des Morts*.

Wat is er inmiddels met het vulgaire Middel-Egyptisch gebeurd? Schr. betoogt tegen Sethe dat dit onder een verder ontwikkelden vorm in het Nieuw-Egyptisch voortleeft. De Berlijnsche Egypto-

[4]) Storend zijn de vele vergissingen bij namen. Op p. 124 lees b.v.: S. Feigin; p. 125: M(ayer) Sulzberger in plaats van S. Mayer; p. 126 lees: M. Löhr.

loog, die van een scheiding tusschen klassiek en vulgair Middel-Egyptisch niets weet, of niets weten wil, ziet de zaken zoo dat tot onder de regeering van koning Achnaton (1375—1358) slechts Middel-Egyptisch werd geschreven en dat eerst onder, of liever kort voor dezen koning, het Nieuw-Egyptisch tot schrijftaal werd verheven. Sethe neemt echter aan dat het reeds sedert eenige eeuwen werd gesproken en in teksten en citaten van gesprekken van veel ouderen datum voorkomt. Als voorbeelden noemt hij teksten uit twee graven te El-Kāb, dateerende uit de XIIIe of XIVe Dynastie (1788—1675), uit het „Carnarvon-tablet", uit het graf van Paheri (tijdgenoot van Thotmes II omstreeks 1505), eveneens te El-Kāb, uit de inscripties van Hatšepsut te Dēr-el-Baḥri en uit de Annalen van Thotmes III (1505—1450). Het kan dank zij onze overvloedige documentatie niet betwijfeld worden dat het Nieuw-Egyptisch in de epigraphie inderdaad eerst onder koning Achnaton te voorschijn treedt; de oudst gekende literaire tekst in deze taal, de P. Amherst, stamt uit den tijd van diens opvolger Horemheb terwijl een gedeelte der Amarnateksten (bijv. Achnaton's zonnehymnen) liturgisch van inhoud is en terzelfdertijd tot beide groepen behoort. Schr. slaagt er echter in tusschen deze oudste Nieuw-Egyptische teksten uit de 14e eeuw en den P. Westcar, den jongsten tekst in vulgair Middel-Egyptisch (Hyksostijd: 1750—1580), de noodige verbindingslijn te trekken. Hij wijst er immers op dat zekere niet-literaire teksten uit de XVIIIe Dynastie (1580—1350) niet in het Middel-Egyptisch gesteld zijn (Sethe) maar in een tusschenvorm tusschen het (vulgaire) Middel-Egyptisch en het Nieuw-Egyptisch (Peet, Glanville). Deze teksten zijn: 1. de zes brieven van Aḥmes van Peniati (edd. Peet, *J.E.A.*, 12 (1926) 70; Glanville, *ibid.*, 14 (1928) 294) die dateeren uit den tijd tusschen de regeering van Amenhotep I en die van Thotmes III; 2. de rekeningen bewaard in P. Louvre 3226 A en 3226 (ed. Brugsch, *Thesaurus inscr.aeg.*, IV, Lpz. 1891, bl. 1079) en in P. Leningrad (Ermitage) 1116 A verso en 1116 B verso die uit den tijd van Thotmes III stammen; 3. het tafeltje *Moir Bryce* (ed. Griffith, *Proc. Soc. bibl. Archaeol.*, 30 (1908) 272) en P. Bibl. Nationale 202 (ed. Pleyte, *Les Papyrus Rollin*, Leiden, 1868, pl. XV) uit de regeering van Amenhotep II; 4. P. München 37 (ed. Spiegelberg, Z.Ä.S., 63 (1928) 105) uit den tijd van Thotmes IV; 5. De Papyri Ghurāb I, II en IIIa, Berlijn 9784 en 9785 (ed. Gardiner, Z.Ä.S., 43 (1906) 27) en het graffito van Pere (Id., *J.E.A.*, 14 (1928) 10) uit den tijd van Amenhotep III en IV. Nadat Schr. de typische Middel-Egyptische en Nieuw-Egyptische vormen uit deze teksten naast elkander heeft geplaatst besluit hij dat van de populaire theorie van de invoering van het Nieuw-Egyptisch door koning Achnaton maar weinig meer overblijft. De ketterkoning heeft alleen een reeds bestaande schrijftaal toegelaten in gebieden die haar voorheen nog gesloten waren: de epigraphie, de profane literatuur en de liturgie.

Bondig wordt er op gewezen dat het gros der Nieuw-Egyptische teksten, dateerend uit de XIXe en XXe Dynastie, nog sterk onder den invloed van het Middel-Egyptisch staat. Eerst tegen het einde der XXe Dynastie, in het groote dossier over de grafrooverijen, heeft deze taal zich van de voornaamste archaïsmen ontdaan en haar meest typische vormen verkregen die door Schr. worden opgesomd. Haar ontplooiing kan helaas niet verder vervolgd worden want met de XXIe Dynastie (1090—945) breekt de draad der traditie plotseling af.

Het Demotisch dat drie eeuwen later, onder de XXVIe Dynastie (663—525), te voorschijn treedt werd door de oudere Egyptologen tot en met Spiegelberg als de spreek- en schrijftaal van het Ptolemaeïsch Egypte aangezien. Schr. sluit zich hier volledig aan bij de zienswijze van Sethe wiens studie tot doel had te bewijzen dat het Demotisch als de *geschreven* taal van het Ptolemaeïsch tijdperk de rechtstreeksche voortzetting is van het Nieuw-Egyptisch; het Koptisch is integendeel de gesproken taal van deze periode geweest en moet dus niet een dochtertaal maar veeleer een zustertaal van het Demotisch worden genoemd. Sethe heeft verder aangetoond dat W. Spiegelberg's *Demotische Grammatik* (1925) volledig het plan van de Koptische grammatica volgt. Deze verkeerde systematiek heeft een valsche voorstelling gegeven van de verhouding tusschen Demotisch en Koptisch en de veel grooter overeenkomst verdoezeld die tusschen Nieuw-Egyptisch en Demotisch bestaat. Schr. weerlegt vervolgens drie tegenargumenten. 1. De z.g.n. „abnormaal-hiëratische" teksten, die aan het begin van de Saïtische periode ongeveer gelijktijdig met de oudste Demotische teksten verschijnen bewijzen niets tegen Sethe's theorie. Volgens Griffith's opvatting behooren de „abnormaal-hiëratische" en de Demotische teksten niet tot twee, maar tot éénzelfde linguistische traditie dewelke zich in ieder der beide groepen in een verschillend stadium van haar ontwikkeling bevindt; 2. het gebruik van het Nieuw-Egyptisch in teksten dateerend uit lateren tijd dan het Nieuwe Rijk staat in tegenspraak met Sethe's opvatting. Indien het Demotisch inderdaad de directe voortzetting was van het Nieuw-Egyptisch konden de Egyptenaren er geen behoefte aan voelen dit in later tijden nog weer te schrijven. Deze teksten zijn de „Wijsheid van Amenemope", bewaard in een hs. uit de XXVIe Dynastie; de teksten behandeld door H. Junker in zijn *Sprachliche Verschiedenheiten in den Inschriften von Dendera* (Berlijn, 1905); een kleine tekst uit de mythe van Horus op een tempelwand te Edfū (H. W. Fairman, *J. E. A.*, 21 (1935) 27) en de targoem die de Middel-Egyptische teksten tot vervloeking van Seth (ed. S. Schott, *Urk. äg. Alt.*, VI. Abt., Lpz. 1929 en 1939) vergezelt. Stricker meent dat de „Wijsheid van Amenemope", naar het taaleigen te deelen, niet jonger kan zijn dan de XXIIIe Dynastie; de overige teksten integendeel kunnen even goed voor het Demotisch als voor het Nieuw-Egyptisch opgeëischt worden zoodat men het bestaan van een archaïstisch gebruik van het Nieuw-Egyptisch in twijfel kan trekken. 3. De belangrijke verschillen tusschen het Nieuw-Egyptisch en het Demotisch, hier in 15 punten opgesomd, vinden volgens Schr. een afdoende verklaring in het aanzienlijke tijdsverschil.

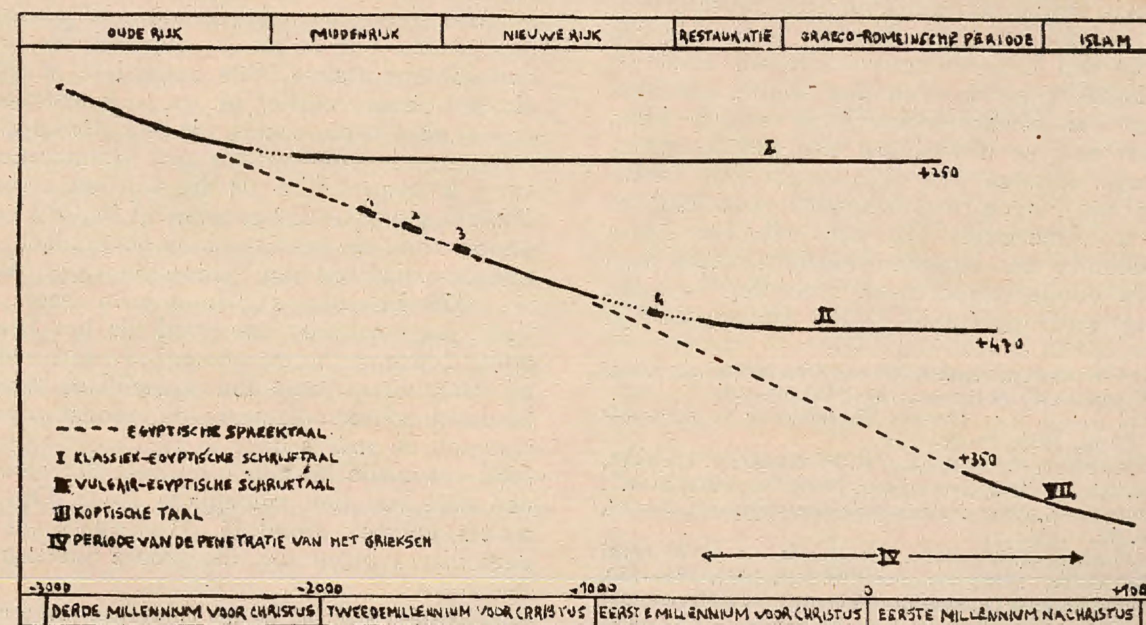
Wat het Koptisch betreft legt Stricker vooral den nadruk op de verschillen tusschen deze taal en het Demotisch en verwijst naar de lijst in Sethe's *Verhältnis*, bl. 201—299.

In zijn besluit laat Schr. opmerken dat zijn opvatting de synchronische indeeling in een *ἱερὰ γλῶσσα* en een *κοινὴ διάλεκτος*, ons door Manetho overgeleverd, eerbiedigt en stelt, na op de gebreken van de gebruikelijke nomenclatuur gewezen te hebben, de volgende indeeling in tien perioden voor: 1a. Oude-rijksklassiek (thans O.E.), [b. Ouderijksvulgair: voorloopig hypothetisch]; 2a. Middenrijksklassiek (thans M.E.), b. Middenrijksvulgair (idem); 3a. Nieuwerijksklassiek (thans M.E.), b. Nieuwerijksvulgair (thans N.E.); 4a. Klassiek der Restauratieperiode (thans M.E.), b. Vulgair der Restauratieperiode (thans Dem.); 5a. Graeco-Romeinsch Klassiek (thans M.E.), b. Graeco-Romeinsch Vulgair (thans Dem.). Hierop volgt dan nog het Koptisch.

Wij hebben er aan gehouden den gedachtengang en de argumenten van Schr. uitvoerig weer te geven opdat deze zoo interessante en zoo goed gefundeerde nieuwe indeeling ten spoedigste door de Egyptologen moge gekend en aangenomen worden. Steunend op een diepgaande vergelijking van de verschillende taalphasen legt dit proefschrift de basis voor het verder onderzoek dat eens tot een historische Egyptische grammatica moet leiden. Onder dit opzicht kan men het betreuren dat Schr. zich vergenoegt met een verwijzing naar Sethe voor wat de punten van verschil tusschen Demotisch en Koptisch betreft. De opname van deze lijst zou den lezer heelemaal onafhankelijk hebben gemaakt van Sethe's studie en het proefschrift beter afgerond hebben. Tegenover Sethe's graphiek met haar viervoudige breuk in de literaire traditie, waarbij telkens opnieuw naar de gesproken taal teruggegrepen wordt, stelt Stricker een veel soepeler schema dat beter strookt met wat de taalwetenschap ons leert nopens de taalontwikkeling in het algemeen. Toch gaat Schr. m.i. ook weer te ver wanneer hij geen enkel contactpunt tusschen spreek- en schrijftaal voorziet. Hij bekent zelf dat het bestaan van een verschillende spreektaal naast de schrijftaal van het Oude-Rijk „voorloopig" nog louter hypothetisch blijft. Indien het waar is dat nog heden geen onbeschaafde en ongeletterde negerstam voor zijn ongeschreven mystieke (d.i. magische en religieuze) literatuur niet over een bijzondere ceremonieele, dus archaïseerende, taal beschikt (bl. 37), dan is daarmede nog niet gezegd dat deze, behalve archaïseerende woorden en uitdrukkingen, een eigen grammatische structuur bezit. Daar Schr., volkomen terecht, de grammatica en niet den woordenschat ten grondslag legt aan zijn taalindeeling mag op grond van deze overweging niet ondersteld worden dat naast de schrijftaal der Pyramideteksten van meetaf een verschillende spreektaal bestond. Ook de orthographische correctie *ʿ.t-śb3* van den vorm *ʿn-śb3* in een Nieuw-Egyptischen tekst bewijst heelemaal niet dat „zelfs reeds aan het begin van het Nieuwe Rijk het geschreven Nieuw-Egyptisch door andere regels werd beheerscht als het gesprokene" (bl. 37). Daarenboven is ons niets bekend aangaande het bestaan van een spreektaal verschillend van de Koptische schrijftaal.

Om deze redenen zou ik liefst in het schema op bl. 36 de stippellijn I laten wegvallen en deze graphiek door de volgende vervangen. Wij voegen hier duidelijkheidshalve aan toe dat 1. de Papyri van Illāhūn voorstelt, 2. de P. Westcar, 3. de niet-literaire Papyri uit de XVIIIe Dynastie en 4. de „Wijsheid van Amenemope".

Leuven, 12 Januari 1946 JOZEF VERGOTE

N. DE GARIS DAVIES, *The Tomb of the Vizier Ramose. Based on preliminary work by the late* T. E. PEET and illustrated with the help of H. BURTON, Nina M. DAVIES, W. B. EMERY and G. S. MILEHAM. Printed at the charges of Lady Mond and published by the Egypt Exploration Society, London, 1941 (4to, X en 48 blz., LVI platen) = Mond Excavations at Thebes, I.

Van weinig graven werd, vooral na hetgeen uit studies en mededeelingen van F. W. von Bissing[1]) en Marcelle Baud[2]) reeds bekend was geworden, een volledige en het onderwerp waardige publicatie met meer belangstelling verbeid dan van het graf van Ramose, door sommigen als het fraaiste van de Thebaansche necropool beschouwd. Eigenlijk geldt deze belangstelling alleen maar drie van de vier zijwanden van de voorste zuilenzaal en wel speciaal de versiering hiervan. Stellig stempelt deze versiering het graf tot een der fraaiste, al is ze onaf gebleven en kwam het geheel ook nimmer aan zijn eigenlijke bestemming toe. Ja, het is zelfs zeer de vraag of, indien het wel gereed ware gekomen en de beoogde beschildering van de reliëfs en hiëroglyphen overal was aangebracht, de kunstwaarde van het werk door ons zoo hoog zou worden aangeslagen als thans het geval is.

Hoe dit alles ook zij, juist in hun ongekleeden staat getuigen deze reliëfs, ondanks hun latere geschondenheid van hun hoogen adel. En zelfs de sinds enkele jaren herhaaldelijk gereproduceerde, vluchtig geschetste voorontwerpen van een aantal hoogwaardigheidsbekleeders en buitenlandsche gezanten op de linker zijde van den westelijken muur[3]) waren voor velen weinig minder dan een openbaring van de praestatie, waartoe Egyptische kunstenaars — scheren we niet ten onrechte hen allen over één kam wanneer we, nog in onzen tijd, hen vereenzelvigen met handwerkslieden, beambten, schrijvers? — veertien eeuwen vóór het begin onzer jaartelling in staat waren.

De eigenaar van het graf, Ramose, bekleedde een functie — die van vizier en gouverneur van Thebe — welke onmiddellijk bij die van den koning aansloot. Dit verklaart niet slechts de kwaliteit van het werk, het verklaart ook de afmetingen van het oorspronkelijk ontwerp. Ramose was de opvolger van Amenhotep, zoon van Hapoe, den bekenden gunsteling en architect van Amenophis III, aan wien in latere eeuwen goddelijke eer bewezen werd en wiens ontzagwekkende doodentempel kort vóór den tweeden wereldoorlog werd opgegraven.[4]) Hij aanvaardde zijn ambt in een tijd die in zijn uiterste gespannenheid over z'n hoogtepunt heen was; het gistte in alle lagen van de Egyptische samenleving en met de troonsbestijging van den jongen Amenophis IV werd een snelvoortvretende ontbinding in staat en maatschappij naar buiten zichtbaar, die Egypte op het einde van de groote XVIIIe dynastie heelemaal aan den rand van den ondergang bracht.

Ons graf, met welks bouw begonnen werd onder een van de laatste, zoo niet het laatste regeeringsjaar van Amenophis III houdt, als in een momentopname, dit tijdstip vast. Wat van de versiering gereed kwam werd niet verder afgewerkt toen, in het 3de of 4de jaar van zijn regeering, Amenophis IV naar el-Amarna ging. In de gloednieuwe versieringen werden de namen van Amon uitgekrabd om eenige jaren later, toen de oude staatsgod in eere was hersteld, op grove wijze weer te worden bijgewerkt. Toen echter werden den namen en afbeeldingen van Amenophis IV en zijn Koningin uitgedelgd en onherkenbaar verminkt. Ook de naamringen van Aton werden onleesbaar gemaakt. Ramose's beeltenis daarentegen bleef gespaard, hetgeen misschien voor den man pleit. Verder schijnt het gaf toen nog intact en ook toegankelijk geweest te zijn. Niet zoo heel veel later evenwel moeten gedeelten van het dak zijn ingestort, waaraan, naar Davies gelooft, het voortreffelijk bewaard-gebleven zijn van de reliëfs te danken is.

Toen het graf in 1904 gezuiverd werd, vond men dwars door de groote zuilenzaal twee soliede muren gebouwd, die, nog op volle hoogte, de in- en uitgangen verbonden en op den vloer bleken te rusten. Deze muren dateeren uit een tijd, waarin de zaal reeds grootendeels in puin lag en hebben gediend om het afrollen van dit puin naar den middendoorgang tegen te gaan. Ze vormden een uitstekenden en met geringe kosten verkregen toegang tot het volgende, als grafkapel ingerichte vertrek. Wanneer een en ander precies heeft plaats gehad is niet met zekerheid te zeggen. De nieuwe gebruiker van het graf heeft nergens zijn naam achtergelaten. Waarschijnlijk werd door dezen ook de muur gebouwd, die een deel van den voorhof afsloot. Van een drietal kleinere graven, die van dezen voorhof uit toegankelijk waren, dateert er één zeer vermoedelijk uit den Ramessidentijd.

De geschiedenis van het graf in moderne tijden verloopt al even grillig als die van het ontstaan ervan. Ofschoon o.a. G. Ebers het al in 1872 moet hebben gezien komt de verdienste er de aandacht op te hebben gevestigd toe aan Villiers Stuart, die in Februari 1879 Echnaton's Stralen-aton heeft opgemerkt. Toch lag toen nog zoo goed als het heele complex onder immense hoopen steen en zand bedolven. Hier en daar, vooral aan den westelijken muur, heeft V. Stuart echter ook gegraven, zoodat reeds toen heel wat van de reliëfs daar te zien moet zijn geweest. In 1882 vervolgde hij zijn werk met het blootleggen van een deel van den zuidelijken muur. Op A. Bouriant's verzoek stond G. Maspero in 1884/5 verdere uitgravingen toe, die groote stukken van laatstgenoemden muur aan het licht brachten. Maar al dit haastig gedane werk werd door het naar beneden rollende puin weer spoedig te niet gedaan. Daarna heeft omstreeks 1900 Davies zelf het graf gezien. De hoofden van de ambassadeurs aan den westelijken wand waren toen nog juist zichtbaar aan den voet van een hoogen puinberg. In 1904 maakte de toenmalige inspecteur van den Service des Antiquités, A. E. Weigall, na verkrijging van subsidies van Sir Robert Mond en van het *Metropolitan Museum* te New York, een doorgang schoon langs de drie muren van den zuidelijken vleugel van de zaal, dien hij later gedeeltelijk overdekte.

Eerst in den winter van 1924 begon Robert Mond met een systematische ontruiming van het graf na, met het oog op de berging van de groote massa's puin afkomstig zoowel van binnen als van buiten het graf, in wijden omtrek tevoren alles doorzocht te hebben. De leiding van het werk berustte bij W. Emery, daarbij gedurende één seizoen geholpen door A. R. Callender. Na drie jaar hard ploeteren waren de toegang, de voorhof, en de groote zuilenzaal geheel vrij gemaakt. De voorgevel werd heropgebouwd en een groep van 12 zuilen, die de origineele in hoofdlijnen en proporties zoo goed mogelijk nabootsten, op de bases en stompen van de oude zuilen opgericht. Ook de dieper liggende, onafgewerkte en nimmer gebruikte ruime grafkamer werd toen geledigd. Fragmenten van de versiering, met zorg opgelezen, werden te juister plaats aan de wanden bevestigd.

In 1927/8 droeg de Service aan zijn expert-ingenieur Emile Baraise op, over de gerestaureerde muren en zuilen een plat dak te bouwen met veel glas. Het was een, overigens niet onverdienstelijk, anachronisme, want op deze wijze kon voortaan alles bij volle daglicht bestudeerd worden. Het werk had een campagne van vele jaren geëischt en vele duizenden ponden verslonden, maar het resultaat was dat het graf nu licht toegankelijk was gemaakt en de kunstwerken erin genietbaar geworden waren voor duizenden, die anders slechts een zeer onvolkomen idee zouden hebben kunnen krijgen van een van de verrukkelijkste monumenten, ons door de gouden eeuw van Egypte nagelaten.

In zijn vorm zoowel als in het rijke gebruik van kolommen wijkt dit graf, evenals dat van Soerer (No. 48, iets ouder) belangrijk af van het tot dan toe gebruikelijke type. De beide achter elkander gelegen zuilenhallen (waarvan de wanden bij gebrek aan stof blanco zijn gelaten!) kunnen niet verklaard worden uit de ontwikkeling van een religieus motief en moeten wel teruggaan op de in de laatste decennia buitengewoon weelderig geworden woonhuis-accomodatie, meent Davies. Ramose schijnt zich daarbij het hoofd niet te hebben gebroken over de vraag, wat hij allemaal vereeuwigen zou op een aldus gewonnen muuroppervlakte van plusminus 450 vierkante meter. Het inspireerende voorbeeld van sommige vroegere viziers schijnt hem niet bekend te zijn geweest. Hij kon zoodoende slechts één wand volledig versieren en dat nog alleen met gebruikmaking van groote figuren en veel herhalingen. Een en ander is gedaan met den zwier en het raffinement, die typeerend zijn voor het einde van een groot tijdperk. Opmerkelijk blijft hierbij dat dit viziersgraf ons niets mededeelt omtrent Ramose's positie als bewaker van de gerechtigheid en ijveraar voor administratieve efficientie en zich alleen met diens sociale positie schijnt bezig te houden.

De steenhouwers, wier opdracht zal hebben geluid een hooge hal van groote dimensies af te leveren, moesten tot ver in den berg doordringen om een laag van voldoend fijnen kalksteen te bereiken, maar bezweken, als gewoonlijk, voor de verleiding er mee op te houden, alvorens zij diep genoeg waren gegaan om aan het dak de noodige stevigheid te kunnen verzekeren. De zuilen, die uit de levende rots bleven staan, zouden door de zware hamerslagen verzwakt, spoedig gaan scheuren, de blootgelegde liggers door de hitte worden aangetast en ik twijfel er niet aan, zegt Davies, of niettegenstaande de dikte, die men wijselijk aan den buitenmuur heeft gegeven, moeten reeds lang geleden deelen van het dak zijn ingestort. Onder de Ramessieden is tengevolge van de massale uitgestrektheid van de in de buurt uitgeholde grafkamers een deel van de dieper liggende rotslaag, ten opzichte van de hooger liggende meer dan een duim naar het zuiden verschoven.

De aanleg omvatte achtereenvolgens een grooten voorhof, onregelmatig van constructie in verband met de aanwezigheid ter plaatse van een paar oudere graven en bereikbaar langs een 25 treden tellenden trap met in het midden een gladde helling voor het doen zakken van den sarcophaag. Van de façade zijn aan weerszijden van den ingang nog deelen te zien, doch bij den ingang zelf is zij verdwenen. Ze zal een deuromlijsting hebben gehad met aan de bovenzijde een horizontale afsluiting, misschien versierd met één of meer rijen aardewerk-kegels. Aansluitend aan den voorhof ligt de groote zuilenzaal met niet minder dan 32 papyruszuilen met gebundelde kapiteelen. Over den vorm van de schachten dezer zuilen heerscht verschil van meening. Zeer waarschijnlijk waren zij rond. Dan volgde een tweede, kleinere zaal waarvan het dak gedragen werd door acht zuilen, die, van geringere doorsnede, over de geheele lengte gebundeld waren. Ze toonen overeenkomst met de zuilen in het graf van Eje in El-Amarna. Een daarachter gelegen derde en laatste vertrek bleek nog niet volledig uitgehakt.

Wat de versiering van de wanden betreft: alleen de groote zuilenzaal heeft versierde wanden en wel drie, t.w. aan de oost-, zuid- en west-zijden. De noordelijke (rechter) zijwand is blank gelaten. Het geheel werd grootendeels in gewoon (verheven) reliëf ontworpen. Alleen bij kleinere partijen, waar het verheven reliëf niet volledig tot zijn recht zou komen vindt men ingesneden teksten en verzonken beelden. Stellig heeft het in de bedoeling gelegen alle voorstellingen te beschilderen en alleen door het feit dat het geheel niet is kunnen worden afgewerkt bleef het fijne beeldhouwwerk bewaard voor deze beschildering, die voor het effect ervan niets minder dan doodelijk zou zijn geweest. Het is duidelijk, dat de

---

1) Fr. W. von Bissing, *Denkmäler zur Geschichte der Kunst Amenophis IV* (SKBAW) München, 1914. Taf. II—VI.

2) Marcelle Baud, *Les Dessins ébauchés de la nécropole Thébaine*, Le Caire, 1935. Pls X—XIV.

3) Vgl. o.a. Marcelle Baud, t.a.p. pl. XI verder: J. Capart, *L'Art égyptien*, III *Les Arts Graphiques*, Bruxelles, 1942, pl. 541. Dez, *Documents pour servir à l'Etude de l'art Égyptien*, Tome I, Paris 1927, pl. 72.

4) C. Robichon et A. Varille, *Le temple du scribe royal Amenhotep*, Le Caire, 1936; zie ook CdÉ XII, 1937, 174—180. Of en in hoeverre Ramose (zoowel als ook diens vrouw Merjetptah) aan dezen Amenhotep geparenteerd kan zijn geweest, kan Davies ons niet met eenige zekerheid zeggen. Uitgaande van allerlei mogelijkheden komt hij tot het ontwerpen van een soort familiestamboon, die niet heel onaannemelijk schijnt (blz. 3).

Egyptische graf-kunstenaar gebonden was door het idee dat reliëf + kleur aan de beoogde realiteit het meest nabij kwam en dat hij geen vrijheid had zijn werk aan de eischen van de verlichting aan te passen. De geesten van de overledenen, niet de levenden, waren zijn werkelijke patroons. De ongelijke staat van de decoratie in dit graf wordt verklaard door de gebeurtenissen die tusschenbeide kwamen. De op het laatste oogenblik aangebrachte begrafenis-scène werd begonnen in de hoop, dat ze nog geheel in reliëf zou kunnen worden uitgevoerd, maar nadat ongeveer een vierde deel ervan gebeeldhouwd was, moest het resteerende in gewone beschildering worden gedaan, hetgeen nog juist zonder al te groote overhaasting geschieden kon. Om nu beide wijzen met elkander in overeenstemming te brengen werden ook de eerstbegonnen reliëfs beschilderd. (De *hkrw*-fries aan de bovenzijde liet men in schetsvorm staan).

Het werk was begonnen met het uitgraven van den middendoorgang over zijn geheele lengte en hoogte en zelfs werd reeds aan de versieringen gewerkt, toen steenhouwers en metselaars nog bezig waren de zaal in haar volle breedte naar beide richtingen uit te werken. In dit graf praesteerden de beeldhouwers het, zich den langen tijd dien de vormgeving van de vele zuilen vereischte ten nutte makend, de reliëfs over den geheelen voorwand af te werken vóórdat zelfs nog het gedeelte van den achterwand, dat aan weerszijden onmiddellijk bij de as aansloot, beschikbaar kwam voor de teekenaars. De installeeringsscene hier vertoont sporen van haastig werken, alsof de tijden reeds dreigden. En zoo gauw de aansluitende (zuidelijke) zijwand gereed was, werd daar met het werk aan de boven vermelde begrafenisscene begonnen.

Met voorbijgaan van een aantal détails werd in het bovenstaande de hoofdinhoud verwerkt van het eerste hoofdstuk van het hierboven aangekondigde werk van Davies, het laatste uit een lange reeks van publicaties, bijna zonder uitzondering alle van den allereersten rang, waarvan hij zelf het verschijnen nog mocht beleven. Verreweg het belangrijkste deel van het boek vormen in hoofdstuk II de gedetailleerde beschrijvingen van de voorstellingen en de teksten in het graf, die behalve in lijncliché naar voortreffelijke teekeningen, goeddeels ook in schitterende lichtdrukken, 'n enkele hiervan in kleuren, gereproduceerd werden. De beschrijvingen zijn bij een sober, soms karig, woordgebruik snedig en ter zake, de vertalingen van de teksten bondig en verantwoord. Waar noodig maakte de auteur gebruik van oudere, inmiddels in originalibus verloren gegane gegevens, o.a. ontleend aan Villiers Stuart's publicaties.

Ofschoon Davies' uiteenzettingen op zich zelf over het algemeen weinig reden geven tot op- of aanmerkingen wil ik niettemin een paar grepen doen uit zijn beschrijvingen van de aan den westelijken wand zich bevindende voorstellingen. Het betreft vooral de beide hoofdgroepen, links en rechts van den doorgang (blz. 27—35, pl. XXIX—XXXVIII en L—LIV). Men ziet hier het koninklijk paar afgebeeld, eerst in den z.g. „ouden stijl" en daarna, vlak er tegenover, in den 'nieuwen', door ons *Amarna-stijl* genoemd. Nemen we eerst de voorstelling links. Deze is, om met Davies te spreken, geheel in de traditie van de Thebaansche graven gehouden. De koning ontvangt den eigenaar van het graf om als het ware een soort wapenschouwing te houden over diens officieele daden en zoo mogelijk hem te beloonen voor zijn ijver. In dit onderaardsche bouwwerk, dat, zooals werd opgemerkt, nog onder de regeering van Amenophis III begonnen werd, zouden we dezen, dan wel zijn opvolger kunnen verwachten. Wat er rest van de naamringen en de begeleidende inscripties laat er nauwelijks twijfel over bestaan, dat we met Amenophis IV, den jongen koning, te doen hebben! Merkwaardigerwijze blijft de voorstelling geheel in den stijl van den vader, met wien ook het gezicht gelijkenis vertoont.[5]) Niets in de teekening verraadt de minste voorafschaduwing van de geweldige veranderingen, die onmiddellijk op til waren.

De monarch (gezeten in een half-open uitbouw van het paleis) is vergezeld van de godin *Maʿat*. De zonneschijf, voor 's konings helm zwevend en door middel van de afhangende cobra het levensteeken bij zijn neusgaten houdend, moet als een voorlooper worden gezien van de veel-handige zonneschijf uit den Aton-cultus. De valk, die door zijn toepassing als versieringsmotief aan de rugleuning van den troon, den koning als met zijn beschermende vleugels pleegt te omhullen, is hier vervangen door den gier Nechbet. Tegen den voet van den troon de negen boogvolken.

Links van deze voorstelling werd de beschikbare wandruimte slechts gedeeltelijk benut. Wat er te zien is heeft echter allemaal betrekking op de koninklijke wapenschouwing of parade (blz. 28—32, pl. XXX—XXXI en L). We zien Ramose viermaal uitgebeeld, waarschijnlijk eenmaal voor iedere functie, die hij vervulde; telkens draagt hij een ander symbool.

Deze viziers-figuren zijn van bijzonder belang in verband met den onafgewerkten staat waarin ze gebleven zijn. Met z'n vieren laten ze ons op de meest duidelijke wijze de procedure zien, die door den beeldhouwer van het begin tot het einde van zijn taak gevolgd werd. Stellen we ons, links, den nog witten muur voor. Dan komt een (naar rechts schrijdende) figuur, getrokken in zwarten inkt op een net van roode vierkanten (8.25 cm hoog en breed). De

[5]) Met betrekking tot de gelijkenis van het gezicht brengt Davies, blz. 27 noot 3, verschillende nieuwe gegevens o.a. betreffend de hoedanigheid van het voorbereidende stucadoorswerk aan den wand, dat op sommige plaatsen verbazend slordig is gedaan. Oneffenheden in de rots worden met zoo weinig zorg behandeld, dat de opvulling ervan met een soort van grof en grauwuitziend pleister zich uitstrekt tot voorbij de op te vullen openingen en zelfs boven de oppervlakte uitsteekt. "The irregularities in the rock were filled so carelessly with coarse grey plaster that the patch protruded and spread byond the hole. There are several such places on the face and figure of the king, and the profile can never have been very sharply defined. It ever seems as if some one, perhaps a native, had gone over it with a blunt instrument, but any alteration of it to fill the profile of Akhenaten seems quite impossible, as well as unevidenced. There is, then, every reason to believe that the figure was drawn to represent Amenophis IV and is still practically unaltered, if somewhat more unsightly".

beeldhouwer werkte van rechts naar links en van onder naar boven en heeft de lijnen van den meest naar voren geplaatsten voet van de figuur zoo juist uitgesneden. Ook heeft hij de aangrenzende muuroppervlakte rechts tot aan den staf en naar boven tot aan de opgeheven hand, die dezen vasthoudt, reeds weggenomen. De omtrekken zijn verticaal en scherp ingesneden en vallen een weinig buiten de door den teekenaar getrokken lijnen, zoodat deze, evenals het roode netwerk, thans nog te zien blijven. Het bovendeel van de aan de zooeven beschrevene voorafgaande figuur, boven de benedenlijn van den uitgestrekten arm, werd eveneens eerst in inkt geteekend. Beneden deze lijn echter staat de figuur reeds tegen den achtergrond opgeheven, weliswaar nog slechts door harde, scherpe lijnen omringd, waarvan sommige zich echter reeds in een verder stadium bevinden, doordat men de scherpe hoeken ervan wat weggenomen heeft. Bij de weergave van een bloemruiker werd een fout gemaakt. Een stuk ervan werd abusievelijk weggesneden. Het ontbrekende deel is ruwweg met inkt overgeteekend, maar er is geen spoor van te zien, dat het ooit weer met gips werd bijgewerkt. De binnendeelen van deze figuur worden door ingesneden lijnen aangeduid.

De derde en vierde viziers-figuren (van links) zijn geheel compleet, behalve één détail van de derde figuur. Deze draagt een voorwerp, waarvoor de inktteekening, hetzij nooit aangebracht, hetzij later weer uitgewischt werd. Bij deze figuren werden de scherpe kanten van de omtreklijnen geheel afgerond; de oppervlakte in de nabijheid van de binnentrekken wijkt iets terug, als om dezen een zeker reliëf te geven. De jukbeenderen, de oogholten, enkele uitsteeksels en andere kleine trekken zijn geboetseerd en rondom bijgepolijst. Vorm en uitvoering zijn feilloos. Des te vreemder doet ons de groote slordigheid aan, waarmee de eerste toebereiding van den wand plaats vond.[6])

In het contrast tusschen dit gedeelte van den wand en den aan de andere zijde van de deur gelegen vleugel hebben we een korte samenvatting van de meest pakkende episode uit de Egyptische geschiedenis, toen de schijnbaar onveranderlijke continuïteit van de Egyptische traditie doorbroken werd met een snelheid, die een volkomen revolutionnair karakter draagt. Drie of vier jaren schijnen voldoende te zijn geweest om het aanschijn te geven aan iets waarvoor men minstens een eeuw van voorbereiding zou hebben noodig geacht. De bekeering van Ramose is bijna even verrassend als die van Saul in Paul, ofschoon hij zoo gelukkig was een naam te hebben die, anders dan die van den koning, geen wijziging noodig maakte. De tijd voor de revolutie was te kort geweest om haar tot een echt fanatisme te doen uitgroeien. Ramose was loyaal genoeg jegens het oude om datgene, wat hij had opgeteekend essentieel onveranderd te laten. Maar hij was ook loyaal jegens het nieuwe, en alvorens het graf te verlaten plaatste hij aan den nog blanken wand de nieuwe versie van het oude verhaal.

traditioneelen geest ontworpen schets, moesten een De teekenaars, nog niet gereed met hun eerste in den andere maken in een geheel nieuwen trant. Halverwege in een stereotype viziersfiguur gekomen wierpen de beeldhouwers hun beitels weg om te gaan werken in een voor hen volkomen ongewone wijze. Wat de artisten schiepen waren nieuwe typen, die op eenmaal de modellen werden voor hun tijd, ofschoon noch de koning noch de vizier, zelfs indien zij in realisme zouden hebben gewonnen, herkenbaar moeten zijn geweest voor menschen, die nog van den geest der traditioneele voorstellingen doortrokken waren. Daarbij waren de tijden zoo gehaast dat, vóórdat teekenaars en beeldhouwers hun eerste compositie ook maar voor de helft konden afmaken, zij weer voortgejaagd werden naar nieuwe tooneelen van activiteit, losgeslagen van alle geestelijke en sociale ankers....

Wij staan hier voor het ons uit el-Amarna zoo welbekende „audiëntie-venster". Het gebouw, door Davies gedeeltelijk gereproduceerd op pl. XXXIII en pl. LIII kan misschien het best worden gehouden voor een uitbouw van den voorgevel van het paleis (van Malkata?) met van voren een door een omlijsting omgeven opening. De bovendrempel hiervan, met zijn fries van uraei, moet waarschijnlijk doorloopend worden gedacht, doch zal op de teekening onderbroken zijn om een afsnijden van de zonnestralen te vermijden. Van voren wordt deze uitbouw afgesloten door een van een kussen voorzienen dwergmuur, waarboven een vensterachtige opening blijft. Vóór den uitbouw staan vier zuilen van een portiek. Zij dragen een zonnescherm, dat venster en portiek overschaduwt. Aan de naamringen van Aton „in Gem-pa-Atón in den tempel van Aton" is een koninklijke heilwensch toegevoegd: „Moge Aton leven, rijk in feestperioden, Heer van hemel en aarde".

De gezichten van het koninklijke paar zijn door het wegbeitelen zoo goed als uitgewischt, maar de profielen ervan kunnen worden vastgesteld. Beide zijn geheel in den stijl van Amarna, ofschoon in een niet overdreven graad. Alleen Nefertiti heeft, zulks in tegenstelling tot de latere voorstellingen, een kin gekregen, die nog meer afzakt dan die van den koning. Zij draagt een mantel met wijde mouwen, die in lange plooien naar beneden valt. Het was de dracht van de dames van dien tijd, maar ze was voor dezen in officiëele afbeeldingen niet getolereerd. Nefertiti draagt verder een korte pruik, gladafgewerkt, behalve dan de vijf rijen kleine ringetjes rond het gezicht. Een van haar hofdames draagt een soortgelijke pruik. Ook de Koning heeft den mantel aangenomen. Hij heeft den langen, gewelfden nek, die zoo karakteristiek is voor Echnaton en staat in de „aanspreekhouding". In den begeleidenden tekst vindt men zijn toespraak tot Ramose opgeteekend.

Deze laatste, geheel in de voor Amarna kenmerkende stijl en houding, staat voor den koning-in-het venster met neerhangende armen; ook zijn antwoord wordt ons meegedeeld. Na de bevelen van zijn vorst te hebben ontvangen, keert Ramose zich om en brengt ze over aan andere hoogwaardigheidsbekleeders en aan de vreemde ambassadeurs, die verderop staan, hun aangezichten naar het paleis gewend.

[6]) Vgl. noot 5. De oneffenheden kunnen geen latere toevoeging zijn; de inktlijnen van de teekening zijn erover heen getrokken (blz. 30).

Vooraan ziet men twee mannen, waarschijnlijk hooge officiëele personen, vervolgens komen negen andere Egyptenaren.

Deze schets met de buitenlandsche ambassadeurs of gezanten is terecht beroemd geworden; ze is wellicht het fraaist bestaande voorbeeld van Egyptische teekenkunst [7]). In deze op $^2/_3$ van de ware grootte aangehouden figuren is nauwelijks één correctie aan te wijzen. Hier en daar is nog de roode inkt te zien, afkomstig van een voorafgaande schets, maar bijna overal gaat deze schuil onder de uiteindelijke zwarte lijn. De gewone methode, een figuur op te bouwen met behulp van een net van vierkanten, voldeed voor deze diepgebogen gestalten niet meer. Horizontale lijnen, de hoogte van de schouders aangevend, alsmede de verbinding van den romp met de beenen, vormden het eenige hulpmiddel. De groep, formeel gerangschikt in rijen van vier, drie en één, toont ons vier negroïde Nubiers met sterke voorhoofdsbeenderen, stompe neuzen en vooruitstekende lippen, twee Semieten met weelderigen haargroei en één met een kalen schedel, en ten slotte nog één Libyer.

Het gezichtstype van dezen laatste is bijzonder aantrekkelijk; zijn fijnere trekken onderscheiden hem duidelijk van de Hamietische en Semietische families. Men kan niet zeggen dat over het algemeen de teekenkunst van el Amarna afhankelijke volken als deze zooveel tactischer behandelde dan tevoren geschiedde, maar hier staan ze tenminste als vrije menschen en inderdaad geven hun rechte ruggen hun een grooter waardigheid dan de gekromde ruggegraten van de Egyptenaren het dezen doen.

Voorbij deze groepen ontvangt een andere figuur van Ramose, nog dieper gebogen dan de zooeven behandelde, een ruiker bloemen van den staf van een Aton-tempel, waarvan de omtrekken afsteken tegen het wit van den verder onbenutten muur. Men ziet de hooge pylonen met den lagen ingang er middenin. De deuren staan open en vanuit den hemel zendt de zon haar stralen naar beneden om te zegenen of om de offeranden in ontvangst te nemen, die daar gebracht zijn. De tusschen Ramose en de priesters gewisselde woorden staan niet opgeteekend.

Dit alles betreft de onderste helft van den muur, rechts van den koning en de koningin in het balconvenster. De bovenste helft van dit zelfde muurvlak laat ons de eerbewijzen zien, waarmee Ramose overladen wordt. De voorstelling levert een bijzonder knappe illustratie van de door den artist gevolgde filmachtige procedure. We zien den vizier zich op den bodem neerwerpen en een oogenblik daarna weer in hurkende houding zijn korte speech opzeggen of om in de Egyptische beschrijving te blijven: „eerbewijzen brengend" en „lofprijzend".

Op de beide andere voorstellingen meer links, die Ramose laten zien terwijl men hem omhangt met het eeregoud, resp. hoe hij zich aldus met goud omhangen den volke vertoont om ook van deze zijde nog een bloemenhulde te ontvangen, ga ik hier niet verder in, evenmin als op de begeleidende teksten.

Uit de boven gegeven vluchtige en slechts zeer partiëele samenvatting moge een ieder het uitzonderlijk belang voor de Egyptologie, van deze publicatie blijken. Zooals reeds uit den uitvoerigen titel valt af te leiden dankt zij haar ontstaan in haar tegenwoordigen vorm aan veler medewerking. Naast Davies moet zeker wijlen Sir Robert Mond als de geestelijke vader van het boek worden beschouwd, terwijl de onbekrompen bijdrage van Lady Mond een uitvoering mogelijk maakte, voor welke het adjectief vorstelijk — men bedenke dat het werk verschenen is op het einde van het tweede oorlogsjaar! — zeker niet overdreven mag worden genoemd. Misschien hadden de plattegronden en situatieteekeningen iets uitvoeriger kunnen zijn; ook een sleutelplan van den zuidelijken wand ware m.i. welkom geweest.

De grafische verzorging van het boek is superbe. De tekst werd gedrukt op de University Press te Oxford, de platen op de Chiswick Press te Londen.

Utrecht, November 1945 HENRI ASSELBERGHS

[7]) In een noot geeft Davies uiting aan zijn vrees, dat dit kunstwerk mettertijd gedoemd is te verdwijnen. "It is to be feared that this treasure is doomed to disappear in time. The wall is full of salt and, as this evaporates, it carries away the surface, so that already the lines, protected by the ink, stand out in slight relief. No treatment can avail, unless it be to cover the group with a sheet of glass hermetically sealed to the wall" (p. 34, note 1).

OUDE TESTAMENT EN JUDAICA

W. H. GISPEN, *De Levietische wet op de melaatschheid.* Rede gehouden bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleeraar in de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte en van buitengewoon hoogleeraar in de Faculteit der Godgeleerdheid aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op Vrijdag 28 September 1945. Kampen, J. H. Kok N.V., 1945 (8vo, 24 blz.).

Het onderwerp van deze inaugureele oratie is voor den vakman interessant genoeg. Of het dat ook geweest zal zijn voor het zeer heterogeen gezelschap dat plechtigheden als deze met zijn gewaardeerde tegenwoordigheid pleegt te vereeren, waag ik te betwijfelen. In ieder geval zou de vraag te overwegen zijn of het in het algemeen niet de voorkeur verdient voor plechtigheden van dezen aard een onderwerp te kiezen waarvan verwacht mag worden dat het de belangstelling van het meerendeel der aanwezigen gevangen houden zal. Dus niet iets dat zich met een stukje detail-studie bezig houdt, maar liever een onderwerp uit de Oud-Testamentische wetenschap in breederen stijl, waaraan ook de niet-vakman zijn vreugde kan beleven.

Maar nu ter zake. De orator gaat uit van de opvatting, dat we met de Levietische wet op de melaatschheid op het gebied der cultische wetgeving zijn en in het algemeen op dat der religie. Allereerst worden nu een drietal andere opvattingen, die eveneens aan het religieus karakter van deze wetgeving recht doen wedervaren, onder de loupe genomen en tenslotte als inadequaat afgewezen. Zoo b.v. de traditioneel Joodsche opvatting, die de melaatschheid ziet als een straf Gods op een bepaalde zonde, nl. op het spreken van lastertaal. Schoolvoorbeeld: Mirjam's melaatschheid wegens haar spreken tegen Mozes (Num. XII 10). Voorts de godsdiensthistorische opvatting, die met het begrip taboe opereert en in het geval van de Levietische wet op de melaatschheid in haar verschillende vormen beschouwd moet worden als een gevolg van de werking van demonische machten.

Verreweg de meeste aandacht besteedt de orator echter aan de opvatting van Dr K. P. C. S. Gramberg, geneesheer-directeur van het sanatorium voor leprozen Donorodjo (op Java) die geprobeerd heeft waar te maken dat de melaatschheid van den Bijbel een zuiver religieus begrip is. „Gramberg is van oordeel, dat volgens de Oud-Testamentische opvatting de melaatschheid een ziekte was, die door God den menschen werd opgelegd als een straf om tot boete en bekeering te brengen. Z.i. kan uit Lev. XIII en XIV worden opgemaakt, dat de melaatschheid van den Bijbel niet gelijk gesteld kan worden met de lepra, de ziekte van Hansen. Met de melaatschheid van den Bijbel is nooit bedoeld één bepaalde huidziekte weer te geven. Het was een zuiver religieus begrip, dat later, toen het besef, dat een overtreding tegen de wet een overtreding tegen God was, verloren was gegaan, verviel tot een anatomisch begrip, omdat er natuurlijk altijd witte uitslagen bleven optreden. Gramberg is van oordeel, dat lepra weinig besmettelijk is en dat isolatie een volkomen overbodige en veel te strenge maatregel is, die vooral aan de prophylaxe en het tijdig onder behandeling krijgen van begin-gevallen in den weg staat. Z.i. is het daarom onjuist צָרַעַת steeds maar weer met „melaatsch" te vertalen. Het gaat in de onderhavige wetgeving immers heelemaal niet over lepra. In hoeverre Gramberg gelijk heeft kan Gispen als niet-medicus uit den aard der zaak natuurlijk niet beoordeelen. Wanneer hij toch aan de vertaling „melaatsch" blijft vasthouden, doet hij dat op gezag van eenige medici, die Gramberg's opvatting getracht hebben te weerleggen. Het waarheidselement in Gramberg's uiteenzetting is m.i. in ieder geval dit, dat צָרַעַת in Lev. XIII en XIV ook slaat op allerlei huid-aandoeningen, die met lepra niets te maken hebben.

Tot zijn eigen meening over de zaak komende betoogt Gispen nu, dat men er van moet uitgaan, dat de melaatsche als levend dood gold. Dat kan afgeleid worden uit het voorschrift in Lev. XIII 45 waar staat, dat de kleederen van den melaatsche, aan wien de plaag zal zijn, gescheurd zullen zijn en zijn hoofdhaar zal los hangen en den baard zal hij bedekken en hij zal roepen: onrein, onrein!

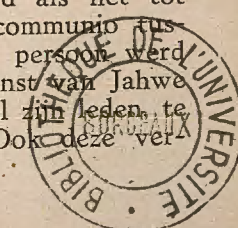
Het scheuren van de kleederen is teeken van rouw. De melaatsche moest over zichzelf treuren als over een levend doode. De melaatschheid was een ziekte, die afzichtelijk maakte en in haar vuilheid afbeeldde de vuilheid van de zonde en van den dood (blz. 10). Het komt dus hier op neer, dat Gispen aan de Joodsche opvatting een zekere uitbreiding geeft. Melaatschheid is geen straf op een bepaalde zonde, maar de belichaming der zonde en van den dood *tout court.*

Gispen betoogt nu vervolgens, dat de reinigingsritus tot uitdrukking moest brengen dat de zieke tot nieuw leven was opgestaan. Daarop wijst het materiaal, dat de priester voor de reinigingsceremoniën noodig heeft: twee levende, reine vogels, cederhout, karmozijn en hysop. Uit de bijvoeging חַיּוֹת bij שְׁתֵּי צִפֳּרִים (Lev. XIV 4) blijkt, volgens den orator, dat in het reinigingsmateriaal de beteekenis van het leven tegenover den dood werd geaccentueerd. Men kan deze opmerking echter nauwelijks ernstig nemen wanneer men in vs 5 leest dat de eene vogel boven een met water gevulden pot geslacht moet worden en de andere (vs 7), na een bepaalde behandeling te hebben ondergaan, door den priester in vrijheid moet worden gesteld. Voor het uitvoeren van deze voorschriften zou hij met doode vogels toch niet veel hebben kunnen beginnen!

Het moet trouwens aan twijfel onderhevig worden geacht of Gispen met deze interpretatie van den reinigingsritus in de roos geschoten heeft. Op zichzelf zou het gebruik van cederhout, dat duurzaam is, van hysop, dat reinigende kracht bezit en karmozijn, dat de kleur van bloed heeft aan Gispen's opvatting steun kunnen verleenen. Daarentegen zijn de gegevens in Lev. XIV, die door hem *niet* genoemd worden, voor zijn interpretatie niet bijzonder gunstig. Deze wijzen nl. juist veel meer in de richting van de exorcistische verklaring, die door hem met kracht wordt afgewezen. Ik noem het voorschrift dat de priester den tweeden vogel, na de reinigingsceremonie, over het veld moet laten wegvliegen. Dit impliceert de gedachte dat de vogel de melaatschheid met zich meevoert. Voorts herinner ik aan het voorschrift dat de genezene zijn hoofdhaar, baard, wenkbrauwen en al het overige haar moet afscheren (vs 9). Het haar is, evenals het bloed, het speeksel en de nagels de woning van den geest, die in het lichaam zijn intrek genomen heeft. In ons geval beteekent dus het afscheren van het haar dat daarmede aan den ziektedemon zijn verblijfplaats eens en voor goed ontnomen is. De booze geest is uitgedreven.

Hoe weinig Gispen's opvatting de zaak verklaart blijkt wel uit het merkwaardige feit dat precies dezelfde ceremonie met de vogels, cederhout, karmozijn en hysop ook bij het reinigen van een door „melaatschheid" aangetast huis gevolgd behoort te worden! Hier kan toch moeilijk volgehouden worden dat de reinigingsritus tot uitdrukking brengt dat het huis tot nieuw leven is opgestaan! Het gaat hier natuurlijk om een ontzondigingsritus. De ceremonie heeft tot doel elk eventueel kwaad gevolg van de ziekte te neutraliseeren.

De tweede reinigingsritus, ons in de Levietische wet op de melaatschheid bewaard gebleven (ik neem nl. aan dat we hier een anderen, geheel zelfstandigen ritus voor ons hebben, lettende op de afsluiting van den eersten in vs 9!) wordt door Gispen in navolging van Bertholet geïnterpreteerd als het tot stand brengen van een vernieuwde communio tusschen God en mensch. De te reinigen persoon werd weer als lid van het bondsvolk in dienst van Jahwe genomen en moest geheel en al, met al zijn leden, te Zijner beschikking staan (blz. 12). Ook deze ver-

klaring kan echter niet bevredigen. Een dergelijke ceremonie bij een bondssluiting, hetzij voor het eerst of bij vernieuwing (om in het geestelijk klimaat van den orator te blijven) wordt nergens in het O.T. immers vermeld. Ook hier kan alleen de exorcistische interpretatie de feiten verklaren (cf B. D. Eerdmans, Alttestamentl. Studien, III, Giessen, 1910, S 110 ff en IV, Giessen, 1912, S 70 ff).

Resumeerende geloof ik niet dat we, ondanks allen ijver, door Gispen aan de behandeling van deze materie ten koste gelegd, gedwongen worden onze gangbare interpretatie van de Levietische wet op de melaatschheid te herzien.

Weerselo, 10 Januari 1946 — H. A. BRONGERS

* * *

CHARLES—F. JEAN. *Grammaire Hébraïque élémentaire, suivie de Notions d'Araméen Biblique.* Letouzey et Ané, Paris 1943 (8vo, 174 blz); idem, deuxième édition 1945 (8 vo, 174 blz.).

Bij het schrijven van een Hebreeuwsche Grammatica kan men zich verschillende doelen voor oogen stellen: zuiver wetenschappelijk, bedoeld voor hen, die zoo diep mogelijk op het onderwerp wenschen in te gaan, een Grammatica als die van Bauer—Leander, daartegenover zuiver practisch, refereerend, met de bedoeling leerlingen in den kortst mogelijken tijd voldoende kennis van de taal bij te brengen, of wel een combinatie dezer beide methoden, waarbij men eenerzijds het oog gericht houdt op de practijk van het onderwijs, anderzijds tracht zooveel mogelijk inzicht te geven in de dieper liggende problemen, zoodat een gebruiker bij de latere bestudeering van wetenschappelijke werken zich niet geheel een vreemdeling voelt. Afgezien van jeugdige Joodsche leerlingen, worden degenen, die een Hebreeuwsche Grammatica noodig hebben, wel in de eerste plaats gevonden onder de a.s. Theologen, in minder grooten getale onder hen, die uit wetenschappelijke belangstelling met het Hebreeuwsch wenschen kennis te maken. Met het oog op deze leerlingen kan een zuiver refereerende Grammatica niet meer aan de eischen van den tijd voldoen. De taalwetenschap heeft, vooral in de laatste halve eeuw, zoo groote vorderingen gemaakt, dat het niet meer verantwoord is daarvan de (a.s.) Theologen niet in kennis te stellen. Deze dienen ook later in hun Grammatica, die ze in hun studententijd gebruikt hebben, voldoende gegevens te vinden, wanneer ze iets dieper op grammaticale vragen moeten ingaan. De verklaring van vele vormen, ook al moge die nog niet altijd ontwijfelbaar juist zijn, draagt bovendien veel bij tot het gemakkelijker bestudeeren van de taal. Voor de practijk komt er tenslotte nog een eisch bij, dat nl. een Hebreeuwsche elementaire Grammatica geschikt moet zijn voor zelfstudie, in verband met het vrij groote aantal studeerenden, die geen of weinig leiding bij hun studie kunnen verkrijgen (in ons land bijv. zeer vele gediplomeerden van het Staatsexamen).

Hoe deze verschillende doelstellingen gecombineerd moeten worden, is een moeilijk probleem voor een schrijver van een Grammatica, en niet gemakkelijk kan men in dit opzicht alle wenschen bevredigen.

In hoeverre voldoet nu aan deze verschillende eischen de *Grammaire Hébraïque élémentaire* van Charles—F. Jean? Dat er na den eersten druk van 1943 reeds weer in 1945 een tweede druk noodig bleek, bewijst wel, dat dit werk in Frankrijk aan een groote behoefte voldoet. De auteur wees er dan ook op in den eersten druk, dat in zijn land het zeer moeilijk was een dergelijke Grammatica te verwerven. Als we de doelstelling van den Schr. nagaan, dan zien we behalve reeds uit den titel, dat hij vooral een boek voor het onderwijs wil geven. Aanvankelijk wilde hij hierbij autodidacten uitsluiten. Maar in den tweeden druk heeft hij dit standpunt verlaten, en wil hij ook deze categorie van gebruikers tevreden stellen. Hij heeft daartoe eenige aanvullingen op den eersten druk gegeven. Maar ook als men deze doorziet, kan men toch nog lang niet beweren, dat nu inderdaad dit boek voor die categorie geschikt geworden is. In beide drukken gaat de Schr. zelfs zoo ver, dat hij bepaalde onderwerpen maar in het geheel niet behandelt, en die overlaat aan den leeraar. Typeerend is in dit opzicht § 57, waar „quelques verbes irréguliers" (waarvan er dan 6 met een etc. genoemd worden), zonder meer worden afgedaan met de noot: „Les explications pourront être fournies par le professeur, suivant l'opportunité pédagogique, soit dans un exposé théorique, soit sur des textes concrets"! Maar hoe moet de leerling, hoe vooral de autodidact hieruit opmaken, waarin het „onregelmatige" dezer werkwoorden bestaat? Nergens wordt hierover iets naders verteld.

Maar de Schr. geeft den leeraar nog meer te doen. Deze dient nl. den leerling vóór het gebruik eerst te laten corrigeeren het toch wel heel groote aantal drukfouten, die in deze Grammatica voorkomen, en waarvan er, jammer genoeg, in den tweeden druk slechts enkele zijn verbeterd. Het heeft geen zin hier een volledige lijst te geven van grootere en kleinere fouten, die men op het eerste gezicht kan noteeren — de lijst zou te lang worden —, voor een zelfstandig werkend leerling zijn ze in vele gevallen verwarrend. Voor een leerboek is bovendien het hier gebezigde lettertype der Hebreeuwsche woorden vrij klein, terwijl de geheele inrichting van het boek te weinig overzichtelijk is, doordat er niet voldoende gebruik gemaakt wordt van tabellen, korte overzichten enz.

Naast deze Grammatica bestaat geen afzonderlijk Oefenboek. Er wordt slechts totaal één pagina oefeningen gegeven! Verder moet ook hiervoor maar weer de leeraar zorgen „au tableau noir ou d'autre manière"! Dat is echter voor dien leeraar maar gedeeltelijk mogelijk, want waar haalt hij, als hij geen andere boeken er naast wil gebruiken, de leesoefeningen en aanvankelijke vertaalstof uit het Hebreeuwsch vandaan? Voor zelfstudie is dit systeem geheel en al onbruikbaar. Deze gebruikers krijgen daarom in het woord voorafgaande aan den tweeden druk den raad, om te trachten uit een Fransche vertaling den Hebreeuwschen tekst te reconstrueeren! Een dergelijke methode kan toch bezwaarlijk tot goede resultaten leiden. Juist van het begin af aan moet de leerling zich er aan wennen, om Hebreeuwsche zinnen te lezen, om zoo geleidelijk te komen tot gemakkelijke lectuur uit het O.T. Wanneer de Schr. daarbij er op wijst, dat elke groep van leerlingen zijn bijzondere eischen stelt, dan kan daarop geantwoord worden, dat een oefenboek met het oog hierop voldoende oefenstof moet bevatten, waaruit dan de leeraar een keuze kan doen.

Als leerstof worden in dit boek de eerste drie hoofdstukken van Genesis opgenomen, welke keuze zeer te billijken is, terwijl ook de bloemlezing niet grooter behoeft te zijn, daar de leerlingen hierna wel in staat geacht kunnen worden om uit een volledige Biblia Hebraïca verdere capita te lezen.

Op enkele drukfouten, die voor leerlingen, vooral voor zelfstandig werkende, verwarring kunnen stichten, willen we hier de aandacht vestigen: In § 19 g staat: „šamârû est devenu שָׁמְרוּ", waar bedoeld zal zijn: šamarû en שָׁמְרוּ (vgl. šamâra i.p.v. šamara op p. 16). Op p. 27 is het klemtoonteeken bij אַתְּנָה een plaats naar links verdwaald; op p. 28, waar 2 maal "יְת staat, is "הְת bedoeld. Op p. 30 kan bij den lossen vorm קָטְלָה toch moeilijk de mètèg gemist worden. Op p. 48 staat וֹה i.p.v. וֹת. In § 71 d en § 77 e 3 vinden we מֵאַת voor מְאַת, in § 71 d staat een א te veel in אֲלָאפִים, in § 94 b אֵין i.p.v. אֵין. P. 100 noot פעל voor פּעַר. § 80 c אֲנִי met onjuist klemtoonteeken, § 73 b רֵיק voor רֵק, § 71, 2 šinyayim i.p.v. šinayim. Voor beginners verwarrend zijn vertalingen als וּמֶלֶךְ „et le roi" (§ 6) en וּבָנוֹת „et les filles" (p. 69).

Door te groote beknoptheid wordt verder hier en daar onduidelijkheid veroorzaakt, zoo bijv. § 75 c, waar וְהָיָה en וַיְהִי zonder eenige verklaring vertaald worden door „or", evenals in § 74 c met לִפְנֵי „avant" het geval is.

Te weinig is wat er staat over de mètèg in § 5a. Bij de onregelmatige nomina hadden toch de vormen met suffixen niet mogen ontbreken (§ 70), evenmin als bij de praeposities in § 74. In § 4 laatste alinea hadden met de ר ook de laryngales genoemd moeten worden als consonanten, die geen dageš krijgen. In § 78 had herinnerd kunnen worden aan verbindingen als מִזְמוֹר לְדָוִד. In § 88 d wordt wel de term „waw conversif" verklaard, maar niet de „waw consécutif". § 91 b vereischte de constructie הִנְּךָ מֵת even een korte verklaring, en niet alleen de vertaling „tu vas mourir".

De transcriptie is onvolledig en weinig consequent, o.a. doordat zoowel de yod als de ḥirèq door y worden weergegeven, zoodat men nu eens vindt „'elohiym", dan weer „'elohyim", maar ook „'elohim". Bij verklaringen wordt bijna nooit onderscheid gemaakt tusschen lange en korte a.

Weinig houvast biedt de geslachtsregel in § 77 a 6, waar de nrs b en d wel eigenaardig ondergebracht zijn. Onbegrijpelijk is de tweede alinea van § 47 d, waar staat, dat de t van het reflexivum o.a. in het Hebr. normaal volgt op de eerste radicaal. Minstens onvolledig is § 68 c. Hier lezen we: „Les suffixes commençants par une consonne s'unissent par une voyelle euphonique aux formes des noms se terminant par une consonne... ֵ pour ךָ, ךְ, הוּ. Welke leerling heeft iets aan dezen regel? Bedoeld zal wel zijn: ֵ vóór ךְ en הוּ, maar dan komt men nog tot een vorm סוּסֵהוּ, die toch veel minder gebruikelijk is dan סוּסוֹ? Waarom worden in § 77 c 2 wel in noot 1 allerlei uitdrukkingen uit verwante talen vermeld, maar niet het zoo vaak in het BH voorkomende בֵּן in zijn verschillende beteekenissen?

In § 69 zouden enkele woorden ter verklaring het volledig afdrukken van paradigmata van verscheidene substantiva sterk hebben kunnen bekorten. Deze § beslaat nu 14 pagina's, terwijl dan nog de leerling in den steek gelaten wordt wanneer het bijzonderheden betreft, door een opmerking als op pag. 53: „Nous avons donné les flexions normales, il y a des exceptions".

Wat de meer wetenschappelijke zijde van het werk betreft, wordt hier eenerzijds meer, anderzijds minder geboden, dan men zou verwachten. Minder is vooraal, dat wel in Chapitre II enkele „Notions indispensables de phonétique" gegeven worden, maar dat deze vrij los staan naast de rest van het boek. Verwijzingen daarnaar komen dan ook slechts sporadisch voor, en alle verklaring wordt weer aan den leeraar overgelaten, waarbij de autodidact dus ook weer in het gedrang komt. Soms wordt er zelfs, waar dit mogelijk is, geen gebruik van gemaakt. Zoo wordt bijv. op pag. 43 onderscheiden een afzonderlijk type van nomina: 'meqtal', terwijl toch in § 19 d staat, dat de ä vaak in een ẹ overgaat, waarbij zelfs hetzelfde voorbeeld gebruikt wordt, nl. מֶרְכָּבָה. Alleen had daar misschien bij kunnen staan, dat dit vooral het geval is vóór l, m en r.

Valt er dus eenerzijds te klagen over gebrek aan verklaring, aan den anderen kant ontvangen we hier meer dan in soortgelijke Grammatica's pleegt gegeven te worden. Vrij veelvuldig wordt hier nl. verwezen naar de verwante Semietische talen. Dit is een mooie vooruitgang, en dat in dit opzicht betrouwbaar werk wordt geleverd, kan men verwachten van den Schr., die op het terrein der Assyriologie een vooraanstaande plaats inneemt, o.a. blijkens zijn publicaties van Akkadische teksten, waarvan er eenige deelen verschenen in de *Textes cunéiformes du Musée du Louvre: Contrats de Larsa* en *Lettres de Mari* (vgl. de uitvoerige bespreking van dit werk door F. M. Th. Böhl in BiOr I en II), terwijl hij ook de teksten van Tell Sifr uit het British Museum heeft bewerkt (vgl. verder over den auteur JEOL I pag. 330, 360, II, pag. 256). Een gids dus, wien we ons volle vertrouwen kunnen schenken! In vele noten en in het 'Lexique Hébraïque' achter in het boek vindt men daarvan de resultaten. Hoezeer dit op zich zelf te waardeeren is, past het toch niet erg bij de doelstelling van deze Grammatica, vooral wanneer op bijzon-

dere punten nog dieper wordt ingegaan door verwijzing naar speciale vakliteratuur, waarover toch zeker de beginners niet beschikken! Ik denk hierbij o.a. aan een noot als op p. 34. Deze en dergelijke noten zijn dan toch blijkbaar voor den leeraar bedoeld.

Eenige afzonderlijke vragen zou ik hierbij nog willen stellen. Waarom wordt in § 60, 2 de klemtoon opzettelijk gelegd op de eerste lettergreep van עוֹלָם? Al is dit in het Arab. 'ālam wel het geval, in het BH blijkt dit woord toch normaal den klemtoon te hebben op de laatste lettergreep, evengoed als het Arab. kāhin in het BH כֹּהֵן is.

De ontwikkeling van den dualis-uitgang in § 66 c lijkt niet zeer duidelijk: „primitivement, son nominatif était en â; il se développa en -am, puis -em; en hébreu masorétique ־ַיִם". Hierbij verwijst de Schr. dan naar Bauer-Leander § 62 (lees 63) c en g, maar daar wordt de uitgang ־ַיִם direct in verband gebracht met den oorspronkelijken genetivus-uitgang -ay + den indetermineerenden uitgang -m, en gezegd, dat juist de nominativus-uitgang ā ongebruikt bleef, welke verklaring veel meer voor de hand ligt dan de hier gegevene. Want hoe zou uit -em -ayim kunnen ontstaan?

Onjuist geformuleerd is een regel als deze in § 50: „Souvent le ḥateph devient voyelle, quand le mot s'allonge: יַעֲמֹד, mais יַעַמְדוּ". Die regel laat ons direct al in den steek bij den 3 en 2 p. pl. f. תַּעֲמֹדְנָה. De traditioneele regel is hier dus veel juister.

Waarom moeten vormen als בַּמֶּה en לָמָּה tot de „bizarreries" gerekend worden? (p. 67 noot 2). Het komt toch, evenals bij וָ vaak genoeg voor, dat deze praeposities den klinker å hebben vóór een lettergreep met klemtoon?

Aan oudere grammaticale opvattingen herinneren nog uitdrukkingen als op p. 17: „Le šewâ mobile se change en sègôl", waarbij tevens voor den pausavorm van לְחִי: לֶחִי verzuimd wordt te wijzen op de verlegging van den klemtoon, zoodat het voorbeeld niet past bij den gegeven regel.

Ook de verklaring van vormen als גָּלְתָה schiet te kort. Al wordt het vergoelijkt door er een gecursiveerd „matériellement" voor te zetten, mag men toch niet meer zeggen: „un ת s' insère entre la 2e radicale et la désinence féminine, à toutes les 3es personnes féminin des parfaits" (§ 53 c).

Minder juist is het eveneens om de a in ־ַנִי een „voyelle euphonique" te noemen. (§ 58 d).

Of זֶה uit 'za' ontstaan is, is minstens twijfelachtig (§ 25 a). Toch wel eerder uit zī < dī?

Dergelijke opmerkingen zouden nog met vele soortgelijke vermeerderd kunnen worden, daartegenover staan echter tal van duidelijk en kort geformuleerde regels.

Over de *Syntaxis* kan ik korter zijn. Deze geeft een duidelijk en goed gerangschikt overzicht van deze zoo veel omvattende stof, en is uitvoeriger dan in de meeste andere elementaire Grammatica's het geval is. Een aanwinst is, dat er een afzonderlijk Chapitre V gewijd wordt aan „Usages de Style". Wel is het moeilijk te vermijden om daarbij in herhalingen te vallen van wat in de Syntaxis is besproken, maar een zuivere grens tusschen de drie onderdeelen etymologie, syntaxis en stijlleer is nu eenmaal lastig te trekken. Als een goed geslaagd voorbeeld noem ik hier de behandeling van de waw in § 102.

Als „Appendice" wordt ons geboden een zeer beknopt overzicht over „l'Araméen Biblique". In totaal 14 blz. worden hier de voornaamste feiten vermeld, uitteraard zonder dat er gelegenheid bestaat voor veel verklaringen. Van de Syntaxis wordt niets gegeven. Daarna wordt een „Vocabulaire" opgenomen, waarin alleen vermeld worden de woorden van Daniël II: 4—25, en de Arameesche woorden uit het N.T. Wat de laatste betreft, ontbreken eenige belangrijke van deze toch niet zoo groote groep, o.a. „lama sabachthani" en „talitha kumi".

Voor een eerste inleiding geeft dit summiere overzicht wel de hoofdzaken, maar een iets diepergaande behandeling ware toch ook voor Franschen wel wenschelijk geweest. We lezen nl. in het woord vooraf: „Un professeur et quelques anciens élèves nous ont représenté que, ne trouvant rien d'abordable en français sur l'araméen biblique, il serait utile de leur offrir quelques pages sur ce sujet". Het Arameesch wordt dus niet alleen in Nederland als stiefkind behandeld.

Over dit Arameesche gedeelte worde hier met enkele opmerkingen volstaan. Op p. 150 staat: ז est devenu ד . . . , שׂ est devenu ת . . . , צ est devenu ט . . . . ע. Hier krijgt men toch ook weer door te groote beknoptheid een scheeve voorstelling van den gang van zaken, evenals bij de „insertion" van de א in קָאֵם op p. 151. Is het noodig, om, terwijl in het Akkadisch „vrucht" „inbu" is, bij het Arameesche אִנְבֵּהּ „zijn vrucht" te spreken van dissimilatie, omdat het BH woord אֵב is? (§ 46).

Dergelijke voorbeelden zouden ons den indruk geven, dat het Arameesch van het Hebreeuwsch is afgeleid. Ook is het niet juist om bij הַסִּקוּ < הַסְלִקוּ van syncope van de 1 te spreken. Dit is toch wel een geval van assimilatie van de 1 aan de s? Hoe anders de dageš forte te verklaren?

Wat de Schr. met den vorm לֶהֱוֵא in het „Vocabulaire" op p. 166 bedoelt, is niet duidelijk. In het BA komt deze vorm in het geheel niet voor.

Als ik mijn eindoordeel over deze Grammatica moet uitspreken, acht ik dit boek, vooral in de eerste drie hoofdstukken, in menig opzicht didactisch minder geslaagd voor beginners, in zijn verklaringen te onvolledig en daardoor vaak onduidelijk, terwijl soms te veel oude verklaringsmethoden voorkomen, maar daartegenover staat een aanwinst door het vergelijkingsmateriaal van de verwante talen, en het goede overzicht van de syntaxis en de stijlleer. We hopen dan ook, dat bij een derden druk, die dit werk zeer zeker beleven zal, de vermelde kleine oneffenheden worden weggenomen.

Arnhem, 12 December 1945 J. J. KOOPMANS

IRAN

C. J. GADD. *Luristan Bronzes from the Collection of Frank Savery* = Transactions of the Oriental Ceramic Society XIX, blz. 33—36, pln. 9—12 (4to, 1945).

De meeste Luristan-bronzen zijn bij onwetenschappelijke opgravingen verspreid over het gewest Luristan (West-Perzië, zoo in de omgeving van Kermanshah) voor den dag gekomen. En nu moeten we in de archaeologie al even lukraak zoeken naar bekendmakingen van het materiaal. Het mag tenminste vreemd schijnen dat een publicatie van Luristan-bronzen wordt gevonden in de verhandelingen van een genootschap voor de bestudeering van Oostersche ceramiek, speciaal Chineesch porcelein. Maar zoo onbegrijpelijk is het bij nader toezien toch weer niet. In Juni 1943 hield C. J. Gadd van de Egyptische en Assyrische afdeeling van het British Museum, een lezing over Luristan-bronzen in de verzameling van Frank Savery voor het bewuste genootschap: Oriental Ceramic Society. De zeer belangrijke verzameling van Luristan-bronzen van Frank Savery, voornamelijk in Warschau gevormd, was reeds in 1938 het object van onderzoek geweest voor den Poolschen geleerde Stefan Przeworski. De buitengewoon zorgvuldige catalogus dier bronzen, door Przeworski opgesteld, is afgedrukt in den 88sten jaargang (1938) van het Londensche tijdschrift Archaeologia. Dat beteekent voor ons in Nederland dat het helaas vrijwel onmogelijk is, om de bewuste bijdrage, die eigenlijk den grondslag zou moeten vormen voor elke onderzoeking inzake de Luristan-bronzen, te raadplegen: het tijdschrift Archaeologia wordt hier maar zelden aangetroffen, de jaargang 88, 1938, nog sporadischer. Toch is er, om een gedocumenteerd overzicht van de verzameling van Luristan-bronzen van Frank Savery te verkrijgen geen andere manier dan om Przeworski's bijdrage ter hand te nemen. Er waren echter in 1943 weer nieuwe stukken uit Luristan in de verzameling van Frank Savery beland, waar Przeworski het in Archaeologia 88 nog niet over kon hebben. Het is de gewelddige verdienste van C. J. Gadd, die aanwinsten in het kader van een lezing op 16 Juni 1943, gevolgd door een tijdschriftartikel met prachtige platen, voor bestudeering toegankelijk te hebben gemaakt. Er is in de laatste jaren veel over Luristan-bronzen verschenen, maar al onderzoekend tuimelde men vaak van het eene onbekende in het nog dieper-onbekende. Des te geestdriftiger moet men den tact en de gemoedsrust bewonderen, waarmee Gadd de nieuwe stukken in de verzameling Frank Savery de revue laat passeeren. Gadd onttrekt zich niet aan problemen, maar verstrikt zich er nog minder in. En dat alles in luttele bladzijden, meer plaat dan tekst: stellig bij Luristan-bronzen de behoedzaamste manier van publiceeren. Laten we Gadd's voortreffelijke platen dus even doornemen. We komen er, naast een dolk en wat sieraden, vooral stukken voor opzij (wangplaten) van paardebitten tegen. Meestal staan de gedrochten van phantastische dierfiguren op de wangplaten die Gadd afbeeldt niet op zichzelf. Er kunnen eendere stukken in andere verzamelingen worden aangevoerd. Vgl. Gadd, pl. 9 b met W. Wolf AfO VI, 1930-31, 320-322, afb. 13 en L. Speleers, BMRAH 1932, afb. 15 E op blz. 95; Gadd, pl. 10 a met L. Speleers BMRAH 1932, afb. 15 D op blz. 95 en Idem, BMRAH 1931, 84, afb. 21 (voor een volledig bit). Voorts, als men wil, de ringen van paardetuig, Gadd, pl. 10 d met afb. 31 in het artikel van Mejuffrouw A. Roes, De bronzen van Luristan, JEOL 7, 1940, 477—488. (Hoe het zij, de werkelijk belangrijke analogieën zijn al door Gadd aangevoerd).

Ten aanzien van de dateering is Gadd bepaald te terughoudend. Nu is het een netelig vraagstuk, vgl. onlangs F. M. Th. Böhl, De tijdsbepaling der 'bronzen' uit Luristan, JEOL 9, 1944, 193—197, pln. XII—XIII, (stukken in de verzameling van Professor Böhl te Leiden). Gadd zegt zeer juist dat het er maar om gaat, welke klasse van Luristan-bronzen men neemt. Het begrip Luristan-bronzen is namelijk hoogstens de buit van plunder-opgravingen in West-Perzië, maar geen archaeologische of typologische eenheid. Op plaat 11 b beeldt Gadd een dolk af, waar hij de zeldzaamheid onder de Luristan-bronzen van overdrijft op blz. 35: vgl. AfO VI, 1930-'31, 320-322, afb. 10 en bovenal L. Speleers, BMRAH 1931, 81, afb. 14. Gadd wijst, net als Speleers al in 1931, bij dezen dolkvorm op parallellen uit de zgn. koningsgraven van Ur, bij den huidigen stand onzer kennis van de chronologie ± 2500 v. Chr. te plaatsen. Maar dolken hebben hun vorm aan practische bestemming te danken, vandaar dat dolkvormen een nog taaier leven door de millennia kunnen hebben, dan wat ook in het oude Nabije Oosten. Vormen van het dolktype „koningsgraven" Ur zijn in Perzië tezamen met ijzeren specimina gevonden, hetgeen eerder op een veel lateren tijd wijst. Er zijn genoeg stukken uit Luristan waarbij een ontlening aan Assyrische kunst van 700—650 v. Chr., in de dier- en menschenfiguren onmiskenbaar is. Zoo op de houders van scepters in de collectie van Dr R. Schmidt (thans „Cartierhof", Solothurn in Zwitserland), vgl. W. Baumgartner AfO XII, 1937—'39, 57—59, 2 afb., en voor andere stukken P. Thomsen, AfO VIII, 1932—'33, 256—259, afb. 5. Voor een groep van Luristan-bronzen en zeker niet de minst karakteristieke, met haar leven en denken in dierfiguren, ja haar bezetenheid daardoor, echt naar Iraansch-Aziatischen trant, lokt een late dateering, bijv. 700—500 v. Chr., zeer. We begrijpen dan ook beter de verhouding van de Luristan-bronzen tot Achaemenidische producten, vgl. G. Pudelko, Altpersische Armbänder, AfO IX, 1933—'34, 85—88, pl. V, 8—9, en tot Aziatische stukken, welke tot in Siberië en China worden aangetroffen (M. I. Rostovtzeff). Misschien zijn er inderdaad wel vrij veel Luristan-bron-

zen, waarbij we aan een connectie met Cimmeriërs en Scythen in de 7de eeuw v. Chr. mogen denken: F. Hančar, *Kaukasus-Luristan*, ESA IX, 1934, 47—112, met 49 afb.

De prachtige platen en de heldere tekst van Gadd's opstel beteekenen een welkome verrijking van materiaal en interpretatie van de nog steeds alle definitieve uitspraken tartende Luristan-bronzen.

Leiden, 8 Januari 1946 C. KERN

PRAE-HELLEENSCHE BESCHAVINGEN

W. A. HEURTLEY, *Prehistoric Macedonia. An archaeological reconnaissance of Greek Macedonia (West of the Struma) in the Neolithic, Bronze, and Early Iron Ages.* Cambridge, At The University Press, 1939 (Groot 4to, XXVI en 275 blz., 112 fig., gekleurde titelplaat, XXIII pln.). Prijs £ 3/3.

Besprekingen van boeken, die gaan over de beschavingen van het oude Griekenland van de prilste tijden tot in den vroegen ijzertijd, hooren niet zoo in dit tijdschrift thuis. Bovendien is het voor een aankondiging van het groote samenvattende boek van W. A. Heurtley, dat in 1939 is verschenen, thans veel te laat. (Echte recensies zijn er gelukkig al aan gewijd, o.a. door T. Burton Brown JHS 59, 1939, 289—290, R. de Vaux, RB 49, 1940, 313—314, en tenslotte R. Lantier, RAr 6. Série 16, 1940, 83). Maar 't zou ook weer verkeerd zijn, om *Prehistoric Macedonia* geheel buiten de spheer van het Nabije Oosten te houden. Het zou zelfs een zeer betreurenswaardige fout zijn; men neme n.l. twee belangrijke dingen in aanmerking. In de eerste plaats wel de uitzonderlijke dubbele vertrouwdheid op Grieksch en tegelijkertijd Vooraziatisch (inzonderheid Palestijnsch) gebied van den beproefden opgraver, welke W. A. Heurtley is. We herinneren in dit verband aan zijn knappe bijdragen om een beredeneerden indruk te geven van de betrekkingen tusschen de Prae-Helleensche wereld en het Nabije Oosten. W. A. Heurtley, *The relationship between Philistine and Mycenaean Pottery*, QDAP V, 1936, 90—110, 12 fig., pln. LIX—LX, en terloops ook menige waardevolle opmerking in zijn opstel *A Palestinian Vase-Painter of the Sixteenth Century B.C.*, QDAP VIII, 1938, 21—27, pln. VIII—XXIV.

W. A. Heurtley is ook de man die de betrekkingen tusschen Griekenland en Voor-Azië in den vroegen ijzertijd heeft bestudeerd. Voor scherven van vazen van Thessalisch maaksel uit de 10de eeuw v. Chr., in Noord-Palestina gevonden: W. A. Heurtley, *Note on Fragments of two Thessalian Proto-Geometric Vases found at Tell Abu Hawām*, QDAP IV, 1935, 181, pl. LXXXVIII. Verbindingsofficieren als W. A. Heurtley hebben we in de niet altijd even goed aaneengesloten armee der archaeologische wetenschap zeer noodig.

In de tweede plaats is het boek van 1939 wel degelijk wat voor BiOr, aangezien reeds de ligging van Macedonië in Noord-Griekenland ten westen van de Stroema met zich meebrengt, dat het land openstaat voor invloeden uit den vreemde. Invloeden niet alleen uit Midden-Europa en het Donau-gebied, doch ook uit Anatolië. Uit Klein-Azië opvallend duidelijk in de ceramiek van den vroegen bronstijd, zeer ongeveer 2500—2000, en den laten bronstijd 1500—1050 v. Chr., alles gerekend voor Macedonië. W. A. Heurtley is iemand die deze dingen schetst op een manier die even boeiend, als wetenschappelijk verantwoord is. Zijn meesterlijk *magnum opus* verdient reeds daarom te worden bestudeerd en geroemd. De duidelijke indeeling in drie hoofdstukken maakt een snel en trefzeker opzoeken gemakkelijk, zelfs zóó, dat het bijna zonder de prima verzorgde registers kan. Het boek begint met het neolithisch tijdperk, en eindigt in den ijzertijd omstreeks 600 v. Chr.

Groot is W. A. Heurtley's ervaring als opgraver in Macedonië sedert 1924 jaren achter elkaar, totdat hij te beginnen met 1933 geheel door archaeologische werkzaamheden in Palestina in beslag werd genomen. Van archaeologische routine getuigt het gansche boek *Prehistoric Macedonia*. Technisch en qua fraaiheid van uitvoering onovertroffen, een sieraad voor elke bibliotheek. De platen, figuren en talrijke niet eens genummerde teekeningen in den tekst bieden dankbare mogelijkheden voor vergelijkend onderzoek, niet alleen met plaatsen in Midden-Griekenland, zooals Orchomenos in Boeotië [1]), of juist het Noordelijker gebied van de Donau, maar ook met het Nabije Oosten. Tot op den huidigen dag zijn er in het boersch-conservatieve, nimmer erg vooruitstrevende Macedonië eigenaardigheden en gebruiken, die sterk naar Klein-Azië tendeeren. (De Duitschers hebben zich tijdens hun bezetting van Griekenland op de studie hiervan toegelegd, stellig met bedenkelijke politieke bedoelingen, maar met den inzet van een talentvollen geleerde, die inderdaad belangrijke dingen op het spoor kwam: G. Eckert, *Regenzauber in Mazedonien*, Thessaloniki 1943, Idem, *Vorantike Elemente der neugriechischen Volkskultur*, FuF 20, 1944, 102—103).

Het schitterende boek van W. A. Heurtley is bij uitstek geschikt, om ons de vroege cultuurgeschiedenis van Noord-Griekenland naar alle windstreken in een grooter verband te leeren zien. *Prehistoric Macedonia* zal elken dankbaren lezer tot verruiming van blik en kennis strekken, bovenal wel onder het motto: Helladica-Orientalia.

Leiden, 17 December 1945 C. KERN

[1]) Voor het materiaal uit Orchomenos (thans grootendeels in het museum van Chaeronea) neme men de ondernemende publicaties van E. Kunze ter hand. Producten van bovenmenschelijk vasthoudenden en knappen arbeid. E. Kunze, *Orchomenos II: Die neolithische Keramik*, München 1931 = ABAW 5 en *Orchomenos III: Keramik der frühen Bronzezeit*, München 1934 = ABAW 8. Tekst en platen zeer goed.

LIJST VAN AANWINSTEN DER BIBLIOTHEEK IN HET JAAR 1945

samengesteld door D. M. VAN RIJN

ALGEMEENE WERKEN

Antiquités égyptiennes, greques et romaines. Collection Raoul Warocqué. Mariemont, 1916. 4°. 198 blz., 2 pl., 323 afb.

Boll, F. Sternglaube und Sterndeutung, die Geschichte und das Wesen der Astrologie. Unter Mitwirkung von Carl Bezold. Mit einer Sternkarte und 20 Abbildungen. Leipzig, 1918. 8°. VI, 108 blz.

Breasted, J. H. The Dawn of Consience. New York, 1934. 8°. XXVI, 431 blz.

Bulle, H. Der schöne Mensch im Altertum. Eine Geschichte des Körperideals bei Aegyptern, Orientalen und Griechen. 320 Tafeln, 210 Abb. im Text. 2e dr. München, 1912. 4°. 470 blz. met pl. map. Der Stil, I. Serie, I. Band.

Byvanck, A. W. De kunst der Oudheid. Eerste deel, met 282 afb. op 80 pl. en 80 fig. in den tekst. Leiden, 1946, 8°. XII, 486 blz.

Capart, J. Le collectionneur. Luik, 1938. 8°. 21 blz.

Delbrück, R. Antike Porträts. Bonn, 1912. 4°. LXX blz., 62 pl., 28 afb.

Dieterich, A. Kleine Schriften. Mit einem Bildnis und zwei Tafeln. Leipzig, 1911. 8°. XLII, 546 blz.

Festschrift, Friderich Carl Andreas zur Vollendung des 70sten Lebensjahres dargebracht von Freunden und Schülern. Mit 2 Tafeln. Leipzig, 1916. 8°. 142 blz.

Geschiedenis, een bundel studies over den zin der geschiedenis door J. N. Bakhuizen v. d. Brink e.a. Assen, 1944. 8°. 309 blz. Opgedragen aan Prof. Dr. W. J. Aalders bij zijn aftreden als hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen, op 23 Juni 1942.

Hehn, V. Kulturpflanzen und Hausthiere in ihrem Ubergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa. 7e dr. Mit botanischen Beiträgen von A. Engler. Berlin, 1902, XXVI, 652 blz.

Keller, O. Die antike Tierwelt. 2 dln. Leipzig, 1909—1913. 8°. XII, 434 blz., 3 pl., 145 afb.; XV, 618 blz., 2 pl., 161 afb.

Keyzer, J. de en F. J. de Waele. Kunstgeschiedenis. Antwerpen, 1945. 8°. XVI, 456 blz., 380 afb.

Krause, A. Die Astrologie, Entwicklung, Aufbau und Kritik. Mit 50 Abbildungen. Leipzig, 1927. 8°. VII, 319 blz.

Leeuw, G. van der. Bibliographie zijner geschriften bij de viering van zijn 25-jarig professoraat door zijn leerlingen en oud-leerlingen aangeboden en van een woord ter inleiding voorzien door J. Lindeboom. Dl. I. Arnhem, 1934. 8°. 111 blz., 1 portret.

Masing, E. Krieg und Soldat als Lehrmeister des Arztes. Posen, 1944. 8°. 10 blz. Reichsuniversität Posen, Vorträge und Aufsätze, Hft. 8.

Mélanges de philologie, de littérature et d'histoire anciennes offerts à Alfred Ernout. Paris, 1940. 4°. XIV, 408 blz., 1 portret, 1 pl.

Mélanges E. Podechard. Études de sciences religieuses offertes pour son éméritat au Doyen Honoraire de la Faculté de Théologie de Lyon. Lyon, 1945. 8°. 25, 284 blz., 1 portret.

Mentz, A. Geschichte der griechisch-römischen Schrift bis zur Erfindung des Buchdrucks mit beweglichen Lettern. Mit Schriftproben. Leipzig, 1920. 8°. 155 blz.

Meyer, E. Kleine Schriften zur Geschichtstheorie und zur wirtschaftlichen und politischen Geschichte des Altertums. Halle a.S., 1910. 8°. VI, 555 blz.

Morgan, J. de. L'humanité préhistorique, esquisse de préhistoire générale. Avec 1300 figures et cartes dans le texte. Paris, 1921. 8°. XIX, 330 blz. L'évolution de l'humanité, I. section, II.

Pirenne, J. Les grands courants de l'histoire universelle. 2 dln. Neuchatel, 1943. 8°. XIX, 507 blz., 35 krt.; XIV, 648 blz., 30 krt.

Plischke, H. Alter und Herkunft des europäischen Flächendrachens. Göttingen, 1936. 4°. 18 blz., 10 afb. NAWG N.F., Bd. II, 1.

Prakken, D. W. Studies in Greek genealogical chronology. Lancaster, 1943. 8°. 112 blz.

Royen, G. Die nominalen Klassifications-Systeme in den Sprachen der Erde, historisch-kritische Studie mit besonderer Berücksichtigung des Indogermanischen. Mödling, 1929. 8°. XVI, 1013 blz. Anthropos.

Rugg—Gunn, A. Osiris and Odin. The origin of kingship. With 9 ill., incl. 3 pl. and 3 maps. London, 1940. 8°. X, 181 blz.

Symbolae philologicae O. A. Danielsen octogenario dicatae. Uppsala, 1932. 8°. X, 390 blz., 1 portret, 5 pl.

Vergote, J. Wetenschappelijk arbeiden. Beknopte inleiding tot de classieke philologie, II. Leuven, 1937. 8°. 35 blz. Philologische Studiën, Teksten en Verhandelingen, 17.

Verzameling van opstellen door oudleerlingen en bevriende vakgenooten opgedragen aan Jos. Schrijnen, bij gelegenheid van zijn 60sten verjaardag, 3 Mei 1929. Nijmegen, 1929. 4°. XXVII, 926 blz., pl., afb.

Wageningen, J. v. Astrologie en haar invloed op de Romeinsche literatuur. Groningen, 1916. 4°. 25 blz.

ALGEMEENE WERKEN OVER HET NABIJE OOSTEN

Autran, Ch. La flotte à l'enseigne du poisson. Paris, 1939. 8°. 105 blz. Phoinikes et Dravidiens, V, VI, VII.

Autran, Ch. Prélude à l'enlèvement d'Europe. Paris, 1938. 8°. 32 blz. Phoinikes et Dravidiens, II.

Autran, Ch. Tyr égéenne, son nom et la route de l'Inde. 2 dln. Paris, 1938. 8°. 37 blz.; 46 blz. Phoinikes et Dravidiens, III, IV.

Billerbeck, A. Der Festungsbau im Alten Orient. Leipzig, 1900. 8°. 36 blz.

Bobrovsky, P. Collection of antiquities purchased in Syria and Egypt. With the collaboration of V. Vikentiev. Three coloured plates and 56 figures in black. Paris, 1937. 8°. 18 blz.

Caton—Thompson, G. The tombs and moon temple of Hureidha (Hadramaut). Oxford, 1944. 4°. XV, 184 blz., LXXXI pl. Reports of the Research Committee of the Soc. of Antiquaries of London, XIII.

Engnell, I. Studies in Divine Kingship in the ancient Near East. Uppsala, 1945. 8°. XVI, 249 blz.

Frankfort, H. De archaeologie en de geschiedenis van het Nabije Oosten. Amsterdam, 1933. 8⁰. 31 blz.
Hahn, L. Rom und Romanismus im griechisch-römischen Osten. Mit besonderer Berücksichtigung der Sprache. Bis auf die Zeit Hadrians. Leipzig, 1906. 4⁰. XVI, 278 blz.
Jones, A. H. M. The Cities of the Eastern Roman Provinces. Oxford, 1937. 8⁰. XV, 576 blz., 6 krt.
Kampman, A. A. De chronologie van Voor-Azië en Egypte voornamelijk in het 2de millenium v. Chr. Tijdschriftart. en monographiën verschenen in de jaren 1929—1944. In opdracht van W. Boerhave Beekman verzameld door A. A. Kampman. Leiden, 1945. 4⁰. IV, 399 blz.
Landsberger, [B.] Önasya tarihinin esas meseleleri. Istanbul, 1937. 8⁰. 12 blz. Ikinci Türk Tarih Kongresi.
Leroy, J. Introduction à l'étude des anciens codes orientaux. Paris, 1944. 8⁰. 133 blz.
Oudenrijn, M. A. van den. Der Traktat „Von den Tugenden der Seele". Ein armenisches Rezept aus der Prima Secunda der Summa Theologica des Hl. Thomas von Aquin (1337). Mit Einleitung, Lateinischer Uebersetzung und Glossar. Freiburg, 1942. 8⁰. 154 blz.
Pittard, E. Neolitik devirde küçükasya ile avrupa arasinda antropolojik münasebetler. Istanbul, 1937. 8⁰. 23 blz. Ikinci Türk Tarih Kongresi.
Rohrbach, P. Armenien, Beiträge zur armenischen Landes- und Volkskunde, Stuttgart, 1919. 8⁰. 144 blz.
Sidersky, D. Quelques portraits de nos maitres des études sémitiques. Paris, 1937. 8⁰. 63 blz., 5 afb.
Smith, S. Alalakh and Chronology. London, 1940. 8⁰. 52 blz.
Speiser, E. A. Ethnic Movements in the Near East in the second millenium B. C. Baltimore, 1933. 8⁰. 54 blz. Publ. of the American Schools of Oriental Research. Offprint Series 1.
Wensinck, A. The Ideas of the western Semites concerning the Navel of the Earth. Amsterdam, 1916. 4⁰. 65 blz. Verh. der Kon. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, afd. Letterk. N.R. XVII, 1.
Wensinck, A. J. Semietische Studiën uit de nalatenschap. Leiden, 1941. 8⁰. 212 blz., 1 portret.

GRAMMATICA'S EN WOORDENBOEKEN

Apel, M. Philosophisches Wörterbuch. Berlin, 1930. 8⁰. 155 blz. Samml. Göschen 1031.
Axters, S. Scholastiek Lexicon. Latijn-Nederlandsch. Antwerpen, 1937. X, 334 blz.
Azkue, R. M. de. Dictionnaire Basque-Espagnol-Français. 2 dln. in 1 bnd. Bilbao, 1905—1906. 4⁰. A-L. XLV, 561 blz. M-Z. XII, 488 blz.
Baxter, J. H. and Ch. Johnson. Medieval Latin wordlist from British and Irish sources. With the assistance of Phyllis Abrahams, under the direction of a committee appointed by the British Academy. Oxford, 1934. 4⁰. XIII, 466 blz.
Brugmann, K. Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Auf Grund des fünfbändigen „Grundrisses der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen" von K. Brugmann und B. Delbrück. Strassburg, 1904. 8⁰. XXVIII, 777 blz.
Buck, A. de. Egyptische Grammatica. 2de dr. Leiden, 1944. 4⁰. XII, 120 blz.
Calmet, A. Groot Bijbels Woordenboek. Het algemeen groot historisch, oordeelkundig, chronologisch, geographisch en letterlijk naam- en woordboek van den gantschen H. Bijbel. Versierd met noodige landkaarten en koopere platen, dienende tot de gedenk-stukken der Jooden, en andere oudheden, ter opheldering der H. Schrift. In 't Fransch beschreven door den Eerwaarden Heer Augustinus Calmet. Nu in 't Nederduitsch overgezet.... door M. Gargon. Amsterdam, 1725—1731. 4⁰. 92, 104, 320, 40, 19 blz.; 604, 230 blz.; Bijvoegzel I en II, 924 blz.
Delaporte, L. Éléments de la grammaire hittite. Paris, 1929. 4o. II, 188 blz. Manuel de langue hittite.
Dinneen, P. S. An Irish-English dictionary, being a thesaurus of the words, phrases and idioms of the modern Irish language, with explanations in English. London, 1904. 8o. XVI, 803 blz.
Erman, A. Aegyptische Chrestomathie zum Gebrauch auf Universitäten und zum Selbstunterricht. Berlin, 1904. 8o. XXII, 156, 78 blz. Porta ling. orient., XIX.
Ernout, A. et A. Meillet. Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots. Nouv. éd. Paris, 1939. 8⁰. XXI, 1184 blz.
Grammaire du vieux Perse. Paris, 1915. 8⁰. XVIII, 232 blz. Coll. linguistique, 11.
Habel, E. Mittellateinisches Glossar. Unter Mitwirkung von F. Gröbel. Paderborn, 1931. 8⁰. VIII, 431 blz.
Horn, P. Grundriss der Neupersischen Etymologie. Strassburg, 1893. 8⁰. 386 blz. Samml. Indogermanischer Wörterbücher.
Jean, Ch. F. Grammaire Hébraique élémentaire, suivie de notions d'Araméen biblique. Paris, 1943. 8⁰. 173 blz.
Kainz, C. Praktische Grammatik der Armenischen Sprache für den Selbstunterricht. I. Classische Sprache. II. Neu-Armenische Sprache mit einem Wörterbuch und zahlreichen Lesestücken. Wien, [1891]. 12⁰. 196 blz. Bibl. der Sprachenkunde.
Lefebvre, G. Grammaire de l'Égyptien classique. Le Caire, 1940. 4⁰. XX, 467 blz. Bibl. d'Étude, XII.
Lexikon, Ausführliches, der griechischen und römischen Mythologie, in Verein mit... herausgeg. von W. H. Roscher, 6 dln. in 12 bdn. Leipzig, 1884—1893. 4⁰. VIII, 3023 blz.; 3326 blz.; 3472 blz.; 1648 blz.; 1572 blz.; 1072 blz.; Suppl. VIII, 225, 40 blz.
Lexicon manuale ad scriptores mediae et infimae latinitatis.... ou Receuil de mots de la basse latinité dressé pour servir à l'intelligence des auteurs, soit sacrés, soit profanes, du moyen age. par W. H. Maigne d'Arnis. Paris, 1890. 4⁰. 2335 blz.
Liddell, H. G. and R. Scott. A Greek-English lexicon. New edition, revised and augmented by H. S. Jones with the assistance of R. McKenzie and with the cooperation of many scholars. Oxford, 1925—1936. 9 dln. 4⁰. XLI, 1808 blz.
Marshall, J. T. Manual of the Aramaic Language of the Palestinian Talmud. Grammar, vocalized text, transcription and vocabulary. Edited from the author's manuscript by J. Barton Turner. With introduction by A. Mingana. Leiden, 1929. 8⁰. X, 259 blz.
Mayser, E. Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit mit Einschluss der gleichzeitigen Ostraka und der in Agypten verfassten Inschriften. Laut- und Wortlehre. Leipzig, 1906. 8⁰. XIV, 538 blz.

Mehler, J. Woordenboek op de gedichten van Homéros. 6e dr. Rotterdam, 1937. 8⁰. VIII, 943 blz.
Meillet, A. Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique. Vienne, 1903. 8⁰. XX, 116 blz.
Meillet, A. Introduction à l'étude comparative des langues Indo-Européennes. 2e dr. Paris, 1908. 8⁰. XXVI, 464 blz.
Meillet, A. Les nominatifs-accusatifs arméniens du type harsn. Paris, 1920. 8⁰. Overdr.: Revue des Études Arméniennes, I, 2, blz. 81—84.
Meissner, B. Assyrisch-Babylonische Chrestomathie für Anfänger. Leiden, 1895. 4⁰. XXV, 68 blz.
Möller, H. Semitisch und Indogermanisch. København, 1907. 8⁰. XVI, 396 blz. I. Teil: Konsonanten.
Möller, H. Die semitisch-vorindogermanischen Laryngalen Konsonanten. Avec un résumé en français. København, 1917. 4⁰. 94 blz. DVS Skrifter, hist. og filos., IV, 1.
Möller, H. Vergleichendes indogermanisch-semitisches Wörterbuch. Göttingen, 1911. 8⁰. XXXV, 316 blz.
Muller, F. Jzn. Altitalisches Wörterbuch. Göttingen, 1926. 8⁰. VII, 584 blz. Göttingen Samml. indogerm. Grammatiken und Wörterbücher.
Nat, J. Hebreeuwsche Grammatica. 3de herziene dr. bewerkt door J. J. Koopmans. Leiden, 1945. 8⁰. XII, 186 blz.
Nat, J. Oefeningen bij de Hebreeuwsche Grammatica. Stukken uit het Oude Testament en woordenlijsten. 2de, geheel herziene dr. door J. J. Koopmans. Leiden, 1945. 8⁰. VI, 115 blz.
Preuschen, E. Vollständiges Griechisch-Deutsches Handwörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur. Giessen, 1910. 4⁰. VIII, 1183 blz.
Sleumer, A. Kirchenlateinisches Wörterbuch. 2e.... Aufl. des „Liturgischen Lexikons" unter umfassendster Mitarbeit von J. Schmid. Limburg a. d. Lahn, 1926. 8⁰. 824 blz.
Sturtevant, E. H. Hittite Glossary, words of known or conjectured meaning with Sumerian ideograms and Accadian words common in Hittite texts. Baltimore, 1931. 150 blz. Language Monographs, IX.
Sturtevant, E. H. A Hittite glossary, words of known or conjectured meaning with Sumerian and Akkadian words occurring in Hittite texts. 2de dr. Philadelphia, 1936. 4⁰. 192 blz. William Dwight Whitney Linguistic series.
Vaux, C. de. Tableau des racines sémitiques (arabe-hébreu) accompagnés de comparaisons. 2de dr. Paris, 1944. 8⁰. 121 blz.
Vergote, J. Phonétique historique de l'Égyptien. Les consonnes. Leuven, 1945. 8⁰. IV, 148 blz. Bibl. du Muséon, 19.
Vries, Mzn., S. Ph. Leerboek der Hebreeuwsche taal. Haarlem, 1931. 4⁰. XVI, 242 blz. met een Tabellenboek bij het Leerboek der Hebr. taal. 60 blz.
Walde, A. Vergleichendes Wörterbuch der Indogermanischen Sprachen herausgeg. und bearbeitet von J. Pokorny. 3 dln. Berlin, 1927—1930. 8⁰. V, 877 blz.; 716 blz.; Register, bearbeitet von K. Reichardt, 1932. 276 blz.
Wensinck, A. J. The article of determination in Arabic. Amsterdam, 1931. 8⁰. Mededeelingen der Kon. Akad. van Wetensch., afd. Letterk. dl. 71, A, 3.

EGYPTE

a. Philologie

Buck, A. de. Egyptische Grammatica. 2de dr. Leiden, 1944. 4⁰. XII, 120 blz.
Faulkner, R. O. The Plural and Dual in Old Egyptian. Bruxelles, 1929. 4⁰. 68 blz.
Gardiner, A. H. Ramesside administrative documents. London, 1940. 4⁰. 23 blz.
Gardiner, A. H. Adoption extraordinary. Oxford, 1940. 4⁰. blz. 23—29. VII pl. Overdr.: JEA, XXVI.
Gardiner, A. H. Ramesside Texts relating to the taxation and transport of corn. Oxford, 1941. 4⁰. blz. 19—73. Overdr. JEA, XXVII.
Gardiner, A. H. and H. I. Bell. The name of Lake Moeris. Oxford, 1943. 4⁰. blz. 39—50. Overdr.: JEA, XXIX.
Lefebvre, G. Grammaire de l'Égyptien classique. Le Caire, 1940. 4⁰. XX, 467 blz. Bibl. d'Étude, XII.
Mesnil du Buisson, C. de. Les noms et signes égyptiens désignant des vases ou objets similaires. Paris, 1935. 8⁰. 100 blz.
Neugebauer, O. Egyptian Planetary Texts. Philadelphia, 1942, 4⁰. blz. 209—263, 27 pl. Samen met: Neugebauer, O. On some astronomical papyri and related problems of ancient geography. Transact. Am. Phil. Soc. N.S. XXXII, II.
Pleyte, W. en P. A. A. Boeser. Manuscrits Coptes du Musée d'Antiquités à Leide, publiés d'après les ordres du Gouvernement. Leiden, 1897. 4⁰. 491 blz., 2 pl.
Polotsky, H. J. Études de syntaxe copte. Le Caire, 1944. 8⁰. IX, 104 blz.
Volten, A. Zwei altägyptische politische Schriften: Die Lehre für König Merikarê (Pap. Carlsberg VI) und die Lehre des Königs Amenemhet. København, 1945. 4⁰. 128 blz., 9 pl. Analecta Aegyptiaca, IV.
Worrell, W. H. Coptic texts in the University of Michigan collection, edited by W. H. Worrell. Collaborators: E. M. Husselman, L. A. Shier, H. C. Youtie, O. M. Pearl, W. Vycichl. With a Study in the popular traditions of Coptic, by W. H. Worrell. Ann Arbor, 1942. 4⁰. XIII, 375 blz., XI pl. Univ. of Michigan Studies, Humanistic Series, XLVI.

b. Godsdienstgeschiedenis

Cramer, M. Das altägyptische Lebenszeichen im christlichen (koptischen) Aegypten. Eine kultur- und religionsgeschichtliche Studie, mit 65 Fig. und 54 Abb. 2te..., Aufl. mit Karte. Wien, 1943. 4⁰. 66 blz.
Ragai, D. La femme et le droit religieux de l'Égypte contemporaine. Paris, 1940. 8⁰. 170 blz.
Shorter, A. W. The Egyptian Gods. A Handbook. London 1937. 12⁰. XIV, 143 blz., 4 pl.

c. Geschiedenis en Geographie

Atlante del Basso ed Alto Egitto illustrato dal Prof. D. Valeriani sui disegni di Denon, della grand'opera della spedizione francese, e di quelle di Gau, Gaillaud e Rosellini, diretta da G. Segato. Firenze, 1835. gr. fol. 99 pl. waaronder handgekl.
Capart, J. Tout-Ankh-Amon. Met de medewerking van M. Werbrouck, E. Bille—de Mot, J. Taupin, P. Gilbert. Geautor. vertaling door B. Lindekens. Brussel, 1944. 8⁰. X, 232 blz., 78 afb.

Capart, J. Visions de l'Égypte ancienne, six causeries radiophoniques. Bruxelles, 1940. kl. 8⁰. 77 blz.
Coptic Egypt. Papers read at a symposion held under the joint auspices of New York University and the Brooklyn Museum, Febr. 15, 1941, in connection with the exhibition „Paganism and Christianity in Egypt" shown at the Brooklyn Museum Jan. 23 to March 9, 1941. New York, 1944. 8⁰. 58 blz.
Scott, N. The Home Life of the Ancient Egyptians. New York, 1945. 8⁰. 30 blz., 35 afb.

d. Archaeologie en Kunst

Bissing, Frh. W. v. Die Kultur des alten Aegyptens. Mit 58 Abb. Leipzig, 1913. 8⁰. VIII, 87 blz. Wissenschaft und Bildung, 121.
Brodrick, M. and A. Anderson Morton. A concise dictionary of Egyptian archaeology. A handbook for students and travellers. With 80 ill. London, 1902. 12mo. 198 blz.
Budge, E. A. Wallis. An account of the sarcophagus of Seti I, with frontispiece and 112 ill. in the text. London, 1908. 8⁰. 128 blz.
Capart, J. Documents pour servir à l'étude de l'art égyptien. 2 dln. Paris, 1927. 4⁰. XVI, 88 blz., 100 pl.; XIV, 114 blz., 100 pl.
Capart, J. Figurines égyptiennes d'envoûtement. Paris, 1938. 8⁰. blz. 66—74. Overdr.: Acad. des Inscr. et Belles-Lettres, compte-rendus des séances de l'année 1938.
Capart, J. Le paysage et les scènes de genre dans l'art égyptien. Bruxelles, z.j. 4⁰. 46 blz., 56 afb. Conférences 1940—1941.
Capart, J. Le temple des muses. Bruxelles, 1932. 8⁰. 128 blz., afb.
Cooney, J. Late Egyptian and Coptic Art. An introduction to the collections in the Brooklyn Museum. New-York, 1943. 4⁰. 24 blz., 54 afb.
Jéquier, G. Douze années de fouilles dans la Nécropole Memphite (1924—1936). Neuchatel, 1940. 8⁰. 166 blz., 48 afb. Mémoires de l'Univ. de Neuchatel, XV.
Jonckheere, F. Une Maladie Égyptienne — l'Hematurie parasitaire. Bruxelles, 1944. 8⁰. 62 blz. La médecine égypt., 1.
Legrain, G. Une Famille Copte de Haut-Égypte. Bruxelles, 1945. 8⁰. 126 blz.
Möller, G. Das Mumienporträt. Berlin, z.j. 4⁰. 4 blz., 13 pl. Wasmuths Kunsthefte, I.
Oliviero, G. La stele di Tolemeo Neoteros Re di Cirene. Bergamo, 1932. 4⁰. 84 blz., VIII afb. Docum. ant. dell' Africa Italiana I, Cyrenaica, 1.
Ricke, H. Bemerkungen zur ägyptischen Baukunst des alten Reiches I (1944). Zürich, 1944. 4⁰. 159 blz., 46 afb., 4 pl. Beitr. zur ägypt. Bauforschung und Altertumsk., 4.
Riefstahl, E. Patterned Textiles in Pharaonic Egypt. New York, 1944. 4⁰. 56 blz., 56 afb.
Riefstahl, E. Toilet Articles from Ancient Egypt. New York, 1943. 12⁰. 9 blz., XVIII afb.
Roeder, G. Die Mastaba des Uhemka im Pelizaeus-Museum zu Hildesheim. Wienhausen, 1927. 8⁰. 16 blz., 12 afb. Norddeutsche Kunstbücher, I.
Schaefer, H. Aegyptische Kunst. Leipzig, z.j. 4⁰. 32 blz., 207 afb. Kunstgesch. in Bildern, I, 1.
Winlock, H. E. The Temple of Hibis in El Kargeh Oasis. 2 dln. New York, 1938—1941. 4⁰. I: The Excavations. With plans and drawings by L. F. Hall, W. Hauser, W. J. Palmer-Jones and Gouverneur M. Peek. XVI, 60 blz., 52 pl. II: Greek Inscriptions, by H. G. Evelyn White and J. H. Oliver. XIII, 71 blz., 13 pl. Egypt. Exp. Publ., XIII, XIV.

PAPYROLOGIE

Actes du Ve Congrès International de Papyrologie, Oxford 30 Août-3 Sept. 1937. Bruxelles, 1938. 8⁰. 665 blz.
Eitrem, S. Les papyrus magiques grecs de Paris. Avec 3 planches. Kristiania, 1923. 8⁰. 49 blz. Skrifter Vidensk selsk. II, Hist.-Filos. Klasse 1923, I.
Husselman, E. M., A. E. R. Boak, W. F. Edgerton. Papyri from Tebtunis, Part II. Ann Arbor, 1944. 8⁰. XX, 466 blz., VI pl. Univ. of Michigan Studies, Humanistic Series, XXIX.
Meyer, P. M. Juristische Papyri. Erklärung von Urkunden zur Einführung in die juristische Papyruskunde. Berlin, 1920. 8⁰. XX, 380 blz.
Milligan, G. Selections from the Greek Papyri. Cambridge, 1910. 8⁰. XVIII, 152 blz., 1 pl.
Preisigke, F. Fachwörter des öffentlichen Verwaltungsdienstes Aegyptens in den griechischen Papyrusurkunden der ptolemaeisch-römischen Zeit. Göttingen, 1915. 8⁰. X, 186 blz.
Roberts, C. H. Two Biblical Papyri in the John Rylands Library. Manchester, 1936. 8⁰. 62 blz., 2 afb.
Schubart, W. Papyri graecae Berolinenses. Bonae, 1911. 4⁰. VI blz., 50 pl. Tabulae in usem schol., 2.

OUDE EN NIEUWE TESTAMENT

Alfrink, B. J. Over „typologische" exegese van het Oude Testament. Nijmegen, 1945. 8⁰. 24 blz.
Biblia Sacra vulgatae editionis Sixti V pont. max. iussu recognita et Clementis VIII auct. edita.... M. Hetzenauer. Ratisbonae, 1914. 4⁰. XVIII, 1280 blz.
Biboul Noimh. Edinburgh, 1854. 8⁰. 2 dln. in 1 bd. I: Leabhraichean. 687 blz. II: Tiomnadh Nuadh. 230 blz.
Böhl F. M. Th. Volksetymologie en woordspeling in de genesis-verhalen. Amsterdam, 1925. 8⁰. 31 blz. Meded. Kon. Akad. van Wetensch., afd. Letterk., 59, A, 3.
Brierre-Narbonne, J. J. Commentaire de la Genèse de R. Moïse le Prédicateur. Paris, 1939. 8⁰. 196 blz.
Brongers, H. A. De scheppingstradities bij de profeten. Amsterdam, 1945. 8⁰. 150 blz. Diss. Leiden.
Coppens, J. Le Chanoine Albin van Hoonacker. Son enseignement, son oeuvre et sa méthode exégétiques. Paris, 1935. 8⁰. 137 blz., 1 portret.
Davis, J. D. The Westminster Dictionary of the Bible. Revised and rewritten by H. S. Gehman. 5e dr. Philadelphia, 1945. 8⁰. XII, 658 blz., XVI krt.
Edelkoort, A. H. Karaktertrekken der Oudtestamentische Religie. Amsterdam, 1945. 8⁰. 30 blz.
Engnell, I. Gamla Testamentet. En traditionshistorisk inledning. Dl. I. Stockholm, 1945. 8⁰. 289 blz.
Ezechiel ausgelegt von Pf. Lic. R. Brunner. 2 dln. Zürich, 1944. 12⁰. I: Kap. 1—24. VIII, 296 blz.; II: Kap. 25—48. IV, 175 blz. Prophezei, Schweizerisches Bibelwerk für die Gemeinde.

Fromer, J. Der babylonische Talmud. Berlin, 1923. 8⁰. 584 blz.
Gispen, W. H. De Levietische wet op de melaatschheid. Kampen, 1945. 8⁰. 24 blz.
Ginzberg, L. A Commentary on the Palestinian Talmud. A study of the development of the Halakah and Haggada in Palestine and Babylonia. 3 dln. New York, 1941. 4⁰. I: Berakot I, II. LXXII, 420 blz.; II: Berakot III. 325 blz. Texts and Studies of the Jewish Theol. Sem. of America, X, XI.
Glover, T. R. The World of the New Testament. Cambridge, 1937. 12⁰. 191 blz.
Guthe, H. Bibelatlas in 21 Haupt- und 30 Nebenkarten. Mit 3 alphabetischen Namenverzeichnissen. 2de dr. Leipzig, 1926. 4⁰.
Mose, I-II. Die Urgeschichte. Ausgelegt von W. Zimmerli. 2 dln. Zürich, 1943. 12⁰. VIII, 311 blz., 3 pl.; III, 252 blz., 1 krt., 5 pl. Prophezei, Schweizerisches Bibelwerk für die Gemeinde.
Nestle, E. Psalterium Tetraglottum Graece, Syriace, Chaldaice, Latine, ex optimis codicibus Vaticano et Sinaitice Graecis, Ambrosiano Syriaco, Amiatino Latino, et ex Lagardiani Targumi impressione. Pars secunda, psalmos 51—150 complectens. Tubingae, 1879. 4⁰. 161 blz.
Novum Testamentum Graece et Latine.... curavit E. Nestle. Stuttgart, 1914. 5e dr. 8⁰. XXXIII, 665 blz., 5 krt.
Odeberg, H. The Aramaic Portions of Bereshit Rabba with Grammar of Galilaean Aramaic. 2 dln. Lund, 1939. 8⁰. I: Text with Transcription. 204 blz.; II: Short Grammar of Galilaean Aramaic. 177 blz.
Ostborn, G. Torā in the Old Testament. A semantic Study. Lund, 1945. 8⁰. XII, 212 blz.
De Psalmen, nieuwe vertaling, op last van het Nederlandsch Bijbelgenootschap door de daartoe benoemde commissie bewerkt. Amsterdam, 1913. 8⁰. 154 blz.
Rowley, H. H. The Relevance of Apocalyptic. A Study of Jewish and Christian Apocalypses from Daniel to the Revelation. London, 1944. 8⁰. 192 blz.
Stefanescu, J. D. Iconographie de la Bible. Images bibliques commentarées, avec 96 planches phototyp. Paris, 1938. 8⁰. IX, 46 blz.
Streitberg, W. Die gotische Bibel. 2 dln. Heidelberg, 1908/1910. 8⁰. I: Der gotische Text und seine griechische Vorlage. XLVI, 484 blz. II: Gotisch-Griechisch-Deutsches Wörterbuch. XVI, 180 blz.
Toit, S. Du. Bybelse en Babilonies-Assiriese spreuke. Johannesburg, 1942. 8⁰. 172 blz. Diss. Univ. van Zuid-Afrika.
Wensinck, A. J. Un groupe d'Aramaismes dans le texte grec des evangiles. Amsterdam, 1936. 8⁰. 12 blz. Meded. Kon. Akad. van Wetensch., afd. Letterk., 81, A, 5.
Windfuhr, W. Französische Wörter im Mischnakommentar des R. Simson von Sens. Glückstadt, 1935. 8⁰. 16 blz.
Wright, G. E. and Filson, F. V. The Westminster Historical Atlas to the Bible. With an introductory article by W. F. Albright. Philadelphia, 1945. 4⁰. 114 blz., XVI krt. 77 afb.
Zephanja, ausgelegt von H. O. Kühner. Zürich, 1943, 12⁰. VI, 69 blz. Prophezei, Schweizerisches Bibelwerk für die Gemeinde.

PALESTINA — GESCHIEDENIS VAN ISRAËL

Chijs, J. A. van der. Dissertatio chronologico-historica inauguralis de Herode Magno, Judaeorum rege. Leiden, 1855. 4⁰. 72 blz. Diss. Leiden.
Cohen, I. The journal of a Jewish traveller. With 31 ill. and a map. London, [1925]. 8⁰. 288 blz.
Dressaire, L. Jérusalem à travers les siècles. Histoire, sanctuaires, avec 63 gravures. Paris, 1931. 8⁰. 544 blz., 1 krt.
Haldar, A. Associations of cult prophets among the Ancient Semites. Uppsala, 1945. 8⁰. X, 246 blz.
Johnson, A. R. The cultic prophet in ancient Israel. Cardiff, 1944. 8⁰. 64 blz.
Leeuw, J. de. Sefer Sjosjanath Jaäkov. Leiden, [1848]. 8⁰. 317, 20 blz.
Obbink, H. Th. De Godsdienst van Israël. Baarn, 1925. 8⁰. 47 blz. Groote Godsdiensten, II, 4.
Oudenrijn, M. A. van den. Les fouilles de Lakis et l'étude de l'Ancien Testament. Freiburg, 1942. 8⁰. 56 blz. Discours univ. de l'Univ. de Freiburg, N.S. 2.
Patai, R. Adam waädamah. Man and Earth in Hebrew custom, belief and legend. A study in comparative religion, in three volumes. Jerusalem, 1942/43. 8⁰. 283 blz.; 293 blz.
Perez, J. L. Chassidische Geschichten. Aus dem Jüdischen von A. Eliasberg. Wien, 1922. 8⁰. 245 blz.
Pritchard, J. B. Palestinian Figurines in relation to certain goddesses known through literature. New Haven, 1943. 8⁰. 99 blz., 22 afb. American Or. Series, 24.
Semietische Studiën uit de nalatenschap van A. J. Wensinck. Leiden, 1941. 8⁰. 212 blz., 1 portret.
Tufnell, O., Ch. Inge and L. Harding. Lachish II (Tell ed Duweir). The Fosse Temple. The Wellcome-Marston Archeological Research Expedition to the Near East. London, 1940. 4⁰. 104 blz., 1 krt. 79 pl.
Vincent, A. La religion des Judaeo-Araméens d'Éléphantine. Paris, 1937. 8⁰. 723 blz.

SYRIË

Crowfoot, J. W. Churches at Bosra and Samaria-Sebaste. London, 1937. 4⁰. 39 blz., 18 afb. Supplem. Paper, Br. Sch. of Archeol. in Jerus., 4.
Elias. Het leven van Johannes van Tella. Syrische tekst en Nederlandsche vertaling door H. G. Kleyn. Leiden, 1882. 8⁰. LXXXVIII, 81 blz.
Frothingham, A. L. Stephen Bar Sudaili, the Syrian mystic, and The Book of Hiërotheos. Leiden, 1886. 8⁰. VI, 109 blz.
Gordon, C. H. The Loves and Wars of Baal and Anat, and other poems from Ugarit. Translated from the Ugaritic and edited with an introduction by C. H. Gordon. Princeton, 1943. 8⁰. XV, 47 blz.
Hamaker, H. A. Miscellanea Phoenicia, sive commentarii de rebus phoenicum, quibus inscriptiones multae lapidum ac nummorum, nominaque propria hominum et locorum, explicantur, item punicae gentis lingua et religiones passim illustrantur. Accedunt quinque tabulae lithogr. Lugduni Batavorum, 1828. 4⁰. 368 blz.
Helmond, B. L. van. Mas'oud du Tour Abdin. Un mys-

tique syrien du XVe siècle. Étude et texte. Leuven, 1942. 8⁰. 13, 64, 101 blz. Bibl. du Muséon, 14.

Langhe, R. de. Les textes de Ras Shamra Ugarit et leurs rapports avec le milieu biblique de l'Ancien Testament. 2 dln. Gembloux, 1945. 8⁰. LVII, 380 blz., V krt. en tab.; 526 blz., 3 tab.

Plooy, D. Traces of syriac origin of the old-latin diatessaron. Amsterdam, 1927. 8⁰. 26 blz., 1 tab. Meded. Kon. Akad. van Wetensch., afd. Letterk., 63, A, 4.

Schaeffer, C. F.—A. The Cuneiform Texts of Ras Shamra Ugarit. London, 1939. 8⁰. XVI, 100 blz., 1 krt. 38 pl., Schweich Lect. 1936.

Schaeffer, C. F.—A., G. Dossin, Ch. Virolleaud. Xe et XIe campagne de fouilles à Ras Shamra Ugarit. (Automne et hiver 1938—1939). Rapport sommaire. Paris, 1941. 4⁰. Overdr.: Syria 1939—1940, blz. 277—292; 169—176; 115—133; 123—151; 247—276.

KLEIN-AZIË

Dörpfeld, W. Troja und Ilion. Ergebnisse der Ausgrabungen in den vorhistorischen und historischen Schichten von Ilion 1870—1894. Unter Mitwirkung von A. Brückman, H. von Fritze, A. Götze, H. Schmidt, W. Wilberg, H. Winnefeld. Mit 471 Abb., 68 Beilagen, 8 Tafeln. Athen, 1902. 4⁰. XVIII, 652 blz.

Gelb, I. J. Hittite Hiëroglyphs III. Chicago, 1942. 8⁰. XIX, 75 blz. SAOC, 21.

Gelb, I. J. Hurrians and Subarians. Chicago, 1944. 8⁰. XV, 128 blz., 1 krt. SAOC, 22.

Götze, A. Ausgewählte Hethitische Texte historischen und juristischen Inhalts. Bonn, 1925. 8⁰. 26 blz. Kl. Texte f. Vorlesungen u. Ubungen, 153.

Hrozny, F. Code Hittite, provenant de l'Asie mineure (Vers 1350 av. J.C.) I. partie: transcription, traduction franç. 26 pl. Paris, 1922. 8⁰. 158 blz. Hethitica, I.

Hrozny, F. Die Sprache der Hethiter, ihr Bau und Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm. Ein Entzifferungsversuch. I. Lief. Leipzig, 1916. 4⁰. XV, 128 blz. Boghazköi-Studien, 1.

Kampman, A. A. De historische beteekenis der Hethietische vestingbouwkunde. Leiden, 1945. 4⁰. VIII, 72 blz., 1 krt. 57 fig., VI pl. Diss. Leiden.

Messerschmidt, L. Die Hettiter. Mit 9 Abb. 2de dr. Leipzig, 1903. 8⁰. 35 blz. AO, IV, 1.

Sommer, F. Hethitisches I und II. Leipzig, 1922. 4⁰. 24 blz.; 66 blz. Boghazköi-Studien, 4, 7.

BABYLONIË EN ASSYRIË

a. Philologie en Godsdienst

Alexander, J. B. Early Babylonian letters and economic texts. New Haven, 1943. 4⁰. 39 blz., 74 pl. Bab. Inscr. coll. J. B. Nies, VII.

Chiera, E. Zij schreven op klei. Wat de Babylonische spijkerschrifttabletten ons vertellen. Voor Nederland vert. en bewerkt door J. de Groot. Baarn, [1945]. 8⁰. 176 blz., 1 krt. 78 afb.

Driver, G. R. and J. C. Miles. The Assyrian Laws. Oxford, 1935. 4⁰. XXIV, 534 blz.

Faust, D. E. Contracts from Larsa, dated in the reign of Rîm-Sin. New Haven, 1941. IX, 37 blz., 78 pl. Yale Or. Series, Bab. Texts, VIII.

Fish, T. Letters of the First Babylonian Dynasty in the John Rylands Library, Manchester. Manchester, 1936. 8⁰. 54 blz., 18 pl.

Fossey, Ch. Manuel d'Assyriologie. II: Évolution des Cunéiformes. 4 fasc. Paris. 1926. 8⁰. XX, 1109 blz.

Genouillac, H. de. Tablettes de Drehem, publiées avec inventaire et tables. Paris, 1911. 8⁰. 21 blz., LI pl.

Hinke, W. J. Selected Babylonian Kudurru Inscriptions. Leiden, 1911. kl. 8⁰. XI, 91 blz. Sem. Study Series, XIV.

Hofer—Heilsberg, A. Ein Keilschrifttext der älteste Mimus der Weltliteratur, und seine Auswirkungen. Wien, 1937. 8⁰. 16 blz., 1 afb. Overdr.: Theater der Welt, 3—4.

Kramer, S. N. Sumerian Mythology. A study of spiritual and literary achievement in the 3d millennium B.C. Philadelphia, 1944. 8⁰. XIV, 125 blz., XXI pl., 1 krt., 2 fig. Mem. American Philos. Soc., XXI.

Steele, F. R. Nuzi Real Estate Transactions. New Haven, 1943. 8⁰. 83 blz. American Or. Series, 25.

Stephens, F. J. Old Assyrian letters and business documents. New Haven, 1944. 4⁰. VII, 30 blz., 89 pl. Bab. Inscr. coll. J. B. Nies, VI.

Thureau-Dangin, F. Lettres et contrats de l'époque de la première dynastie babylonienne. Paris, 1910. 8⁰. 68 blz., 116 pl.

Zimmern, H. Akkadische Fremdwörter als Beweis für Babylonischen Kultureinfluss. 2de dr. Leipzig, 1917. 4⁰. 98 blz.

b. Archaeologie en Kunst

Douglas van Buren, E. Symbols of the Gods in Mesopotamian Art. Roma, 1945. 4⁰. XVI, 191 blz., 2 pl. Analecta Orientalia, 23.

Frank, C. Babylonisch-Assyrische Kunst. Leipzig, z.j. 4⁰ 64 blz., 233 afb. Kunstgesch. in Bildeern, I, 2.

Genouillac, H. de. Fouilles de Telloh. Paris, 1934. 4⁰. I: Époques présargoniques. 106 blz., 71 pl. 9', A-B, XIII pl. II: Époques d'Ur IIIe dynastie et de Larsa. Avec un appendice sur les fouilles de Médain par R. Girshman. 170 blz., 72—136 pl., 1'-16', C-D, XIV-LIX pl.

Johns, C. H. W. Ancient Assyria. Cambridge, 1912. 8⁰. VII, 175 blz., 1 krt., 13 pl.

Johns, C. H. W. Ancient Babylonia. Cambridge, 1913, 8⁰. VII, 148 blz., 1 krt., 8 pl.

IRAN

Bailey, H. W. The content of Indian and Iranian studies. An inaugural lecture. Cambridge, 1938. kl. 8⁰. 35 blz.

Benveniste, E. The Persian religion according to the chief Greek texts. Paris, 1929. 8⁰. 120 blz. Ratanbai Katrak Lect., I.

Christensen, A. Les gestes des rois dans les traditions de l'Iran antique. Paris, 1936. 8⁰. 142 blz. Ratanbai Katrak Lect., III.

Gadd, C. J. Luristan Bronzes from the collection of Frank Savery. Paper read on June 16th 1943. 4⁰. blz. 33—36, 14 afb. Overdr.: Transact. Or. Ceramic Soc., z.j.

Hansen, O. Zum Mittelpersischen vičāsišnī čatrang. Glückstadt, 1935. 8⁰. 10 blz.

Hübschmann, H. Persische Studien. Strassburg, 1895. 8⁰. 287 blz.

Konow, S. A medical text in Khotanese, Ch. II oo3 of the Indian Office Library. With translation and vocabulary. Oslo, 1941. 8⁰. 104 blz. Avh. Norsk. Vidensk.-Akad. II, Hist.-Filos. Klasse 1940, 4.

Long, L. Vers le soleil levant. Notes et documents sur le pays d'Iran. Ill. en couleurs. Lamalou-les-bains, z.j. 8⁰. 125 blz.

Przeworski, S. Luristan Bronzes in the collection of Mr. Frank Savery, British Consul-General at Warsaw. Communicated to the Soc. of Antiquaries. Oxford, 1940. 4⁰. blz. 229—269. Overdr.: Archaeologia, 88.

Ronkel, Ph. van. De eerste Europeesche Tamilspraakkunst en het eerste Malabaarsche glossarium. Amsterdam, 1942. 8⁰. 56 blz. Meded. Ned. Akad. van Wetensch., afd. Letterk., N.R., V, 11.

Widengren, G. The great Vohu Mana and the Apostle of God. Studies in Iranian and Manichaean religion. Uppsala, 1945. 8⁰. 94 blz.

ETRUSCOLOGIE

Bandinelli, R. B. Zum Problem des „Illusionismus" und der Originalität in der Etruskischen Kunst. Rom, 1933, 8⁰. 28 blz.

Brandenstein, W. Die Herkunft der Etrusker. Mit 4 Abb. im Text. Leipzig, 1937. 8⁰. 42 blz. AO, 35, 1.

Buonamici, G., A. Neppi Modona. L'Etruria e gli Etruschi. Con 40 riproduzioni, una carta archaeologica appositamente eseguita, e una piccola guida topogr. dell-Etruria. Firenze, 1926. 8⁰. 104 blz.

Clemen, C. Die Religion der Etrusker. Bonn, 1936. 8⁰. 64 blz. Unters. zur allgem. Religionsgesch., 7.

Congresso internazionale Etrusco, primo. Firenze-Bologna, 27 aprile—5 maggio 1928. Firenze, 1928. 4⁰. 62 blz., 7 pl.

Dennis, G. The cities and cemeteries of Etruria. 2 dln. London, z.j. 8⁰. XX, 535 blz., afb.; 490 blz., afb. Everyman's Library, Travel and Topography, 183, 184.

Ducati, P. La scultura Etrusca. Documentario Atheneum fotografico. Novara, z.j. 4⁰. 4 blz., XL pl.

Ducati, P. Etruria antica. 2 dln. 2de dr. Torino, 1927. 8⁰. VIII, 178 blz., 13 pl.; 108 blz., 12 pl. Bibl. paravia „Storia e pensiero".

Essen, C. C. van. Did Orphic influence on Etruscan tomb paintings exist? Studies in Etruscan tomb paintings I. Amsterdam, 1927. 4⁰. 104 blz. Diss. Utrecht.

Fell, R. A. L. Etruria and Rome. Cambridge, 1924. 8⁰. VI, 182 blz., 1 krt.

Ferretti, E. La storia e la lingua Etrusca fra i neolatini. Imola, 1928. 4⁰. 88 blz.

Fiesel, E. Das grammatische Geschlecht im Etruskischen. Göttingen, 1922. 8⁰. 164 blz. Forschungen z. griech. u. lat. Grammatik, 7.

Fiesel, E. Etruskisch. Berlin, 1931. 8⁰. 86 blz. Gesch. der indogerm. Sprachwiss. II. Die Erforschung der indogermanischen Sprachen, 5, 4.

Fiesel, E. Namen des griechischen Mythos im Etruskischen. Göttingen, 1928. 8⁰. IV, 136 blz. Ergänzungsheft z. Zeitschr. f. vergl. Sprachforschung auf dem Geb. der indogerm. Sprachen, 5.

Giglioli, G. Q. L'arte etrusca. Milano, 1935. 4⁰. CXXII, 93 blz., 426 afb.

Goldmann, E. Beiträge zur Lehre vom Indogermanischen Charakter der Etruskischen Sprache. 2 dln. Heidelberg, 1929—1930. 8⁰. X, 150 blz.; XIV, 396 blz.

Goldmann, E. Neue Beiträge zur Lehre vom Indogermanischen Charakter der Etruskischen Sprache. Mit einem Exkurs über die Zeilenreihung der A-Seite der Lemnos-Inschrift. Wien, 1936. 4⁰. VIII, 328 blz. Klotho, 3.

Hammarström, M. Beiträge zur Geschichte des Etruskischen, Lateinischen und Griechischen Alphabets. Helsingfors, 1920. 4⁰. VII, 58 blz.

Olzscha, K. Interpretation der Agramer Mumienbinde. Leipzig, 1939. 8⁰. VIII, 218 blz. Klio, Beiheft XL, N.F., 27.

Oštir, K. Drei vorslavisch-etruskische Vogelnamen. Ljubljani, 1930. 8⁰. 112 blz. Razprave Znanstvenega drustva v Ljubljani 8, filol.-ling. odsek 1.

Randall-Maciver, D. The Etruscans. Oxford, 1927. 8⁰. 156 blz., 1 krt., 14 pl.

Renard, M. Initiation à l'Etruscologie. Préface d'Albert Grenier. Bruxelles, 1941. 8⁰. 94 blz., 14 pl. Coll. Lebègue.

Ribezzo, F. Metodi e metodo per interpretare l'Etrusco. 4⁰. blz. 75—98.

Ribezzo, K. Le origine mediterranea dell'accento iniziale italo-etrusco. 4⁰. 1927.

Ribezzo, F. Il volto della Sfinge Etrusca nei Testi C.I.E. 5237 e 4538 (Piombo di Magliano e Cippo di Perugia) rianalizzati e spiegati. Napoli, 1929. 8⁰. 50 blz.

Runes, M. Der Etruskische Text der Agramer Mumienbinde. Mit einem Glossar von S. P. Cortsen. Mit 28 Abb. auf 14 Tafeln. Göttingen, 1935. 8⁰. IV, 104 blz. Forschungen z. griech. u. lat. Grammatik, 11.

Trombetti, A. La lingua Etrusca. Firenze, 1928. 4⁰. XIII, 238 blz.

Vetter, E. Etruskische Wortdeutungen. I. Heft: Die Agramer Mumienbinde. Wien, 1937. 8⁰. 78 blz.

Wit, J. de. Die Vorritzungen der Etruskischen Grabmalerei. Berlin, 1930. 4⁰. 60 blz., 35 afb. Diss. Groningen. Overdr.: JDAI, 44.

Zei, C. Prima scoperta dei forni Etruschi a cremazione. 4⁰. 8 blz., 8 afb. Congr. arch. Etrusco di Firenze, VI.

PRAE-KLASSIEKE BESCHAVING

Goekoop—de Jongh, J. La ΝΗΣΟΣ homérique. Groningen, 1933. 8⁰. 55 blz.

Heurtley, W. A. Prehistoric Macedonia. An archaeological reconnaissance of Greek Macedonia (West of Struma) in the Neolithic, Bronze, and Early Iron Ages. Cambridge, 1939. 4⁰. XXVI, 275 blz., 1 krt., 1 gekl. pl., 56, 112 afb., XXIII pl.

Hoorn, G. van. Het eilandenrijk van koning Minos. 4⁰. 28 blz., 27 afb. Overdr.: Elsevier's geïll. maandschrift.

Muller, V. Frühe Plastik in Griechenland und Vorderasien, ihre Typenbildung von der neolithischen bis in die Griechisch-archaïschen Zeit. Mit 452 Abb. auf 49 Tafeln. Augsburg, 1929. 4⁰. X, 247 blz.

Persson, A. The Royal Tombs at Dendra near Midea. With 4 coloured pl., 32 pl., and 86 fig. in the text. Lund, 1931. 4⁰. VIII, 152 blz. Skrifter Kungl. Human. Vetenskapssamf. Lund, XV.

Randall—Maciver, D. Italy before the Romans. Oxford, 1928. 8⁰. 160 blz., 18 pl.

Schaeffer, C. F. A. Missions en Chypre 1932—1935. Avec 55 fig. et XLI pl. hors-texte. Paris, 1936. 4⁰. 162 blz. Acad. des Inscr. et Belles-Lettres.
Vollgraff, C. W. Nieuwe opgravingen te Argos. Amsterdam, 1931. 8⁰. 54 blz., 6 pl. Meded. Kon. Akad. van Wetensch., afd. Letterk., 72, B, 3.
Vollgraff, C. W. Opgravingen te Argos. Amsterdam, 1928. 8⁰. 18 blz., 17 pl. Meded. Kon. Akad. van Wetensch., afd. Letterk., 66, B, 4.
Winter, F. Kretisch-Mykenische Kunst. Leipzig, z.j. 4⁰. blz. 66—96, 272 afb. Kunstgesch. in Bildern, I, 3.
Winter, F. Die Kunst der homerischen Zeit. Leipzig, z.j. 4⁰. blz. 97—117, 155 afb. Kunstgesch. in Bildern, I, 4.

KLASSIEKE BESCHAVING

Altheim, F. und E. Trautman. Italien und die dorische Wanderung. [Leipzig], [1940]. 8⁰. 46 afb. Albae vigilae, V.
Autran, Ch. La femme et la courtisane. Suggestions pour une nouvelle étymologie au mot γυνή. Paris, 1937. 8⁰. 32 blz. Phoinikes et Dravidiens, I.
Bolkestein, H. De ondergang der antieke beschaving. Utrecht, 1935. 8⁰. 32 blz.
Boll, F. Sphaera, neue Griechische Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Sternbilder. Mit einem Beitrag von K. Dyroff, 6 Tafeln und 19 Textabb. Leipzig, 1903. 8⁰. XII, 564 blz.
Buschor, E. Vom Sinn der griechischen Standbilder. Berlin, 1942. 4⁰. 56 blz., 46 afb. op 16 pl.
Cochez, J. Over classieke philologie en methodeleer der tekstcritiek. Beknopte inleiding tot de classieke philologie. I. 2de dr. Leuven, 1937. 8⁰. 42 blz. Philol. Studiën, Teksten en Verh., 16.
Groningen, B. A. van. Short manual of Greek palaeography. With 10 pl. and 15 fig. Leiden, 1940. 4⁰. 60 blz.
Groningen, B. A. van. ΒΑΣΙΛΕΥΣ. De alleenheerscher op het tragische tooneel der Grieken. Amsterdam, 1941. 8⁰. 92 blz. Meded. Ned. Akad. van Wetensch., afd. Letterk., N.R. 4, 12.
Lehmann—Hartleben, K. en E. Olsen. Dionysiac Sarcophagi in Baltimore. New York, 1942. 4⁰. 81 blz., 44 afb.
Lichtenberg, R. von. Die Aegaeische Kultur. Leipzig, 1911. 8⁰. 160 blz., 82 afb. Wissenschaft u. Bildung, 83.
Lunsingh Scheurleer, C. W. Corpus Vasorum Antiquorum à la Musée Scheurleer, La Haye. Paris, 1927. 4⁰. 56 blz., 48 pl.
Picard, Ch. La sculpture antique des origines à Phidias. Ill. de 121 gravures. Paris, 1923. 4⁰. 428 blz. Manuels d'histoire de l'art.
Picard, Ch. La sculpture antique de Phidias à l'ère byzantine. Ill. de 202 gravures. Paris, 1926. 4⁰. 552 blz. Manuels d'histoire de l'art.
Robert, C. Archaeologische Hermeneutik. Anleitung zur Deutung klassischer Bildwerke. Mit 300 Abb. im Text. Berlin, 1919. 8⁰. 440 blz.
Thiel, J. H. De rol der persoonlijkheid in de geschiedenis der Romeinsche republiek. Groningen, 1930. 8⁰. 28 blz.
Toutain, J. L'économie antique. Paris, 1927. 8⁰. XXVI, 439 blz., 6 krt. L'évolution de l'humanité, I. section, V.

HELLENISME

Rostovtzeff, M. The Social and Economic History of the Hellenistic World. 3 dln. London, 1941. 8⁰. I: XIX, 602 blz., 68 pl. II: VIII, 603—1312 blz., 69—112 pl.; III: Notes and Indexes, 1313—1779 blz.

GODSDIENST- EN KERKGESCHIEDENIS

Clemen, C. Die Religion der Etrusker. Bonn, 1936. 8⁰. 64 blz. Untersuchungen z. allg. Religionsgesch., 7.
Cornelius, F. Indogermanische Religionsgeschichte. Die Entwicklung der indogermanischen Religion und Grundlinien ihrer Fortbildung bei den indogermanischen Einzelvölkern. München, 1942. 8⁰. 328 blz.
Cumont, F. Die Mysterien des Mithra. Ein Beitrag zur Religionsgeschichte der römischen Kaiserzeit. Deutsche Ausg. von G. Gehrich. 3e.... Aufl. besorgt von K. Latte. Mit 21 Abb. im Text u. auf 2 Tafeln sowie einer Karte. Leipzig, 1923. 8⁰. XV, 248 blz.
Eisler, R. Weltenmantel und Himmelszelt. Religionsgeschichtliche Untersuchungen zur Urgeschichte des antiken Weltbildees. 2 dln. München. 1910. 8⁰. XXXII, 318 blz., 41 afb.; 319—811, afb. 42—79.
Joannes Episcopus Ephesi. Commentarii de Beatis Orientalibus et historiae ecclesiasticae fragmenta. Latine verterunt W. J. van Douwen et J. P. N. Land. Amsterdam, 1889. 4⁰. 258 blz., 1 krt.
Jong, K. H. E. de. Das antike Mysterienwesen in religionsgeschichtlicher, ethnologischer und psychologischer Beleuchtung. 2de dr. Leiden, 1919. 4⁰. 454 blz.
Kleyn, H. G. Jacobus Baradaeus, de stichter der Syrische monophysietische kerk. Leiden, 1882. 8⁰. 210 blz. Diss. Leiden.
Kristensen, W. B. De goddelijke bedrieger. Amsterdam, 1928. 8⁰. 25 blz. Meded. Ned. Kon. Akad. van Wetensch., afd. Letterk., 66, B, 3.
Kristensen, W. B. De goddelijke heraut en het woord van God. Amsterdam, 1930. 8⁰. 26 blz. Meded. Ned. Kon. Akad. van Wetensch., afd. Letterk., 70, B, 2.
Kristensen, W. B. Het leven uit den dood. Studiën over Egyptischen en oud-Griekschen godsdienst. Haarlem, 1926. 8⁰. 254 blz., 48 afb.
Kristensen, W. B. Kringloop en totaliteit. Amsterdam, 1938. 8⁰. 68 blz. Meded. Kon. Ned. Akad. van Wetensch., afd. Letterk., N.R. 1, 4.
Leeuw, G. van der. Phänomenologie der Religion. Tübingen, 1933. 4⁰. XII, 670 blz. Neue theologische Grundrisse.
Leeuw, G. van der. Vriendschap met God. Amsterdam, 1938. 36 blz. Meded. Kon. Ned. Akad. van Wetensch., afd. Letterk., N.R. 1, 5.
Lehmann, E. Textbuch zur Religionsgeschichte. Unter Mitwirkung von H. Grapow, H. Haas, H. Jacobi, B. Landsberger, H. Oldenberg, J. Pedersen, P. Tuxen, K. Ziegler. Leipzig, 1912. 8⁰. VI, 372 blz. Samml. theologischer Lehrbücher.
Margoliouth, J. P. Extracts from the Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus, with grammatical, historical and geographical notes in English and German. Leiden, 1909. kl. 8⁰. 109 blz. Semitic Study Series, XIII.
Mc Nabb. A Life of our Lord. Z. pl., 1938. 8⁰. 198 blz.